

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

BIBLIOTECA FILOLÒGICA, XLIII

JOAN ARMANGUÉ I HERRERO

ESTUDIS SOBRE LA CULTURA
CATALANA A SARDENYA

BARCELONA

2001

ESTUDIS SOBRE LA CULTURA
CATALANA A SARDENYA

This One

P7ET-8K4-L3SD

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
BIBLIOTECA FILOLÒGICA, XLIII

JOAN ARMANGUÉ I HERRERO

ESTUDIS SOBRE LA CULTURA
CATALANA A SARDENYA

BARCELONA
2001

Biblioteca de Catalunya. Dades CIP

Armangué i Herrero, Joan

Estudis sobre la cultura catalana a Sardenya. — (Biblioteca filològica ; 43)

Bibliografia

ISBN 84-7283-603-7

I. Carbonell, Jordi, 1924-, ed. II. Institut d'Estudis Catalans III. Títol

IV. Col·lecció: Biblioteca filològica (Institut d'Estudis Catalans) ; 43

1. Cultura catalana — Sardenya 2. Cultura sarda — Influència catalana

3. Català — Sardenya 4. Països Catalans — Relacions — Sardenya

5. Sardenya — Relacions — Països Catalans

008(467:450.88)

L'edició d'aquesta obra

ha estat a cura de Jordi Carbonell i de Ballester,

membre de l'Institut d'Estudis Catalans

© Joan Armangué i Herrero

© 2001, Institut d'Estudis Catalans, per a aquesta edició

Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona

Primera edició: novembre de 2001

Tiratge: 450 exemplars

Text revisat lingüísticament pel Servei de Correcció de l'IEC

Compost per Víctor Igual, SL

Carrer de Còrsega, 237, baixos. 08036 Barcelona

Imprès a Limpergraf, SL

Polígon industrial Can Salvatella. Carrer de Mogoda, 29-31. 08210 Barberà del Vallès

ISBN: 84-7283-603-7

Dipòsit Legal: B. 44849-2001

Són rigorosament prohibides, sense l'autorització escrita dels titulars del *copyright*, la reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol procediment i suport, incloent-hi la reprografia i el tractament informàtic, la distribució d'exemplars mitjançant lloguer o préstec comercial, la inclusió total o parcial en bases de dades i la consulta a través de xarxa telemàtica o d'Internet. Les infraccions d'aquests drets estan sotmeses a les sancions establertes per les lleis.

TAULA

1. Introducció: sis segles en català	7
2. Primers contactes culturals entre els Països Catalans i Sardenya	15
3. Els primers anys de presència catalana a Sardenya	29
4. Les llengües a Sardenya a través dels estatuts de les ciutats reials	33
5. Missatgers arboreosos a la Cancelleria reial	43
6. Els documents catalans de l'Arxiu Històric d'Esglésies	47
7. Els incunables catalans de la Biblioteca Universitària de Càller: Joan Roís de Corella	63
8. L'ús del català a l'arquebisbat d'Arborea durant els segles XVI-XVIII	75
9. Naufragi, llegenda i goigs: Santa Maria Navarresa	87
10. Les «Instruccions» del doctor Tiberi Angelèrio contra la pesta	95
11. El dietari alguerès de Ramon Ursoni	111
12. Un exili a Barcelona durant la Guerra de Successió: Juan Pilo Frasso	115
13. La cançó del pare Vassallo	127
14. Poesia castellanollatina a l'Alguer	135
15. La introducció de la poesia arcàdica a l'Alguer	143
16. Els goigs profans	153
17. L'Alguer, entre la revolta i la unitat	163
18. El llegat d'Antoni Miquel Urgias i el recanvi generacional	169
19. Unes anònimes <i>Escenes històriques del sidadu</i>	177

20.	Rosend Serra i Pagès, l'Alguer i el Centre Excursionista de Catalunya. Vint-i-cinc cartes	203
21.	Joan Pais i els estudis lingüístics a l'Alguer	231
22.	La <i>Fonologia</i> catalana de Joan De Giorgio Vitelli	249
23.	Les <i>Memòries</i> de Francesc Manunta	265
24.	Bibliografia	269
25.	Referències bibliogràfiques	283

1. INTRODUCCIÓ: SIS SEGLES EN CATALÀ

Tot i que és probable l'existència, durant els segles posteriors a la fragmentació lingüística de la Romània, d'una relació de tipus comercial i fins i tot polític entre Sardenya i la península Ibèrica, són ben poques les dades concretes que documenten contactes anteriors a l'any 1113.¹ Convé tenir en compte, però, que durant el segle VIII havia circulat a Càller un *Oracional visigòtic*, escrit entre els anys 711 i 732 i procedent d'un *scriptorium* de Tarragona.

Coincideix amb l'empresa catalanopisana contra els sarraïns de les Balears (1113-1115) la primera dada segura sobre les relacions entre catalans i sards. La principal font literària relativa a aquesta expedició és el famós *Liber maiolichinus de gestis pisanorum illustribus*, atribuït a Enrico, canonge de la catedral de Pisa, que hi va prendre part amb altres membres del capítol.

L'escassa documentació relativa a la Sardenya del segle XII no ens permet d'establir si de la convivència catalanosarda durant aquesta expedició van néixer relacions de tipus diplomàtic entre el comtat català i els diversos judicats sards. De qualsevol manera, el record de l'eficàcia de la flota pisana i de la col·laboració dels sards en l'empresa degué aconsellar el comte Ramon Berenguer IV d'establir un nou lligam amb el judicat d'Arborea: en efecte, el 1157 Barison I de Lacon-Serra va contraure matrimoni amb Agalburza de Bas, neboda de Ramon Berenguer, tot seguint una política d'aliances pensada per la poderosa família catalana dels Cervera i els màxims dirigents del Comú de

1. Aquest capítol vol ser un resum de l'estudi que tot seguit anirem desenvolupant d'acord amb un programa de caràcter cronològic. Com que els continguts que ara presentem, per tant, han de ser represos i aprofundits als capítols corresponents, no ens ha semblat necessari d'incloure l'aparat de notes i les referències bibliogràfiques que, de qualsevol manera, el lector trobarà més endavant.

Gènova. A més d'assegurar-se un modest lloc en les rutes de la Mediterrània occidental, Barison I es procurava d'aquesta manera un fort aliat en les seves pretensions d'unificar, sota la seva corona, els quatre judicats sards. Com a conseqüència d'aquest matrimoni, els catalans aconseguiren de penetrar al judicat d'Arborea, on introduïren certs models arquitectònics fins llavors desconeguts a l'illa.

Cal tenir en compte que el matrimoni d'Agalbursa de Bas amb Barison I coincideix amb la que ha estat anomenada «època alfonsina» de la lírica provençal: la cort d'Alfons I, cosí d'Agalbursa, fou freqüentada per la majoria dels trobadors ultrapirinencs, alhora que tot seguint l'exemple del monarca sorgien els primers trobadors catalans. Per a les famílies que s'establiren a Arborea, per tant, havien de ser habituals tant la llengua com els conceptes propis de la literatura provençal. Pot ser interessant, encara, d'afegir que Ponç Hug IV, comte d'Empúries (1277-1313) —germà d'Huguet, vescomte de Bas i descendent, per tant, dels procuradors a Catalunya dels jutges d'Arborea—, escriví ell mateix dues estrofes i una tornada en provençal adreçades a Frederic III de Sicília. La comunitat catalana de Sardenya, a més, pogué entrar en contacte directe amb cercles pisans i genovesos relacionats amb la literatura provençal, sobretot els Doria i els Malaspina, mecenes de trobadors. Ens interessa de recordar fonamentalment Terramaygnis de Piza, autor del tractat en versos provençals *Doctrina d'Acort* (aprox. 1280), basat en les *Razos de trobar* de Ramon Vidal de Besalú. Estudiant el poeta toscà, J. H. Marshall ha assenyalat que degué tractar-se d'un pisà resident a Sardenya, on probablement compongué la seva *Doctrina*. Segons Manuel de Montoliu, el sojorn a Sardenya «explicaria la seva coneixença de Catalunya i dels seus poetes».

La presència de famílies catalanes a Sardenya va fer que s'intensifiqués el comerç amb l'illa. A mitjan segle XIII, per tant, trobem comerciants catalans establerts de manera permanent a tres dels quatre judicats sards. La intensitat d'aquesta relació econòmica va dur a la creació, a Càller, del Consolat català d'ultramar, del qual tenim notícies a partir del 1301. Tot i que pocs anys després, el 1313, com a conseqüència de les tensions amb Pisa, els catalans van ser expulsats de la ciutat, els hi trobem novament establerts el 10 de desembre de 1321, quan Jaume II va dictar una sèrie de normes ben explícites referides al Consolat. L'interès envers els ports sards, la pressió per part dels comerciants catalans i, en definitiva, la política d'expansió a la Mediterrània van empènyer Jaume I, el 1267, a sol·licitar al papa Climent IV la infeudació del regne de Sardenya. Tal com assenyalà J. Miret i Sans, degué ésser la consciència de «catalanitat» dels jutges d'Arborea, parents de Jaume I, allò que aconsellà el rei d'avançar la seva petició: el 1293, dos anys abans de sol·licitar ell també la infeudació, Jaume II feia saber a Marià II d'Arborea que el tenia «per parent et per bon amich».

Només els acords entre Jaume II i Hug II d'Arborea van fer possibles els preparatius de la conquesta de Sardenya, que havia d'encetar-se l'any 1323. Serà el *Sermó* de Ramon Muntaner, que pretén d'aconsellar el rei sobre aspectes militars relatius a la futura conquesta, el text que per primer cop relacionarà la terra sarda amb la literatura produïda a Catalunya.

Els primers anys de presència catalana a l'illa es caracteritzaren pel progressiu protagonisme del poder català, enfront de l'oposició dels terratinents sardogenvesos, i per la política d'equilibri amb els arboresos. La cultura catalana no pogué penetrar-hi més que de manera tangencial i hagué de recloure's en les escasses colònies catalanes. No és estrany, per tant, que no ens hagi pervingut cap document literari relatiu a aquests anys.

Els conqueridors, així i tot, van sentir la necessitat d'acompanyar la nova llei que introduïen a l'illa amb els textos legals que havien de justificar-la. Trobem a Càller, doncs, textos fonamentals del dret català, que inicialment circularen de manera manuscrita i que foren recollits al segle xv en uns incunables que encara avui es conserven a la Biblioteca Universitària de Càller. Ens referim al *Consolat de mar*, els *Usatges de Barcelona* i els *Furs del Regne de València*. També són catalans, naturalment, els principals textos legals produïts a Sardenya. Convé recordar, en aquest sentit, les *Ordinacions del Castell de Càller*, del segle xiv, redactades damunt el model de les de Barcelona.

Tot i l'estreta relació que durant la primera meitat del segle xiv havia lligat els jutges d'Arborea amb els catalans, va acabar esclatant, inevitablement, la guerra. Corresponen a aquest difícil període alguns fets literaris que cal assenyalar: Pere III va adreçar als nobles que es negaren a acompanyar-lo en l'expedició militar del 1355 un sirventès en què recordava el «bon ayre e noblea de l'illa de Sardenya»; escriví, a més, la resposta a un *dictat* del cavaller Pere de Gostemps sobre aquella difícil guerra. Es remunta també a aquests anys la redacció d'una part de la *Crònica* del rei Pere, a càrrec de Bernat Descoll, mestre racional establert a Càller. Cal tenir en compte, finalment, la presència de poetes catalans entre els cavallers compromesos amb els fets bèl·lics: als documents històrics en consten des del gairebé desconegut Dalmau de Castellnou fins als prestigiosos Andreu Febrer i Ausiàs March.

Pel que fa a la cultura catalana a la cort arboresa, ens han pervingut una sèrie de còdexs corals miniats d'escola catalana, a més del manuscrit litúrgic de Santa Clara, redactat a Oristany entre els anys 1353 i 1376.

A partir del segle xv, gràcies a la definitiva annexió de l'illa, totes les formes pròpies de la cultura catalana hi arribaren amb normalitat. Gràcies a una sèrie de textos publicats per J. Madurell i J. Rubió al seu recull de *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona*, podem reconstruir alguns aspectes relacionats amb el comerç de llibres catalans a Càller. El notari Galceran Ram, català resident a la capital del regne, va firmar el maig de

1492 una «comandam librorum de stampa» adreçada a l'impressor barceloní Pere Posa, que dos anys més tard havia de publicar l'exemplar del *Consolat de mar* conservat a la Biblioteca Universitària de Càller. Sabem, també, que l'any 1504 residia a Sardenya el llibreter Galceran Sala, i que el 1511 hi va morir l'alemany Enric Esquirol, llibreter de Barcelona que s'havia traslladat a l'illa per tal de dur a terme la venda d'una partida de llibres que l'any anterior li havia confiat el lionès Joan Clein. Entre els incunables catalans conservats a la Biblioteca Universitària, finalment, convé recordar *Lo sacramental arromançat*, de Climent Sánchez de Vercial; la *Història de la passió*, de Bernat Fenollar, que inclou textos de Pere Martínez, Joan Escrivà i Joan Roís de Corella, i el *Segon, Terç i Quart del Cartoixà*, en la versió d'aquest darrer escriptor.

Una bona part d'aquests incunables va pertànyer a Montserrat Rosselló, jurisconsult nascut a Càller a mitjan segle XVI. El seu coneixement del català havia de ser perfecte, ja que, a més de ser aquesta la llengua de la classe alta de la ciutat, ell mateix era fill d'un mallorquí immigrant. Va ser nomenat jutge de la Reial Audiència l'any 1593, i poc després visitador general de l'illa. Al llarg de la seva vida va aconseguir de reunir una biblioteca de gairebé cinc mil títols, entre els autors dels quals destaquen els noms de Ramon Llull i d'Ausiàs March. Ha estat assenyalat que aquest darrer poeta pogué influir en la brevíssima obra en català del cavaller alguerès Antoni de Lo Frasso, autor dels *Diez libros de fortuna de amor*.

Cau dins d'allò que anomenem *literatura popular* tota la resta de la producció literària de la Sardenya catalana abans de la represa del segle XVIII. Els textos més antics que ens han pervingut —a més del prou conegut *Cant de la Sibilla*— són la *Relació* i les *Cobles de la conquesta dels francesos*, que reprenen l'assalt de l'Alguer, durant la nit del 5 de maig de 1412, per part de les tropes francosassereses capitanejades pel vescomte Guillem II de Narbona i el comte Roig, bastard d'Amadeu VII de Savoia. Les autoritats municipals decidiren de recordar aquella victòria celebrant solemnement cada any la festa de Sant Joan ante Portam Latinam, pretès intercessor a favor dels algueresos. A causa del seu marcat caràcter antisasserès, la festa fou prohibida l'any 1628.

Convé tenir en compte, a més, els «materials dramàtics» d'origen català que pogueren influir damunt el teatre sard. Destaquem en primer lloc les llegendes hagiogràfiques, que desvetllaren en el públic aquella familiaritat i aquell interès envers les vides de sants que havien gaudit de tanta popularitat durant el segle XVI. No podem estar-nos de recordar, en aquest sentit, els dos exemples catalans que enriqueixen la literatura a Sardenya durant aquest període: ens referim a la *Vida de sant Anthiogo* i a la *Vida del benaventurat sanct Mauro*, les dues principals relíquies de literatura hagiogràfica catalana.

No hi ha dubte, però, que el fenomen literari que ofereix més d'interès és el de la pervivència del gènere literari dels goigs, que van arribar a Sardenya

de la mà de la conquesta catalana; i si bé inicialment foren sempre cantats en la llengua original, posteriorment la comunitat sarda va fer-ne un gènere propi, en què hom lloava en sard o en castellà tant sants i advocacions procedents de Catalunya (la Mare de Déu de Montserrat, Sant Ramon Nonat...) com de tradició local.

Els goigs més antics que coneixem són els dedicats a la Mare de Déu de la Mercè, que, segons Eduard Toda, «corregueren manuscrits en la segona meitat del segle XVI, y en 1604 foren inclosos en una recopilació de gracias y privilegis de la confraria dels mercenaris, que publicá á Cáller Antiogo Brondo». Només recentment s'ha tingut en compte, després d'aquest text, el llibre de Salvador Esquirro, *Santuario de Caller*, de l'any 1624, que inclou les «Set llavors del benaventurat Sant Baldiri martyr glorios advocad y apropiat per qualsevol enfermetats, y per totes malalties».

El gènere va difondre's a l'illa durant el període de dependència cultural de la Corona d'Aragó. Fora del territori alguerès, els goigs més recents que han estat assenyalats, d'entre els catalans, són els de la Verge del Roser, d'Oristany, que ens han pervingut en una còpia manuscrita que cal situar entre els anys 1712 i 1729. És interessant de tenir en compte, en aquest sentit, allò que va escriure Marià Aguiló —que, de fet, volia referir-se al Roselló—: «Les cobles més populars de totes, les del Roser, que se atribueixen a St. Vicens Ferrer, són generals a totes les localitats que se parla català.»

A partir del 1720, amb l'allunyament definitiu de Sardenya de la Corona d'Aragó, la literatura catalana sobreviu reclosa a l'Alguer. L'assimilació dels moviments estètics d'origen italià hi serà un fenomen paral·lel al de la pervivència de l'ús del català en la literatura popular i en alguns aspectes de la catequesi i de la predicació. En aquest sentit, convé recordar la cançó que comença «Qui bella missió / que diu pare Vassallo», de mitjan segle XVIII, a més de les diverses versions de la *Doctrina cristiana*. Pel que fa als goigs, cal assenyalat que l'any 1817 a les esglésies de les confraries alguereses van cantar-se'n tres («La Misericòrdia», «Santa Creu» i «Lo Rosari»), en què es demanava la fi de la sequera. Finalment, els goigs dedicats a la Mare de Déu de Vallverd eren recordats encara l'any 1886.

Amb el fenomen arcàdic assistim a una episòdica represa de la literatura culta, pública i no anònima d'expressió catalana. Els poetes algueresos, a més, es troben fent costat als més prestigiosos escriptors sards, en uns reculls poètics impresos de manera molt acurada gràcies a un factor d'importància capital: la modernització de l'art tipogràfic. Això, amb la difusió del costum de les acadèmies literàries —en què es proposaven al públic textos de circumstàncies, de gust normalment pastoral— i de les lectures poètiques familiars, va permetre el desvetllament de l'ús literari del català. Es tracta de la primera renaixença literària algueresa, no tan anecdòtica com podria semblar

perquè representa la llavor que donarà fruits d'abast més ambicions durant la veritable renaixença dels segles XIX i XX.

Efectivament, a la fi del segle XIX el diplomàtic reusenc Eduard Toda, gràcies a la difusió de les seves recerques a l'Alguer i al seu estímul directe, va aconseguir de somoure l'ambient intel·lectual de la ciutat. Feia pocs anys que Milà i Fontanals havia establert contacte epistolar amb l'alguerès Josep Frank i que li havia publicat a «Lo Gay Saber» la poesia intitulada «La nit de 18 de mars 1869», de clara inspiració romàntica. Gràcies al mestratge d'aquest ancià professor i a l'interès que naixia a Barcelona envers el fenomen alguerès, va ser fundada l'Agrupació Catalana de Sardenya La Palmavera, que gravitava entorn del prestigi de Frank. Però fou l'entusiàstic treball dels joves allò que va fer del grup el motor de la represa literària algueresa.

Hem de recordar, en primer lloc, Joan De Giorgio Vitelli, el qual, abans de la fi del segle, ja havia publicat les poesies «A la Verge» i «Íntima» i havia enllestit el seu assaig sobre *La rivalità fra Sassari e Alghero e la sua leggenda*, on reprenia el tema de les antigues *Cobles de la conquista dels francesos*. Mentrestant, Joan Pais treballava en la seva *Grammatica del dialetto moderno d'Alghero*, alhora que Ramon Clavellet (pseudònim d'Antoni Ciuffo) reprenia els estudis sobre el folklore que a la fi del segle XIX havien encetat, amb Eduard Toda, Morosi i Guarnerio (1885-1886).

Clavellet fou la veritable ànima de la Renaixença algueresa. Gràcies a la mediació de Rossend Serra, va entrar en contacte amb mossèn Alcover i el Centre Excursionista de Catalunya, al *Butlletí* del qual va publicar la *Literatura popular del Alguer* i unes *Notes folklòriques*. Pel que fa a la poesia, difongué textos algueresos tant a revistes d'abast local com a la prestigiosa *Catalunya* (1903-1904), de Josep Carner. És del 1906 el seu recull fonamental, *La conquista de Sardenya*, l'aparició del qual coincideix amb la de la *Grammatica del dialetto algherese* de Joan Palomba, i amb la celebració del I Congrés Internacional de la Llengua Catalana, al qual foren convidats els dos algueresos, que van fer costat al professor Guarnerio.

La projecció a Catalunya de l'obra d'aquests joves va provocar certes rivalitats que, sumades a la mort o a l'allunyament d'alguns dels seus membres, dugueren a la dissolució de La Palmavera. L'últim treball que val la pena de recordar és la breu antologia que Jules Delpont publicà a Perpinyà el 1908, *Les catalans de l'Alguer*, on trobem poesies de Pais, Adami, Clavellet, De Giorgio Vitelli i Carmen Dore. Aquest darrer fou l'únic que continuà el seu treball literari i de recerca folklòrica més enllà del llarg parèntesi que representaren les dues guerres mundials i, per tant, va fer de pont amb els poetes de la nova generació.

Segons una coneguda classificació de Pasqual Scanu —el més actiu d'aquests nous escriptors i el que durant el franquisme donà una difusió interna-

cional a la cultura algueresa—, els poetes contemporanis algueresos s'articularen en tres tendències (*puristes, conservadors i eclèctics*). En una o altra d'aquestes línies, segons el moment de la pròpia trajectòria literària, cal situar els principals poetes que produïren llur obra durant els anys cinquanta i seixanta —el mateix Scanu, Rafael Sari, Rafael Catardi i Antoni Ballero de Càndia—, que malgrat tot no aconseguiren d'aplanar el camí a l'actual generació literària, que continua movent-se, plena de dubtes però amb envejable tenacitat, entre els extrems més oposats del respecte per la pròpia variant dialectal i del respecte per la unitat lingüística del català.

2. PRIMERS CONTACTES CULTURALS ENTRE ELS PAÏSOS CATALANS I SARDENYA

Tot i que és probable l'existència, durant els segles posteriors a la fragmentació lingüística de la Romània, d'una relació de tipus comercial i fins i tot polític entre Sardenya i la península Ibèrica, són ben poques les dades concretes que documenten contactes anteriors a l'any 1113. Convé tenir en compte, però, que durant el segle VIII havia circulat a Càller l'*Oracional visigòtic*, escrit entre els anys 711 i 732 i procedent d'un *scriptorium* de Tarraгона (D'Arienzo, 1982, p. 195; Mele, 1988, p. 237-260).

Fora d'aquest testimoniatge, només podem assenyalar l'existència d'un cert paral·lisme formal entre el dret sard baixmedieval i el dret visigòtic. Efectivament, Francesco Brandileone, tot estudiant el *condaghe* de San Pietro di Silki,² ha individuat a les actes processuals tot un seguit d'analogies amb el procés hispanofranc.³

Coincideix, però, amb l'empresa catalanopisana contra els sarraïns de les Balears (1113-1115) la primera dada segura sobre les relacions entre catalans i sards.⁴ La principal font literària relativa a aquesta expedició és el famós *Liber*

2. *Condaghe* era el terme emprat per indicar una acta de donació a favor d'una església o monestir. Els abats de diversos monestirs sards van recollir als registres —anomenats també *condaghes*— les principals actes relatives a les operacions patrimonials de la pròpia comunitat. Van llegar-nos, d'aquesta manera, un seguit de documents d'importància fonamental per al coneixement de la societat sarda medieval, sobretot si tenim en compte que els *condaghes* constitueixen una de les poques fonts documentals locals.

3. Brandileone, 1902, p. 275-325. Veg. també Scano, 1907, p. 43, on l'autor es declara convençut de l'existència d'estrets contactes iberosards durant l'època baixmedieval, sense poder-ne allegar proves documentals.

4. Per a les notícies relatives a l'expedició catalanopisana contra els sarraïns de les Balears, a més de la bibliografia de caràcter general, veg. Rosselló, 1968, p. 57-64. Pel que fa a la participació sarda a l'expedició, és molt útil la conferència de Francesco Cesare CASULA, *Partecipazione del regno sardo di Torres all'impresa pisana delle baleari nel 1113 1115*, llegida durant el

maiolichinus de gestis pisanorum illustribus, atribuït a Enrico, canonge de la catedral de Pisa, que hi va prendre part amb altres membres del capítol.⁵

El *Liber maiolichinus* és un poema llatí de 3.515 hexàmetres on apareix documentat per primer cop el nom de *Catalania*, amb els seus derivats *catalanicus* i *catalanensis*. Serví alhora de font per a successives versions en què historiadors italians, mancats d'altra documentació,⁶ hagueren de repetir, sense originalitat, les dades que reportava.⁷

Els fets que recorda el *Liber* i que ara ens interessa destacar són els següents: tot just començada l'expedició contra els sarraïns de Mallorca, el mes d'agost de 1113, els pisans, aliats amb altres repúbliques marineres italianes i amb els provençals i els catalans, van fer escala al port de Santa Reparata (prop de l'actual Santa Teresa de Gallura, al nord de l'illa de Sardenya).⁸ De Santa Reparata, els pisans van passar al golf de Torres i després al de Capalbo (l'actual cap de la Caça, prop de l'Alguer), on se'ls uní un contingent de militars sards —el nombre dels quals no podem determinar— guiats per Salta, fill de Constantí de Lacon-Gunale, jutge de Torres, i per l'antic jutge de Càller, Torbí. Vet aquí el fragment del *Liber maiolichinus* on es narren aquests fets:

Dumque favent venti, Tauro post terga relictæ,
Adveniunt Longona rates, linquentque lebetes,
Et retinent portum dictum de nomine sancte
Quam Reparata vocant. muros templumque vetustum
Erecti lapides scopulosaque litora monstrant.
Hosque sinus exire parant, pariterque resumunt
Turrenses aditus, ubi Constantinus habebat
Sedes, rex clarus, multum celebratus ab omni
Sardorum populo. bis sex geminisque diebus,

colloqui internacional sobre «El Liber Maiorichinus y la sociedad mediterránea del siglo XII», organitzat a Tossa i a Barcelona entre el 30 de setembre i el 2 d'octubre de 1991 per la Sezione di Studi Storici Alberto Boscolo dell'Istituto Italiano di Cultura.

5. La millor edició del *Liber Maiolichinus* és encara la deguda a C. Calisse (1904), que seguirem per a les nostres citacions. Existeixen dues versions catalanes de la crònica llatina, a càrrec de Jaume Vidal i Alcover (1979) i de Mireia Mulet i Mas (1991). Per a l'estudi del text, veg. principalment la *Prefazione* de Calisse a l'esmentada edició (1904), i Volpe (1906).

6. Segons Calisse (1904, p. ix), efectivament, els annals medievals es limiten a esmentar, de passada, l'expedició cristiana contra els sarraïns de les Balears. Cal tenir en compte, però, l'existència d'abundants fonts àrabs, encara ara poc estudiades (Amari, 1904, p. XLIX-LV). ■

7. Les principals obres en què hom recorda l'expedició són les *Gesta triumphalia per pisanos facta* i una crònica deguda a Benedetto Mastiani, escrita entre els anys 1519 i 1535.

8. Segons Giuseppe Meloni (1988, p. 67), un cop a Santa Reparata, el jutge de Gallura, Orzocco o Ithocorre de Gunale, va oferir assistència a la flota aliada.

Operiendo suos, ibi gens Pisana moratur,
 Inde sinum repetunt, quem vulgo ferunt Caput Album,
 Scilicet ob mullum trepidantia litora ventum.
 Istic Durbinius Pisanis associatur,
 Qui quondam regnum censebat Calaritanum,
 Et Constantino Saltarus iudice natus;
 Prevalet hic iaculo, preclaris sensibus ille. (v. 190-205)⁹

De Sardenya l'estol aliat passà a Catalunya, a Blanes concretament:

Hac crescente die ceperunt cernere terras
 Hispanas, sed eas Baleares esse putabant,
 Blandensi donec comittitur anchora ripe.
 Has postquam retinent Latio de litore vecti,
 Astis suspendunt pugnam minitancia signa,
 Atque tegunt fortes clipeis radiantibus artus,
 Et stringunt rigidos totis conatibus enses.
 Litora tota sonant ex rauca voce tubarum.
 Indigenas, quoscumque vident, capiuntque fugantque,
 Atque sequuntur, eos Baleares esse putantes.
 Hii se Christicolas Catalanensesque fatentur. (v. 239-249)¹⁰

Un cop a Barcelona, l'estol aliat coincidí amb les tropes del comte de Barcelona Ramon Berenguer III. Són de gran interès els versos en què l'autor del *Liber* descriu l'ambient d'alegria que va regnar durant els dies en què sards i catalans, amb altres pobles, coincidiren a les platges entre Montjuïc i el Llobregat, tot celebrant la festa de Sant Mateu:

9. «La fèrtil Elba i Pianosa romanen a l'esquerra i, com que els vents són favorables, deixen al darrere Toro i les naus arriben a Longosardo; deixen els dies i arriben al port anomenat Reparata d'acord amb el nom de dita santa. Uns alts penyals i la rocosa platja mostren uns murs i un antic temple. Es preparen per sortir d'aquest port i tornen tots a Portotorres on Constantí, rei gloriós molt elogiat per tot el poble sard, tenia la seva seu. Aquí, els pisans s'hi aturen catorze dies mentre esperen els seus i des d'allà es dirigeixen al golf anomenat vulgarment Cap Blanc [l'actual cap de la Caça] perquè cap vent no sacseja la seva costa. Aleshores s'alia amb els pisans Torbí, que en altre temps governava el regne de Càller, i també Saltar, fill del jutge Constantí; aquest és famós pel maneig del dard, aquell per les seves esclaridores opinions» (Mulet, 1991, p. 6).

10. «Quan despuntava aquest dia, començaren a veure terres hispanes, però ells es pensaren que eren a terres mallorquines quan llançaren l'àncora a la costa de Blanes. Després que les naus que venien de les costes llatines hi hagueren amarrat, els homes pengen de les astes senyals que amenaçen guerra, cobreixen els seus forts membres amb resplendents escuts i agafen les pesades espases amb molt d'esforç. Tota la costa ressona amb els sons roncocs de les trompetes. Agafen o foragiten els indígenes que veuen i els persegueixen pensant que són mallorquins. Aquests asseguren que són crisitans i catalans» (Mulet, 1991, p. 7).

Solis ab occasu modicum porrectus ad equor,
 Defessas solito qui frangit et accipit undas,
 Mons Iudeus, ibi plana divisus ab urbe,
 Non euris puppues calidisve tuetur ab austris;
 Cuius ab Hispana facie ratis appulit omnis.
 Ut terras subeunt Latie riliqueque carine,
 Litus ad usque tuas agmen navale tenebat,
 Lubricaris, aquas. ripe cecidisse feruntur,
 Tanta premebat eas magne violentia classis.
 Hic, ubi mutavit lites concordia pace,
 Adveniunt sancti celeberrima festa Mathei.
 Tota nocte sonant tunc tintinabula cuncta,
 Vota vovent omnes, precibus votisque Tonantem
 Sollicitant, cuiusque colunt sollempnia sanctum. (v. 543-556)¹¹

La resta del poema descriu la guerra per la conquesta de Mallorca, que es resolgué, després de vint mesos de lluita, amb la provisional victòria de l'exèrcit cristià damunt els sarraïns. El *Liber maiolichinus* només conté una altra referència relativa a la participació sarda a l'expedició: els versos en què es recorda la victòria de Saltar damunt el príncep sarraí Abrotà:

Dum cadit Abrotani ruit inter lora fugacis
 Cuius Saltarus transiecerat ilia virga. (v. 1938-1939)

L'escassa documentació relativa a la Sardenya del segle XII no ens permet d'establir si de la convivència catalanosarda durant aquesta expedició van néixer relacions de tipus diplomàtic entre el comtat català i els diversos judicats sards.¹² De qualsevol manera, el record de l'eficàcia de la flota pisana i de la col·laboració dels sards en l'empresa del 1113 degué aconsellar el comte Ramon Berenguer IV d'establir nous lligams polítics amb el Comú de Pisa i el

11. «A la banda de ponent s'estén, un poc endinsat en el mar, Montjuïc, que normalment romp les ones i les rep amainades. Aquest lloc, separat de la plana ciutat, no protegeix els vaixells ni dels vents de l'est ni dels calents vents del sud; totes les naus arriben de la banda d'Hispania. Quan les naus italianes i les altres arribaren a terra, la tropa naval ocupà la costa fins a les teves aigües, Llobregat. Diuen que les costes es trencaren, tanta força tenien aquestes enormes naus. Aleshores, quan la concòrdia canvià les disputes en pau, arriben les famosíssimes festes de Sant Mateu. Durant tota la nit ressonen nombroses campanes, tothom fa els seus vots, amb pregàries i vots invoquen Déu i el Sant del qual celebren les solemnitats» (Mulet, 1991, p. 12-13).

12. Ha estat prou assenyalada la pobresa dels arxius sards pel que fa a fonts documentals anteriors al segle XIV, és a dir, al període de dominació catalana a l'illa. Per a l'estudi d'aquell període, per tant, cal recórrer a reculls documentals procedents d'arxius de fora de l'illa (veg., sobretot, Tola, 1861; Scano, 1940, i Baudi, 1877; i un bon estudi de les principals fonts documentals: Boscolo, 1964).

Judicat d'Arborea entre els anys 1157 i 1162, quan Barison I de Lacon-Serra, jutge d'Arborea, dugué a terme el paper d'intermediari entre els interessats a neutralitzar el poder dels almoràvits a les Balears (Scano, 1941, p. 247-252; Doxey, 1996, p. 367-381).

Abans d'això, però, el 1157, Barison I havia contret matrimoni amb Agalbursa de Bas, neboda de Ramon Berenguer IV, tot seguint una política d'aliances que podia haver estat pensada per algun membre de la poderosa família catalana dels Cervera, a la qual pertanyia Agalbursa, i els màxims dirigents del Comú de Gènova (Artizzu 1973, p. 12). A més d'assegurar-se un modest lloc en les rutes de la Mediterrània occidental, Barison I es procurava d'aquesta manera un fort aliat en les seves pretensions d'unificar sota la seva corona els quatre judicats sards.

És com a conseqüència d'aquest matrimoni que els catalans aconseguiren de penetrar al judicat d'Arborea, tot acumulant un poder que, a partir d'aquest moment, els havia d'atorgar un paper fonamental en la política sarda.¹³ Durant la primera fase d'aquesta penetració, cal tenir en compte que la noble catalana va beneficiar-se de les *corts* de Bidoní, Sant Teodor i Oiratili,¹⁴ que administraren els seus germans i altres membres de les més prestigioses famílies catalanes que s'havien traslladat al judicat, on a més els foren confiats alts càrrecs a l'Administració (Artizzu, 1973, p. 15-16).

Com que la manca de descendència amenaçava Agalbursa amb un futur poc esperançador després de la mort de Barison, calgué assegurar el poder català a Arborea amb un altre matrimoni: Hug I Ponç, vescomte de Bas (1153/1155-1185), germà d'Agalbursa, va casar-se abans de l'any 1178 amb Sinispella de Lacon-Serra, filla de Barison I i de la seva primera muller, Pelegrina de Lacon. D'aquest matrimoni va néixer Hug II Ponç de Bas-Serra, que amb el nom d'Hug I Ponç va ser jutge d'Arborea (1192) fins a la seva mort, esdevinguda aproximadament el 1211.

La tercera fase d'aquesta incipient penetració catalana a Arborea coincideix amb els esforços d'Agalbursa per recuperar el judicat després de la mort del seu marit Barison I, el 1185, a qui va succeir provisionalment Pere I, fill del jutge amb Pelegrina de Lacon. Gràcies a una aliança entre el Comú de Gènova, els catalans residents a Arborea i Alfons I el Cast (que, com veurem més endavant, gaudia a més del suport estratègic de Barison II, jutge de Torres),

13. Pel que fa als vescomtes de Bas i llur penetració a Sardenya, veg. Sobrequés, 1957; Monsalvatje, 1893; Caula, 1951; Fluvià, 1989, p. 135-141, i Miret, 1901. Són útils també, per a l'estudi de la política matrimonial tant dels jutges d'Arborea com dels de Torres, les *Genealogie medioevali di Sardegna* (Brook et al., 1984).

14. Veg. l'acta de donació publicada dins Tola, 1861, vol. 1, s. xii, doc. 64, p. 220-221. Als germans d'Agalbursa, Ponç i Berenguer, els foren confiades dues de les curatories més riques del judicat (Besta, 1908, p. 121).

una expedició catalana, capitanejada per Roger Bernat de Foix, va conquerir el 1187 el castell de Serla, prop d'Oristany, i s'hi establí fins al 1192. En aquesta data, efectivament, gràcies al Compromís d'Oristany, estipulat el 20 de febrer entre el Comú de Gènova, Pere I d'Arborea i Ramon de Torroja —representant del seu nebot, Hug Ponç, vescomte de Bas—, hom assegurava el predomini del vescomte català damunt la meitat del judicat, l'administració del qual havia de compartir amb l'oncle Pere I. Un cop fora d'escena aquest darrer, Hug I Ponç fou reconegut com a únic jutge d'Arborea en virtut de l'acord que seguí el seu matrimoni amb Preciosa de Massa, filla de Guillem, jutge de Càller.

A partir d'aquest moment els jutges d'Arborea ostentaren alhora el títol de vescomtes de Bas. Més que no pas això, però, ens interessa destacar el fet que, com que fins als anys 1239-1241 —en què Pere d'Arborea vengué el feu al seu procurador Simó de Palau— els vescomtes van residir de manera permanent a Sardenya, s'encarregaren de l'administració del vescomtat, amb el mateix títol, llurs parents residents a Catalunya. Aquesta dualitat hagué d'originar una intensa relació entre els jutges d'Arborea i els regents catalans.¹⁵ A més, la restablerta força a Arborea va permetre que representants de les més poderoses famílies catalanes consolidessin al judicat llur poder.

Hi ha documents que proven que, simultàniament a aquests fets, Alfons I el Cast havia endegat també contactes diplomàtics amb els jutges de Torres, que tingueren un cert protagonisme, com a aliats, durant la campanya contra el castell de Serla. Barison II de Torres, en efecte, s'havia compromès el 24 de novembre de 1186 a fornir cavalls «catalanis qui pro regina uxore quondam Arborensis iudicis ascenderunt, vel ascenderint pro negocio Arboree» (Tola, 1861, vol. I, s. XII, doc. 119, p. 258).

Aquesta nova relació diplomàtica va culminar amb la política matrimonial de caràcter filocatalà que va veure per protagonista el fill de Barison II de Torres, Constantí II. També en aquest cas, l'estudi de les relacions dels jutges turritans amb certes famílies catalanes disposa d'una sola font: el *Libellus* (o *Liber*) *judicium Turritanorum*.¹⁶

Es tracta de l'única crònica medieval sarda —redactada en la variant logudoresa a la fi del segle XIII i coneguda gràcies a una còpia que no pot ser anterior al XVIII—, deguda a un anònim religiós «intenzionato», escriu Graziano

15. Sabem, per exemple, que el 1195, a causa d'una intensa discòrdia amb el cosí Pere de Cervera, Hug I Ponç d'Arborea va haver-se de traslladar a Catalunya, d'on no tornà a Sardenya fins a haver assegurat la regència del vescomtat a mans del cosí Hug de Torroja (Sobrequès, 1957, p. 34-35).

16. La «Crònica dels jutges de Torres», en dues edicions, a càrrec d'Enrico Besta (1906) i Alberto Boscolo i Antonio Sanna (1957). Per al seu estudi, veg. Alziator, 1954, p. 45 i s.; i, sobretot, Sanna, 1957a, p. 21-44.

Milia (1988, p. 21-44), «a dimostrare i presunti diritti della Chiesa sul “giudicato” di Torres alla morte dell’ultima “giudicessa” Adelasia de Lacon-Gunale». Tot i l’eixutesa d’alguns passatges, la fantasia de l’autor —sovint malintencionada— i un característic estil nascut de la lectura de les cròniques medievals italianes, atorguen al *Libellus* un cert valor literari.

Els fets que l’autor narra i que aquí ens interessa de destacar són els següents: Constantí II, jutge de Torres (1191-1198), continuant la política filocatalana encetada pel seu pare Barison II, sollicità la mà de Druda, una notable dama catalana. Druda morí durant el viatge a Sardenya, de manera que el jutge hagué de demanar la mà d’una altra dama catalana, Prunisinda, amb qui es casà. Com a conseqüència de la discòrdia entre Guillem de Massa, jutge de Càller, i Constantí II, el jutge turrità hagué de refugiar-se, el 1192, al castell de Goceà, on el callerès capturà Prunisinda, que no havia de donar descendència al seu marit.

Vet aquí el text *Libellus*:

Partidu su dictu Juigue Barisone, si congregaint totu sos Perlados et Lieros de Logudoro et elegisin, per sonsigiu, a domicellu Guantine, primogenitu de su dictu Juigue Barisone; et essende elegidu et fattu Juigue, si querfisit coiulare: mandait a Cadalongia pro una grande femina, clamada Donna Drudda, et gasi la apisit; in benner a Sardinnia morisit. Torrait a mandare a Cadalongia per una atera femina clamada donna Prunisinda et batisila a Sardinnia, a sa terra de Gosiano. Et innie venisit su Marquesi de Calaris cun grande asercitu et leait su Casteddu de Gosiano; et leadu qui lu apisit, sinde leait sa donna de Juigue Guantine su quale morisit quene herede perunu. (Boscòlo-Sanna, 1957, p. 50-51)

Per acabar, només ens cal afegir que G. F. Fara, autor de la famosa crònica *De rebus sardois*, va tenir ocasió de consultar la versió original del *Libellus* —al qual es refereix com a un «parvo Judicum Turritanorum ms. libello ab incerto auctore condito prisca lingua sardoa» (Fara, 1838, p. 126-127)—, d’on va extreure i repetir sense una posterior elaboració totes les dades relatives a les dames catalanes.¹⁷

La presència de famílies nobles a Sardenya va fer que s’intensifiqués el comerç entre l’illa i Catalunya.¹⁸ No cal dir que és fonamental, en aquest sen-

17. Fara (1543-1591) va publicar el seu primer llibre de *De rebus sardois* el 1580, a la impremta F. Guarneri; els altres llibres restaren inèdits fins al s. XIX, en què aparegueren a càrrec de L. Cibrario (1835) i V. Angius (1838).

18. Són més escadusseres les dades relatives al comerç entre Catalunya i Sardenya durant els segles XII i XIII. Com que no existeix un estudi de conjunt, cal tenir en compte tant la bibliografia relativa al comerç català en general —i, més concretament, al que seguia la *ruta de les illes*— com al comerç entre Gènova i Pisa i Sardenya, sovint simple intermediària. Aquesta bi-

tit, la puixança del poder genovès i pisà a tots els judicats sards. El port d'Oristany —el més obert, precisament, envers Catalunya i les Balears— servia d'escala, alhora, per a les naus genoveses (i pisanes, quan la política exterior del jutge d'Arborea així ho aconsellava) interessades pel comerç a les rutes més occidentals de la Mediterrània. Com que res no indica que els comerciants sards establissin contactes directes amb Catalunya, Pisa i Gènova degueren fer de pont per a la introducció a l'illa de certes formes pròpies de la cultura catalana.

També els catalans, però, tenien interès a mantenir aquests contactes comercials amb Sardenya: el port de Càller representava una etapa fonamental en les rutes que duïen cap a Sicília, el Magrib i l'Imperi Bizantí. L'interès envers els ports sards, així i tot, no era de natura únicament estratègica: gràcies a la lleuda de Tamarit, de l'any 1234, que gravava la importació de figues sardes, sabem que els comerciants catalans s'adreçaven a Sardenya també per tal de cercar-hi productes (Batlle, 1988, p. 135).

A mitjan segle XIII, per tant, trobem comerciants catalans establerts de manera permanent a tres dels quatre judicats sards.¹⁹ La intensitat d'aquesta relació econòmica va dur a la creació, a Càller, del Consolat català d'ultramar, del qual tenim notícies a partir del 1301 (D'Arienzo, 1977, p. 66-68). Tot i que pocs anys després, el 1313, com a conseqüència de les tensions amb Pisa, els catalans van ser expulsats de la ciutat, els hi trobem novament establerts el 10 de desembre de 1321 quan Jaume II va dictar una sèrie de normes ben explícites referides al Consolat.

L'interès envers els ports sards, la pressió per part dels comerciants catalans i, en definitiva, la política d'expansió a la Mediterrània²⁰ van empènyer Jaume I, el 1267, a sol·licitar al papa Climent IV la infeudació del regne de Sardenya.²¹ Tal com assenyala J. Miret i Sans, degué ser la consciència de «catalanitat» dels jutges d'Arborea, parents de Jaume I, allò que aconsellà el rei d'avançar la seva petició. El 1293, dos anys abans de sol·licitar ell també la in-

bliografia és tan abundant i sovint tan citada que preferim remetre a la que proposen Meloni (1988, p. 322-325), per a la part sarda, i Batlle (1988, p. 471-474), per a la part catalana; veg. també Tangheroni, 1993, p. 49-88.

19. La Gallura, a causa de la pobresa dels seus productes, la seva situació geogràfica marginal i la gairebé exclusiva relació econòmica amb Pisa, romaní fora de les rutes comercials catalanes.

20. Convé recordar que cinc anys abans, precisament, el soldà de Babilònia havia concedit als mercaders catalans un *fondaco* a Alexandria i que, per tant, la presència catalana a la *ruta de les illes* havia d'intensificar-se a partir d'aquella data. Les escales de Sardenya i Sicília, per tant, esdevingueren fonamentals (veg. Cabestany, 1984, p. 25).

21. Un bon estudi sobre les fonts relatives a aquesta infeudació és el de Giunta i Boscolo, 1962; veg. també, pel que fa als precedents polítics de la conquesta, Salavert, 1956.

feudació, Jaume II feia saber a Marià II d'Arborea que el tenia «per parent et per bon amich» (Miret, 1909, p. 5).

El grau d'amistat entre els dos sobirans esdevé ben palès després de llegir la següent carta de Jaume II adreçada a Berenguer Dezmaès i Pere Simó, encarregats de demanar a Marià II un préstec de 5.000 marcs d'argent:

Con lo senyor Rey ha entès lo dit Marià aver I fil ja gran et axí que si ell o volia que presés cavaleria del dit senyor rey D'arago, que plauria molt al Rey e'n seria molt pagat, et si u vol ni s'i acorda que'l prega que li trameta dessà et ell fer-lo cavalier et retrà ves ell en tal guisa son deute que'l dit Marià et son fil ne seran pagats.²² (Miret, 1909, p. 5)

Els fets que segueixen la sollicitud d'infeudació per part de Jaume II són massa coneguts perquè els hàgim de recordar de manera detallada. N'hi haurà prou amb esmentar el Tractat d'Anagni, de l'any 1295, en virtut del qual dos anys després (concretament el 4 d'abril de 1297) el papa Bonifaci VIII pogué nomenar Jaume II, al capdavant, sobirà del «Regnum Sardiniae et Corsicae». Aquesta concessió va representar un daltabaix en la tradició política a Sardenya, que el rei català havia de conquerir si volia fer valer el seu dret: el Comú de Pisa, inicialment aliat amb el jutge d'Arborea, i les famílies pisanes que governaven l'antic judicat de Càller —desaparegut, juntament amb els judicats de Torres i de Gallura, durant la segona meitat del segle XIII— van assajar diversos compromisos amb Jaume II d'Aragó per tal d'evitar la invasió catalana, alhora que es preparaven per a una eventual ofensiva. Els acords entre Jaume II i Hug II d'Arborea —que, canviant de política, s'oposava als pisans tot acceptant, a canvi dels seus drets damunt el feu d'Arborea, el vassallatge envers el rei d'Aragó— van fer possibles els preparatius de la conquesta de Sardenya, que havia d'encetar-se l'any 1323.

El matrimoni de Barison I amb Agalbursa de Bas, el 1157, va permetre la introducció a Arborea d'un seguit de formes jurídiques anteriorment desconegudes i que hem de posar en relació amb la cultura catalana. Segons S. Petrucci, les relacions de tipus vassallàtiques entre els pisans i el jutge d'Arborea, al segle XIV, troben un clar precedent a la segona meitat del segle XII, quan la penetració catalana a Arborea, com a conseqüència de la unió entre Barison i Agalbursa, va posar en contacte els notables arboresos amb les formes pròpies del vassallatge (Petrucci, 1988, p. 102-103).

Molt més interessant que no pas això, però, es revela el paper que Agalbursa va dur a terme, des del punt de vista jurídic, primer com a muller del

22. Als textos catalans transcrits en aquest estudi, tant manuscrits com procedents d'edicions anteriors a la nostra, corregirem la puntuació, l'accentuació, l'ús de les majúscules i la separació de les paraules; normalitzarem, a més, l'ús de *u-v*, de *i-j* i de *ç*.

jutge, i posteriorment com a vídua seva i regent. Aquest paper diferencia la sobirana catalana de les altres reines consorts tant d'Arborea com de la resta de l'illa, tot constituint un cas aïllat que, malgrat tot, no va modificar els principis jurídics de les terres sardes, principis caracteritzats precisament per llur immobilitisme.

El fet que Agalbursa, en vida de Barison I, hagués dut a terme funcions de lloctinent —en net contrast amb el dret sard— i que fins i tot al segell del jutge figurés, al costat de la imatge masculina que el representava, una altra de femenina, permet a A. Oliva de suposar que la «*regina-consorte* avesse assunto, probabilmente con una cerimonia formale, le prerogative di una *regina-regnante*» i que les seves pretensions damunt la corona, un cop vídua, responguessin a una «*giusta rivendicazione dei propri diritti di sovrana*». El paralelisme jurídic entre certes intervencions d'Agalbursa i, a mitjan segle XIV, certes altres de Timbora de Rocabertí, muller de Marià IV d'Arborea, també catalana, confirmaria que aquests insòlits drets li van ser concedits a causa del seu origen (Oliva, 1981, p. 27-28).

Deixant ara de banda l'aspecte jurídic i entrant en l'artístic, cal assenyalar que la presència a Arborea de les poderoses famílies catalanes que hi havien acompanyat la jutgessa degué contribuir a la penetració a Sardenya de formes arquitectòniques procedents dels territoris de parla catalana. Segons Joaquín Arce, a través del judicat d'Arborea va introduir-se a l'illa un corrent mudèjar que, dividint-se en dos fronts, va arribar fins a Càller i Sàsser. Quatre anys després de la reconquesta de València, efectivament, trobem ja mestres d'educació àrab a Santa Maria de Bonarcado, els quals «dejan su sello peculiar en las finas pilastras prominentes, los arcos polilobulados y los adornos de máyolica, típicos de la región valenciana» (Arce, 1960, p. 33 i 87).

Convé recordar, per tal de demostrar la intensa relació de les famílies catalanes amb Santa Maria de Bonarcado, que el 1157-1158 Agalbursa de Bas havia fet una generosa donació a aquest monestir, i que anteriorment n'havia fet d'altres en sufragi de l'ànima del català Berenguer de Sol (Artizzu, 1973, p. 15-16). Al *condaghe* de Bonarcado, a més, han estat fins i tot individuades, abans de la conquesta catalana, solucions gràfiques pròpies de les cultures ibèriques que, segons P. Merci, han de ser atribuïdes «a interferenze possibili anche per un co-pista sardo che [...] frequentasse i catalani presenti in Arborea».²³

L'anàlisi de la influència catalana damunt l'arquitectura sarda, però, es revela malauradament poc profitosa a l'hora d'avaluar una relació concreta en-

23. Merci, 1984, p. 10. Cal tenir en compte, però, la presència en aquest mateix *condaghe* d'intervencions —de vegades, fins i tot, de caràcter *imitatiu*— degudes a mans posteriors al segle XIV, quan els contactes amb la cultura catalana eren ja habituals. Per a aquests aspectes i per a una descripció completa del codi, veg. Schena, 1981, p. 45-73.

tre els dos pobles. A més dels lògics problemes de datació lligats a l'estudi de l'arquitectura romànica,²⁴ cal tenir en compte que una coincidència de tipus arquitectònic no demostra necessàriament un contacte cultural directe: a partir del segle XI s'havien difós des de Catalunya fins a l'Adriàtic uns models planimètrics característics que, com ha destacat Raffaello Delogu, s'adaptaven bé als tipus paleocristians sards.²⁵ En obrir-se al món occidental, Sardenya va enriquir-se amb una forta immigració de mestres i obrers especialitzats procedents dels principals centres d'aquest arc costaner.

La primera dada concreta, material, sobre un deute sard envers la cultura catalana, ens la procura l'esfragística: el 8 d'octubre de 1186, efectivament, Hug II Ponç de Bas (posteriorment Hug I Ponç, com a jutge d'Arborea), nebot d'Agalbursa de Bas, va emprar per primer cop un segell diferent del de Pere I, llavors jutge. F. C. Casula suposa que el segell en qüestió, de cera i treballat damunt les dues cares (hi és representat un cavaller armat, com al segell de Ramon Berenguer IV), pren com a model el del rei Alfons I, cosí d'Agalbursa. Tot recordant la continuïtat del llinatge dels Bas al cap del judicat d'Arborea, F. C. Casula conclou que els descendents d'Hug I Ponç degueren mantenir a llur cancelleria aquest tipus de segell (Casula, 1974, p. 113).

La *catalanitat* dels Bas, finalment, és també demostrada per l'ús, a partir de l'any 1192,²⁶ de les barres catalanes, posteriorment representades al costat de l'arbre desarrelat —propi de l'escut d'Arborea—, tal com figura en una inscripció de l'any 1290 a la torre de San Cristòfol d'Oristany (Casula, 1974, p. 117).

Cal tenir en compte que el matrimoni d'Agalbursa de Bas amb Barison I d'Arborea coincideix amb la que ha estat anomenada època alfonsina de la lí-

24. L'església parroquial de Santa Maria de Thiesi, per exemple, ha estat atribuïda a constructors catalans o a mestres fortament influïts per models catalans; l'estil de la façana permetria de datar-la al segle XIII —de manera que constituïria un important precedent de les relacions culturals catalanosardes—, mentre que altres formes arquitectòniques assenyalen més aviat cap als segles XIV i fins i tot al XV, quan Sardenya havia caigut definitivament sota l'àrea d'influència catalana. La mateixa contradicció sorprèn l'estudiós en afrontar la història de l'església de San Pantaleo in Martis o bé d'altres construccions d'allò que D. Scano anomena el «romànic aragonès» (Scano, 1907, p. 411-412).

25. Aquest fenomen explicaria les coincidències que han estat assenyalades, per exemple, entre les esglésies de Sant Sadurní i de Sant Antíoc, al sud de Sardenya —esglésies que segueixen models clarament provençals— i Santa Maria de Ripoll, Santa Maria de Terrassa i el monestir de Sant Cugat (Delogu, 1953, p. 53); també ha estat assenyalat que les formes de l'església de Santa Maria de Sordiana recorden les de Sant Pere de Casserres i que les façanes de les esglésies de Sant'Antonio *extramuros* de Bosa i de Sant'Andrea de Sedini recorden alhora les de certes construccions barcelonines (Scano, 1907, p. 409). Pel que fa als deutes de l'arquitectura sarda envers els pobles de la Mediterrània occidental, veg. també Serra (1988).

26. Veg. documentada la primera aparició a Sardenya de l'escut amb les quatre barres dins Tola, 1861, vol. I, s. XII, doc. 138, p. 274.

rica provençal: la cort d'Alfons I, cosí d'Agalbursa, fou freqüentada per la majoria dels trobadors ultrapirinenecs, alhora que tot seguint l'exemple del monarca sorgien els primers trobadors catalans. Per a les famílies que s'establiren a Arborea, per tant, havien de ser habituals tant la llengua com els conceptes propis de la literatura provençal.

No es pot oblidar, alhora, que a partir de l'any 1166 Alfons I, en morir el seu cosí Ramon Berenguer II, s'intitulà marquès de Provença i inicià una política basada en pactes amb els barons provençals. Per tant, fins a la seva mort —esdevinguda el 1196, data en què els dominis catalanoaragonesos se separaren altre cop dels provençals—, el rei trobador fou alhora el sobirà de tot un seguit de trobadors provençals, amb els quals coincidí sovint a Marsella. És ben significatiu el fet que Folquet de Marselha s'adrecés al rei Alfons en els termes següents:

mas prec de mo seïnhor
lo bon rei, cui Dieus guit,
d'Arago [...]. (Stronski, 1910, p. 13)

Pot ser interessant, encara, d'afegir que Ponç Hug IV, comte d'Empúries (1277-1313) —germà d'Huguet, vescomte de Bas i descendent, per tant, dels procuradors a Catalunya dels jutges d'Arborea—, escriví ell mateix dues estrofes i una tornada en provençal adreçades a Frederic III de Sicília (Sobrequés, 1957, p. 90-91).

Abans de la conquesta catalana, els judicats sards podien haver entrat en contacte amb la cultura trobadoresca a través de llurs relacions comercials amb Provença, amb els comuns de Pisa i Gènova o amb Barcelona i els regnes marítims de la Corona d'Aragó.

En primer lloc, cal tenir en compte un eventual contacte de tipus comercial entre l'illa i Provença, contacte que hauria culminat amb la concessió als benedictins de Sant Víctor de Marsella, durant el darrer terç del segle XI, de diverses esglésies del judicat de Càller, entre les quals hem de destacar la de Sant Sadurní.²⁷ Si bé és cert que la presència dels victorins —de formació literària fonamentalment llatina— no és necessàriament indicativa de la penetració de formes literàries d'origen provençal a Sardenya, convé tenir en compte que totes les concessions de què es beneficiaren als judicats de Càller, Torres i Gallura no es podrien explicar sense admetre que constitueixen una conseqüència —tal com escriu D. Scano— «di larghe influenze antecedenti fra la Sardegna ed i paesi costieri della Francia Meridionale». «I centri monastici e

27. Per a l'estudi de la penetració dels victorins a Sardenya, veg. Boscolo, 1958; Vittorini, 1963, i Baratier, 1959, p. 43-74.

la loro influenza nel medio evo», continua Scano, «sono stati sempre preceduti da un largo movimento di scambi» (Scano, 1907, p. 42-43).

No existeixen, de fet, notícies que demostrin l'existència d'un comerç continuat abans de l'any 1227, quan és documentada l'exportació de corall sard a Marsella. En canvi, són molt abundants les actes que proven un intens tràfic marítim que unia la ciutat provençal amb els principals ports de l'illa,²⁸ Oristany, l'Alguer, Bosa, Torres i, sobretot, Càller, que des de feia un segle era la principal base comercial pisana a Sardenya: hi feien cap, en efecte, totes les naus implicades en el comerç amb Provença i amb la península Ibèrica (Loddo, 1952, p. 234). A més d'això, han estat fins i tot individuades colònies de sards regularment establerts a Marsella.²⁹

La comunitat catalana de Sardenya, a més, pogué entrar en contacte directe amb cercles pisans i genovesos relacionats amb la literatura provençal, sobretot els Doria³⁰ i els Malaspina,³¹ mecenes de trobadors.³² Més enllà dels membres d'aquests llinatges, ens interessa recordar fonamentalment Terramaynis de Piza, autor del tractat en versos provençals *Doctrina d'Acort* (aprox. 1280), ba-

28. Per aprofundir l'estudi d'aquestes relacions és molt útil Artizzu, 1983c, p. 29-38, on l'autor analitza els documents continguts a la monumental obra de L. Blancard, *Documents inédits sur le commerce de Marseille au Moyen-âge* (Marsella 1884); cal tenir també en compte E. Baratier, *Histoire du commerce de Marseille* (París 1951), al qual remetem el lector interessat en l'estudi de les relacions comercials entre Marsella i Sardenya durant els segles xiv i xv.

29. Es coneixen els noms, per exemple, de Laurencius i Ugo Sardus, Johannes Azalguerius, Johannes Cagliari, Petrus Cebolla, Barisone de Sassari, residents a Marsella a mitjan segle xiii. «Tutte queste testimonianze ci portano ad affermare la presenza nella città mediterranea [Marsella], di una piccola colonia di Sardi, abbienti e praticanti il commercio» (Artizzu, 1983c, p. 38).

30. A més de Simone, és ben conegut el trobador Percivalle Doria, podestà d'Avinyó (1237) i de Parma (1245), del qual ens ha arribat un sirventès provençal, en honor de Manfredi, i dues cançons en italià. Veg. A. FERRETO, «Documenti intorno ai trovatori Percivalle e Simone Doria», *Studi Medievali*, I (1904), p. 126-151.

31. Cal recordar sobretot Alberto Malaspina, que coincidí amb Rambaut de Vaqueiras (1155/1160-1207) a la cort de Bonifaci I, marquès de Monferrato, i que fou cantat per Albertet de Sisteron, Peire Ramon de Tolosa i Aimeric de Peguilhan (Toja, 1965, p. 30 i 38-39). Li devem un *Contrast* provençal i genovès, en el qual la «domna», sollicitada en amors, respon al jugar: «Jujar, to proenzalesco, / s'eu aja gauzo de mi, / non prezo un genoï; / no t'entend pluï d'un toesco, / o sardo o barbari, / ni non ò cura de ti» (v. 70-76) (Muscetta i Rivalta, 1956, p. 7-11). També Corrad I Malaspina —casat amb Urica, filla de Comita, jutge de Torres— va establir estrets contactes amb trobadors provençals: entre d'altres, ens recorden el seu nom i el de les seves filles Peire Ramon de Tolosa, Guilhem de la Tor, Albertet de Sisteron i Uc de Saint Circ (Toja, 1965, p. 30). Finalment, volem recordar que devem a Lanfranco Cigala, el trobador genovès en llengua provençal més prestigiós del segle xiii, un sirventès contra Moroello Malaspina.

32. Pel que fa als trobadors pisans i genovesos i llurs possibles relacions amb cercles sards, veg. sobretot De Bartholomaeis, 1931.

sat en les *Razos de trobar* de Ramon Vidal de Besalú.³³ Estudiant el poeta toscà, J. H. Marshall ha assenyalat que degué tractar-se d'un pisà resident a Sardenya,³⁴ on probablement compongué la seva *Doctrina*.³⁵ La referència que hi fa, a més, a Nino Visconti, jutge de Gallura (1282-1296),³⁶ el lligaria a l'ambient administratiu de la colònia pisana, motiu pel qual Marshall conclou:

The absence of evidence for any wide diffusion of the work may well indicate that it was composed for some small provincial circle of Italian dilettanti interested in Provençal verse. (Marshall, 1972, p. LXXI-LXXII)

Serà, però, el *Sermó* de Ramon Muntaner el text que per primer cop relacionarà la terra sarda amb la literatura produïda a Catalunya. Escrit l'any abans de la conquesta, el 1322, el *Sermó* —un poema de dotze estrofes inclòs al capítol 272 de la *Crònica*— pretén d' aconsellar el rei Jaume II sobre la futura campanya a Sardenya. Tal com es desprèn del segon vers del poema, aquest *Sermó*, que el joglar Comín havia de fer arribar al rei,³⁷ seguia la melodia amb què hom cantava la cançó de gesta francesa de Gui Nanteuil. Ara, però, ens interessa tan sols destacar que el text confirma les relacions comercials existents entre sards i catalans. Ramon Muntaner, efectivament, recorda al seu rei:

Que així er la verdats, que e'l valent d'un crestall
no prèson d'als al món, mas que del fin corall
que en Sardenya se pesca [...].³⁸

33. Pel que fa a aquest tema i al de la possible presència de la cultura trobadoresca a Sardenya, veg. Maninchedda, 1995 i 1998b. Paolo Merci (1984, p. 8) ja havia assenyalat que a partir de la fi del segle XII pogueren circular per les corts sardes trobadors de llengua provençal.

34. Cal tenir en compte, però, que «*terramagnino è presso i sardi la designazione del continentale, e perciò non è cognome sorprendente in una città che dominò la Sardegna*» (Contini, 1960, p. 327).

35. Segons Manuel de Montoliu (1961, p. 12-13), el sojorn de Terramagnino di Pisa a Sardenya «*explicaria la seva coneixença de Catalunya i dels seus poetes, puix en el temps en què es fixà a l'illa —vers 1250— els catalans, igual que els pisans, influïen en aquella terra*».

36. Concretament al vers 92, on esmenta el «*iutge Ogolim de Galur*» (veg. l'edició de la *Doctrina d'Acort* dins Marshall, 1972, p. 27-53).

37. Al cap. CCLXXII, Muntaner presenta així el seu *Sermó*: «*Per què jo, con lo viatge fo publicat, fiu un sermó que envié per En Comín al senyor rei e al senyor infant, per ordinació del dit bon passatge [a Sardenya], lo qual oïrets aci. E portà'l-los en Barcelona, que jo no era ben sa*» (citem a partir de Soldevila, 1971, p. 911 i s.).

38. Per a l'estudi del *Sermó* de Ramon Muntaner és encara fonamental Milà, 1890 (veg. també, però, Orazi, 1998, p. 406-418).

3. ELS PRIMERS ANYS DE PRESENCIA CATALANA A SARDENYA

El nou període d'història sarda que s'enceta el 12 de juny de 1323, quan les tropes catalanoaragoneses, capitanejades per l'infant Alfons —el futur rei Alfons el Benigne—, desembarquen a Palma de Sols, es caracteritza per un protagonisme progressiu del poder català, enfront de la declarada oposició dels terratinents sardogenovesos, forts sobretot al Logudor, i per una política inicial d'equilibri amb els arboreosos.³⁹ La cultura catalana —si n'excloem els aspectes estrictament jurídics— no pogué penetrar més que de manera tangencial dins la societat sarda i hagué de recloure's en les escasses colònies catalanes i, sota alguns aspectes, a la cort arborea. No és estrany, per tant, que no ens hagi pervingut cap document literari relatiu a aquests anys.⁴⁰

Ara bé, l'estudi de la progressiva substitució lingüística es revelarà fonamental per a la comprensió dels períodes posteriors de la nostra història literària a Sardenya.

Les principals fonts literàries per a l'estudi dels fets que van culminar amb la conquesta d'Eslésies i Càller per les tropes de l'infant Alfons són les *Crò-*

39. Aquest període es tancarà a l'octubre de 1353, amb la revolta de l'Alguer i la consegüent guerra entre Maria IV d'Arborea i Pere el Cerimoniós.

40. De fet, només podem assenyalar que el rei Pere, a la seva *Crònica* (cap. i, p. 35), esmenta entre els cavallers que moriren al setge de Càller, l'any 1324, el català Dalmau de Castellnou, un dels dos possibles autors d'una poesia que ha arribat fins a nosaltres (Riquer, 1964, vol. i, p. 516). Veg. altres dades d'interès, pel que fa al període successiu: l'any 1354 és documentat a Sardenya el joglar Jaume de Concabella, al servei de Riambau de Corbera, governador de Sardenya (1348-1354) (Costa, 1964, p. 343); entre els anys 1338-1365 és present a l'illa Ramon d'Empúries, nebot del comte Ponç Hug IV, autor de dues estrofes i una tornada en provençal adreçades a Frederic III de Sicília (Sobrequès, 1957, p. 90-91; Costa, 1964, p. 373-377); el 1355 el rei Pere el Cerimoniós escriu un sirventès sobre el «bon ayre e noblea de l'illa de Sardenya» i la resposta a un dictat del cavaller Pere de Gostemps (les dues peces s'han perdut) (Guarnerio, 1906, p. 424 i s.).

niques de Ramon Muntaner i de Pere III el Cerimoniós. Es tracta, evidentment, de textos prou difosos i prou estudiats, de manera que no caldrà que repetim els fets que narren; ni recordarem tampoc els episodis de caràcter bèl·lic i diplomàtic, que afortunadament disposen d'una rica bibliografia, de fàcil accés, a càrrec de prestigiosos especialistes.⁴¹ Ara bé, si volem comprendre el procés d'inseriment dels catalans a Sardenya convindrà que recordem uns fets que es revelaran fonamentals a l'hora de valorar el model cultural que Alfons el Benigne introduí a l'illa (Cabestany, s. d.; Ferrer, 1998).

En primer lloc, cal tenir en compte que abans de l'empresa militar ja es considerava el *Regnum Sardiniae et Corsicae*⁴² com un territori que caldria donar en feu als cavallers que haguessin participat a la seva conquesta, tot deixant les ciutats principals sota la jurisdicció directa del rei. Entre els primers feudataris, per tant, trobem tant barons catalans, aragonesos, valencians i mallorquins com arboresos, sasseresos i esglesiençs (Casula, 1990, p. 188). S'introduïa d'aquesta manera un nou model cultural que no trigaria a revelar-se tan incompatible amb la tradició política local com incapaç de resoldre els problemes econòmics de l'illa.⁴³

De les conseqüències negatives del nou sistema, n'eren conscients tant l'infant Alfons com els principals protagonistes de la vida política del període: no manquen expressions de queixa o de sorpresa per part dels mercaders de les principals ciutats del sud de l'illa ni, fins i tot, del mateix Hugó d'Arborea. És eloqüent, en aquest sentit, la tan coneguda frase continguda en una carta que el jutge arborès va trametre el 1325 al cardenal Napoleó Orsini: «Sardi qui unum regem se habuisse credebant et modo habent tot reges quot sunt ville in Kallaro» (citem a partir d'Arribas, 1952, p. 430).

Un altre aspecte que convé tenir en compte és que el regne de Sardenya va néixer territorialment dividit en dues parts no contigües: d'una banda tenim la unió de Càller i la Gallura (precisament l'antic judicat sard on fins llavors els catalans havien tingut una presència més minsa), i d'una altra el comú de Sàsser, circumdat de territoris sota el control directe dels Doria i els Malaspina.

Es comprèn, d'aquesta manera, que la penetració real dels catalans a Sardenya —penetració ètnica, si volem— havia de ser, durant aquest període, necessàriament limitada. L'administració feudal de la Gallura i del Callerès es contradeïa amb una colonització programada, que efectivament no va dur-se

41. Pel que fa a les qüestions de caràcter estrictament històric, veg. Casula, 1990 (per a qualsevol aprofundiment, remetem a la bibliografia que l'autor proposa a les p. i-xxxiii); Conde, 1988; Besta, 1908; Salavert, 1956; Batlle, 1988, i Soldevila, 1962-1963.

42. Per a una visió de conjunt sobre els temes relatius a l'estatualitat del «Regne de Sardenya i Còrsega», veg. Casula, 1993.

43. Per a l'estudi del feudalisme a Sardenya durant el primer període de la dominació catalana, veg., a més de les obres citades més amunt, Loddo, 1910, i Tangheroni, 1983 i 1993.

a terme. I cal tenir en compte, encara, un fenomen que ni la rotunditat de les disposicions reials va poder evitar: l'alt nivell d'absentisme registrat entre els feudataris.

Així, la presència catalana només podia assolir un pes determinant a les principals ciutats del regne: Càller, Sàsser i Esglésies.

El «Regne de Sardenya i Còrsega» neix el 19 de juny de 1324, quan, segons Casula (1993, p. 41), «per accordo internazionale fra il Comune di Pisa e la Corona d'Aragona, in seguito alle sconfitte belliche subite, le terre sardo-pisane del Cagliaritano e della Gallura furono cedute al vittorioso re Giacomo II *il Giusto*». La primera capital del nou regne, fins al 10 de juny de 1336, fou la vila fortificada de Bonaire, que l'infant Alfons havia fet construir durant el setge de Càller (Spiga i Segni, 1998).

A més del contingent militar, s'havia establert a Bonaire una ben nodrida colònia de mercaders, artesans i aventurers de tota mena, procedents dels diversos regnes de la Corona d'Aragó, del de Mallorca i del judicat d'Arborea.⁴⁴ El creixement de la ciutat fou vertiginós, tant des del punt de vista demogràfic (abans de l'any 1325 comptava entre 6.000 i 8.000 habitants) com econòmic: des del primer moment Barcelona havia establert els seus cònsols al port de Bonaire i n'havia fet un important centre del comerç marítim català. Cal tenir en compte que la ciutat concedí avantatges de tipus comercial als mercaders dels regnes que havien participat en la conquesta, però també als catalans de Sicília;⁴⁵ i és que l'illa, tal com escriu Tangheroni (1993, p. 85, n. 113), «non faceva ancora parte della confederazione politica, ma si stava già progressivamente integrando nel sistema del *commonwealth* catalano-aragones».

El protagonisme polític que d'una manera tan ràpida havia aconseguit la nova capital del regne li va permetre de beneficiar-se, gràcies a un privilegi atorgat pel rei Jaume II l'1 d'agost de 1325, de l'estatut de municipi autònom, amb l'extensió de les mateixes immunitats, gràcies i drets de la ciutat de Barcelona,⁴⁶ vàlids indistintament per a catalans, aragonesos i sards: «non senza un particolare riguardo nei confronti dei conquistatori ai quali fu affidato il Castello senza, però, che ai Sardi fosse vietata la dimora in esso; solamente in conseguenza di avvenimenti che si verificarono successivamente fu ripristinato nei confronti dei Sardi il divieto —già imposto dai Pisani— di vivere nella dittadella» (Artizzu, 1983b, p. 63). Fou així com s'introduí a l'illa el nou mo-

44. Alberto Boscolo (1978, p. 135) parlava, referint-se a aquest període, d'«una collaborazione fra sardi e aragonesi e una fiducia nei primi da parte dei secondi».

45. Tangheroni, 1993, p. 63-64. Francesco Giunta (1993, p. 92) destaca el fet que, a partir de l'any 1286, van prevaler a Sicília els interessos del Regne d'Aragó.

46. Per a tots aquests aspectes, veg. Putzulu, 1963, amb la la transcripció completa del document.

del d'administració municipal, complementària de la feudal, que havia de substituir els models de base pisana o genovesa a mesura que les ciutats sardes anessin caient sota jurisdicció reial.

L'any 1327, dos després de la rendició definitiva dels pisans, Bernat de Boixadors, com a governador del regne⁴⁷ (càrrec que el col·locava al cap de les administracions reial i feudal), organitzà el repoblament de Càller. És del 25 d'agost d'aquest any, efectivament, el *Coeterum*, o «De gracia concessa populatōribus Castri Callari et delimitacione eciam terminorum eius»:⁴⁸ el nou estatut que, a més d'ordenar el trasllat de tots els habitants de Bonaire a Càller, confirmava per a aquesta darrera ciutat, tot ampliant-los, els privilegis de què havia gaudit l'originària colònia; privilegis posteriorment confirmats per Alfons el Benigne (17 de juliol de 1331).

El 1332, cinc anys després del trasllat, el recanvi demogràfic de la ciutat i dels barris perifèrics (Vilanova, Estampaig i Llapola) ja s'havia consolidat: el nombre d'habitants procedents dels regnes de la Corona d'Aragó i del de Mallorca era de 10.000 (Day, 1987, p. 193 i s.). El pes considerable d'aquesta nova presència fa afirmar a Ilario Principe (1981, p. 57), amb una certa amargor, que «in questa Sardegna così diversa Cagliari non è più né sarda, né pisana, e neppure italiana, ma è una città a pieno titolo catalana».

47. Ocupà aquest càrrec entre els anys 1326 i 1330. Per a l'estudi dels primers alts funcionaris catalans a Sardenya (aprox. 1336-1386), veg. Costa, 1964, ampliació de Costa, 1962.

48. Vegeu-lo publicat dins Tola, 1861, s. xiv, doc. 39, p. 685-690, i Di Tucci, 1925, p. 145 i s.; pel que fa a l'original, veg. Lippi, 1897a, p. 127 i s.

4. LES LLENGÜES A SARDENYA A TRAVÉS DELS ESTATUTS DE LES CIUTATS REIALS

Pel que fa a l'estructura i el contingut, una consistència altament plàstica caracteritza el text legislatiu, el qual, malgrat aquesta vulnerabilitat formal, posa la seva rigorosa atenció al servei de la preservació de la lletra. Els còdexs dels estatuts municipals presenten, per tant, certs aspectes que els fan idonis per a l'aprofundiment de les disciplines filològiques. «Accanto ad una parca quantità di deviazioni erronee», escriu Paolo Merci, als textos legislatius «vi può essere un numero anche assai largo di innovazioni "autentiche"» (Merci, 1986, p. 127). En aquest estudi tindrem en compte també aquestes *innovacions*: intervencions que, si bé d'una banda ofereixen dades precioses per a la història interna de les diverses llengües que han conviscut a Sardenya, d'altra banda contribueixen a la reconstrucció de llur història externa, des del moment que es tracta de l'expressió d'actituds lingüístiques molt concretes, de vegades mecàniques, de vegades llargament meditades. El filòleg i l'historiador es trobaran allà on el text evidencia les diverses etapes de la història social de les llengües.

Convé, però, que relativitzem al màxim les conclusions a les quals ens conduirà la nostra anàlisi, i tan sols en un segon moment i amb molta prudència aplicar-les a terrenys culturals i socials diferents del dels estatuts. Estem massa acostumats a la manca de coincidència entre les cronologies lingüístiques de dins i de fora de l'Església, de dins i de fora de l'Administració, de dins i de fora del món editorial. N'hi haurà prou amb un sol exemple: quan a Sardenya el castellà ja ha esdevingut de manera gairebé exclusiva l'única llengua apta per a la impremta, el català continua essent la principal llengua del notariat: i això fins als primers anys del segle XVIII, quan la mateixa llengua arrossega des de fa mig segle una profunda crisi en el sector de l'Administració eclesiàstica.

La cronologia de les diverses substitucions lingüístiques que s'han succeït a Sardenya no coincidirà necessàriament amb els usos lingüístics dels estatuts,

motiu pel qual la nostra anàlisi no podrà ser aplicada a fenòmens socioculturals d'altra mena. Malgrat tot, i amb la prudència que estem anticipant, mirarem de proposar una hipòtesi que serveixi d'eina provisional de treball i alhora d'estímul per a futures recerques.

Una característica lingüística fonamental relaciona tots els estatuts sards redactats o bé modificats entre els segles XIV i XVIII: tot i que han estat escrits en la llengua vehicular pròpia del període de llur naixement, els estatuts hi continuaran lligats també quan aquestes llengües hauran perdut llur relació directa amb la classe dirigent: el sard dels *Estatuts sasseresos* perd el seu antic valor de llengua pública al segle XV, després d'haver bastit monuments lingüístics tan importants com les *Cartes vulgars*, la *Carta de Logu*, els diversos *Condaghes*...; el vulgar italià del *Breu* de Vila d'Esglésies no florirà a l'illa fins a la segona meitat del s. XVIII...; el caràcter de llengua social del català de les *Ordinacions dels consellers del Castell de Càller* (s. XIV) trobarà la seva crisi definitiva a la fi del s. XVII...⁴⁹

Allò que fa possible aquesta fidelitat a les antigues llengües dels estatuts no és una formal coherència lingüística tan obstinada que arriba a caure en l'anacronisme. I no ho és perquè semblarà qualsevol cosa, excepte coherent, la convivència de cinc llengües —si hi afegim el castellà i el llatí— al règim estatutari de les ciutats i de les viles reials sardes. Ha d'haver-hi un altre motiu. I l'intuïm en aquella característica que acabem de considerar fonamental: tot perpetuant les llengües de les antigues dominacions, els estatuts esdevenen un escut formal contra la dominació en curs. Resisteixen a la llengua del poder, perquè representen la resistència de l'autonomia municipal contra el poder reial. Als estatuts, efectivament, podem endevinar-hi aquella continuïtat de «la Sardenya dels sards» que, tal com afirma Mattone (1986, p. 479, n. 98), no havia mort amb la caiguda del marquesat d'Oristany (1478).

Però no convé anticipar conclusions abans d'analitzar directament els documents. I començarem a fer-ho precisament amb els *Estatuts sasseresos*, un dels dos únics textos de legislació municipal precatalana que han aconseguit de salvar-se, tal com és ben sabut, de la destrucció del temps. Ha estat repetidament assenyalat que el nucli dels estatuts del Comú de Sàsser, en un segon moment estesos a l'Alguer (1355) i a Castellaragonès (l'actual Castelsardo, 1448) —que anteriorment s'havien regit per un estatut senyorial (Besta, 1908,

49. Pel que fa a les edicions de tots els estatuts, breus i ordinacions que tindrem en compte al nostre estudi, remetem el lector a Maria Giuseppina MELONI, «Fonti e bibliografia sugli statuti del Regno di Sardegna», conferència pronunciada dins el marc del seminari «Gli statuti del Regno di Valenza e del Regno di Sardegna in età medioevale e moderna», organitzat per l'Istituto sui rapporti italo-iberici del CNR - Universitat de València (Càller, 14-16 d'octubre de 1999) (les Actes del seminari són en premsa al moment de redactar aquesta nota).

p. 140; Solmi, 1974, p. 288-289)—, es remunta a l'època de supremacia pisana, i per tant als anys 1272-1294.⁵⁰ Després d'aquestes dates i abans de la del còdex que ens ha pervingut, del 1316, el text llatí, pel que fa als continguts, fou adaptat en benefici dels genovesos i enriquit amb una nova forma: el sard en la seva variant logudoresa, la llengua vehicular de bona part dels usuaris d'aquells estatuts.⁵¹ Més que no pas la definició de Giuseppe Manno, «monumento alla sapienza dei sassaresi», s'adiu al nostre document un caràcter, gloriós també, que podríem definir amb la paràfrasi següent: «monument a la llengua dels sasseresos, amb llur saviesa i la de pisans i genovesos», des del moment que a causa de certs pactes el Comú hi restava econòmicament lligat.

A diferència del que s'esdevingué a Vila d'Esglésies amb els pisans, els genovesos no imposaren als *Estatuts sasseresos* la seva llengua, difosa a la ciutat però desconeguda als territoris extraurbans del Comú. I precisament perquè la traducció del còdex, del 1316, fou pensada «ut intelligatur ab omnibus personis» —llegim a la versió llatina—, «a ciò qui se intendat da ogna persone» —a la versió sarda—,⁵² ens adonem que ens trobem en una fase de l'escriptura legislativa que encara no ha deixat copletament enrere l'oralitat: la major part de les esmentades *persones*, sovint subjectes passius de l'acció legal, no només no entenien el llatí, sinó que eren lògicament analfabetes: per tant, la versió vulgar dels estatuts, complement de l'original llatí, consistia fonamentalment en un text que podia ser *llegit en veu alta* per a informació de qui s'havia adreçat a la cúria municipal, o bé en un text prèviament preparat per a aquella *traducció oral* que normalment seguia la lectura de les actes notariales redactades en una llengua diferent de les conegudes pel firmatari.⁵³

Cal recordar que a causa del poc coneixement que a Sardenya es tenia del contingut dels *Estatuts sasseresos* —naturalment, fora de la zona que queia sota la seva influència directa—, en totes les causes existia l'obligació d'adjuntar la transcripció dels capítols necessaris per a la comprensió de les actes. Seria útil, en aquest sentit, de comprovar si la versió copiada corresponia nor-

50. Veg., per exemple, D'Arienzo, 1986, p. 111. Remetem a aquest estudi per a la descripció paleogràfica del document objecte del nostre estudi.

51. Wagner (1951) fa remuntar al segle XVI la formació de la variant lingüística sasseresa, d'arrel toscana.

52. Citem a partir de l'edició a càrrec de Pasquale Tola (1850). Els fragments transcrits corresponen a un passatge del llibre I, cap. v.

53. És interessant de recordar, pel que fa a aquesta pràctica notarial, la fórmula que a Sardenya, fora de l'Alguer, va acompanyar fins al segle XVIII els testaments escrits en català —i a tota l'illa, fins a una data imprecisa, també els escrits en castellà i en italià—: «lo notari infrascrit té publicat dit testament en llengua materna [o bé "sarda", o "vulgar"], en veu alta e intelligible.» Aquest fenomen, com diem, no va donar-se a l'Alguer, ja que se suposava que els ciutadans entenien de manera automàtica el català, o sigui la llengua vehicular (veg. com a exemple el registre relatiu als «Testamentos e inventarios», I, de l'Arxiu de la Cúria Arquebisbal de l'Alguer).

malment a l'original llatí o bé a la versió sarda: aquest fet aparentment anecdòtic contibuiria a aclarir la relació dels notaris sards —professionalment formats en català, a partir del segle XIV— amb la llengua pròpia del regne. A l'edat moderna i fora de l'Alguer, on el sard només penetrà de manera marginal, podem intuir una lògica tendència a favor de la llengua vulgar, d'acord amb l'esperit d'una frase escrita a l'interior de la coberta del còdex sard i que diu així:

Con este libro del sardo se podrán mejor entender muchas menudencias y cosas que no se han podido copiar ni leer en el libro latín, por ser consumidos los caracteres en algunas partes, con que no se comprende enteramente el sentido de algunos estatutos, y en otras por no ser el latín corriente, sino del vulgar antiquísimo que ahora no se pronuncia. (Tola, 1850, nota p. xv)

És clar que aquest llatí que després del 1607⁵⁴ ja no es pronunciava com abans ni, podem estar-ne ben segurs, com abans era conegut, havia perdut definitivament la seva llarga batalla contra les llengües vulgars; en aquest cas —d'enorme força simbòlica—, contra un vulgar sard escrit i oficial, «destinat», repetim amb paraules d'Antonello Mattone (1986, p. 417), «a servire da modello per tutta la successiva legislazione trecentesca».

Però vegem ara per què aquell *cas* va sobreviure als quatre segles de presència ibèrica a Sardenya. Luisa D'Arienzo (1986, p. 111) escriu que «nei Comuni sardi, al cambio delle dominazioni, di solito venivano approvate le leggi già esistenti apportandovi alcuni rimaneggiamenti». D'acord amb aquesta peculiar forma de respecte jurídic, els genovesos adaptaren a llurs interessos els estatuts de Sàsser, que fins aleshores havien defensat els interessos pisans contra l'autonomia municipal. Encara amb més motiu, trenta anys després Jaume II d'Aragó, sobirà d'un estat de fort esperit federatiu, es comprometrà a respectar els estatuts locals, naturalment després d'una escrupolosa adaptació, «addendo vel subtraendo». ⁵⁵ Aquesta fou, en efecte, la pràctica adoptada a Vila d'Esglésies, on el *Breu* pisà fou corregit (1324) i, en un segon moment (1327), ratificat (D'Arienzo, 1978, p. 79).

54. Aquesta és la data d'una còpia autèntica de la versió sarda dels *Estatuts sasseresos* (16 de maig de 1607), en la qual llegim una frase —probablement deguda al mateix autor (Merci, 1986, p. 122)— molt semblant a la que acabem de citar: «Con esta copia se entenderán algunos estatutos que en el libro latín están oscuros por haberse consumido en parte los caracteres, y en otras partes por ser el latín antiguo vulgar, que hoy no se pronuncia, y en este libro se especifican de manera que se puede comprender el sentido de la letra y estatutos» (Finzi, 1911, p. 12) (hem corregit ortogràficament el fragment).

55. Veg. el privilegi del 7 de maig de 1323 publicat dins Tola, 1861, vol. I, p. 614.

Sembla, però, que a Sàsser aquesta correcció no va tenir-hi lloc: l'infant Alfons confirmà els privilegis concedits pel pare i, per tant, el seu respecte envers aquells estatuts encara no esmenats. Malgrat això, els catalans hi introduïren també la seva estructura politicoadministrativa, i uniren a la tradició legislativa local els privilegis de Barcelona, estesos a Sàsser el 1331 (i a l'Alguer el 1355). Com a Càller quatre anys abans (25 d'agost de 1327), també en aquesta ocasió va preferir-se afavorir els colons que repoblaven Sàsser amb una legislació importada de la ciutat catalana. Però si a la capital sarda, on el recanvi ètnic havia estat total, el *Coeternum* havia substituït la legislació pisana precedent, a Sàsser, amb un recanvi ètnic parcial, només parcialment se substituï l'antiga legislació comunal. «A popolazione promiscua furono applicate leggi promiscue», afirma Mattone (1986, p. 424). Efectivament, l'ambigüitat, que amb els anys esdevindrà caos, és una característica de la vida legislativa a Sàsser durant la dominació catalana. I aquesta ambigüitat no podia afavorir més que el legislador, l'interès reial.

És així com s'explica la manca d'una traducció dels *Estatuts sasseresos*, el respecte dels dominadors envers la seva llengua original de redacció: els afegits damunt del còdex —privilegis i ordinacions que arriben fins a l'any 1513— seran redactats en llatí o *en sard*, a càrrec de funcionaris que normalment empenen per a llurs actes el llatí o *el català*. La coherència lingüística, «l'exigència de comprensió general del text» de la qual parla Luisa D'Arienzo (1986, p. 116-117, n. 25), no explica la supervivència de tot el *corpus* expressat en sard i no en una de les llengües que el substituïran com a vehicles de cultura.⁵⁶ No ens troben davant un text com la *Carta de Logu*, la «consuetud de la nació sardesca» la llengua de la qual, un segle més tard (1421), havia de ser respectada perquè s'adreçava essencialment a la població dominada. Sàsser, com a ciutat reial, gaudeix de les ordinacions dels dominadors, però també, contemporàniament, d'uns estatuts que no poden ser traduïts sense una revisió general que els completi i els posi al dia, que els aclareixi. I després de tants anys d'equilibri polític aconseguit mitjançant la concessió d'una gran quantitat de privilegis, la claredat és una cosa difícil d'obtenir, per no dir fora de lloc. I hom la deixa de banda, de la mateixa manera que es deixa de banda la traducció dels estatuts.

El mateix podríem dir pel que fa a Vila d'Esglésies —com Sàsser, també parcialment repoblada—,⁵⁷ si no fos per un particular que no podem ignorar:

56. N'hi ha prou amb tenir present la documentació habitual d'aquesta Sardenya multiètnica per fer-se càrrec que el concepte de «coherència lingüística» era ben llunyà de la sensibilitat del període.

57. Pel que fa al repoblament de Sàsser, veg. Galoppini, 1989; per a Vila d'Esglésies, veg. Tangheroni, 1988, p. 311-322.

el vulgar italià del *Breu* («assai più schietto che non quanti statuti pisani contiene la bella raccolta [de Bonaini]»), amb paraules de Baudi di Vesme),⁵⁸ no tornarà a ser, després de la ràpida decadència del poder pisà a l'illa, la llengua pròpia ni dels interessos municipals ni dels reials. L'any 1327 el *Breu* serà confirmat per l'infant Alfons, de manera que també a l'estructura administrativa d'aquesta ciutat conflueixen institucions tant locals com d'origen catalanoaragonès. Però la vida del còdex deixarà definitivament de banda la llengua original de redacció: les notes marginals que acompanyen el text, que hem d'atribuir a èpoques diverses, s'expressen espontàniament en català o en castellà (D'Arienzo, 1978, p. 86).

En les *Ordinacions dels consellers del Castell de Càller* (s. XIV) el català trobarà al capdavall la plataforma ideal per a la seva condició de llengua dominant a Sardenya: un còdex en català per a una colònia de catalans, valencians, mallorquins i aragonesos (la llengua aragonesa no penetrà a l'illa o, si més no, la cancelleria va deixar-la de banda per tal de privilegiar la llengua de barcelonins i valencians). A partir d'aquest moment, el català penetrarà en l'estructura del regne, tot superant la crisi dinàstica que seguí la mort de Martí l'Humà, l'accés al tron del primer Trastàmara, el matrimoni d'Isabel i Ferran...⁵⁹ Es tracta d'esdeveniments que, tot i que anuncien la crisi política cap a la qual es precipiten els Països Catalans, des del punt de vista lingüístic no representen un veritable fenomen traumàtic. El segle XVI serà, efectivament, el període de màxima expansió del català a Sardenya. Fins al punt que, d'acord amb l'empenta dels nous temps, entra al capdavall en escena el problema de la traducció dels antics estatuts de les ciutats reials.

La reforma municipal endegada per Ferran el Catòlic (1481), que havia de limitar els abusos de les ciutats i, per tant, reduir-ne l'autonomia, representa en aquest sentit la frontera entre l'antiga coherència en la confusió jurídica i la nova necessitat d'ordre. Els *Estatuts*, els *Breus*, ja es confonen amb la simple tradició consuetudinària (Mattone, 1986, p. 439), decauen les autonomies ciutadanes i sembla, per tant, que no hagi de trobar cap obstacle la sol·licitud presentada per l'estament militar al parlament presidit per don Álvaro de Magrila (1558):

58. Veg. la introducció al *Codice Diplomatico di Villa di Chiesa in Sardinia*, a cura de Carlo Baudi di Vesme (Baudi, 1877, p. XXIX-XXX). Baudi di Vesme es refereix al recull de Francesco BONAINI, *Statuti inediti della Città di Pisa dal XII al XIV secolo*, Florència, 1854-1870.

59. Sobre Ferran el Catòlic, l'alguerès Antoni Miquel Urgas va escriure l'any 1823: «È questo il real sovrano che alla città d'Alghero diede il primo il nome ed il privilegio di città, come altresì che vi fosse stabilita la chiesa cattedrale col suo capitolo e vescovo, trasferiti dalla sede di Ottana con real diploma e bolla pontificia di Giulio II» (Biblioteca Municipale di Sassari, ms. 5: *Manoscritti e memorie per uso privato*, IV, f. 23r).

Per quant en lo present Regne hi ha algunes ciutats, com és la de Vila d'Esglésies i Bosa, que tenen capítol de Breu ab lo qual se regeixen i són en llengua pisana o italiana, i per lo semblant la ciutat de Sàsser té alguns capítols en llengua genovesa o italiana; i per quant se veu no convé ni és just que lleis del Regne estiguen en llengua estranya, [l'estament militar suplica] que sia proveït i decretat que dits capítols sien traduïts en llengua sardesca o catalana, no mudada la substància dels altres; i que los de llengua italiana sien abolits, talment que no reste memòria de aquells.⁶⁰

Val la pena de tenir en compte, però, el passatge en el qual Jeroni Olives, primer comentarista de la *Carta de Logu*, només dos anys més tard recordava els fets: hom demanava, va escriure, que els esmentats capítols «traducerentur de lingua itala *in maternam*».⁶¹ En efecte, «en llengua sardesca o catalana», demanava l'estament; i és políticament eloqüent el decret firmat pel virrei (pragmàtica del 8 d'abril de 1565): «Que se traduesquen en llengua catalana.»

Pocs anys més tard (1572-1574) els representants de l'estament militar actuaran de manera molt més rígida: «Plàcia a Vostra Magestat sia proveït e declarat la Carta de Lloc sia servada en tots los llocs a ont se serven dites lleis pisanas.»⁶²

Per manca d'una documentació d'arxiu més completa, no coneixem les conseqüències d'aquestes sol·licituds. Sabem que l'any 1572 havia estat ordenada la reforma dels capítols sasseresos; que les lleis penals van ser reformades vers l'any 1600... (Mattone, 1986, p. 456 i 479, n. 98). Potser amb l'incendi del 27 d'abril de 1780 es van perdre documents d'importància fonamental. El fet és que coneixem els *Estatuts sasseresos* i el *Breu* de Vila d'Esglésies només gràcies a llur redacció del s. XIV. Eventuals intents de traducció no arribaren a transcendir: l'any 1602-1603, durant el parlament presidit pel comte d'Elda, l'estament militar torna a demanar que es posi ordre a les «moltes consuetuts i costums diverses i contràries», entre les quals destaquen «certs estatuts en llengua italiana del temps dels pisans i genovesos» (per a Sàsser, Bosa, l'Alguer i Esglésies), motiu pel qual hom suplica que «se estampen totes en una llengua, és a saber, o catalana o llatina».⁶³

60. Citem a partir de Baudi, 1877, p. 920, doc. XXXVII (document que segons l'autor es remunta a l'any 1565). Veg. dins Tola, 1861, vol. II, p. 419 una versió lleugerament diferent de la transcrita per Baudi di Vesme, que llegia les Actes manuscrites del parlament custodiades a l'Arxiu d'Estat de Càller (f. 527b).

61. H. OLIVES, *Commentaria et glossa in Cartam de Logu*, Matriti, 1567, p. 126.

62. *Capítols de cort del stament militar de Sardegna*, Caleri, 1572, cap. 28, p. 539.

63. Cit. Mattone, 1986, p. 459. No podem posar en relació amb totes aquestes sol·licituds certs quaderns, actualment perduts, que recollien una pretesa traducció castellana dels estatuts, quaderns que l'any 1840 Tola va aconseguir de consultar a l'Arxiu Municipal de Sàsser (Tola, 1850, p. xv, n.). Cal tenir en compte, també, que al parlament dels anys 1642-1643 hom demanà que certs religiosos que no volien limitar llurs relacions amb Itàlia (franciscans?) «non soltanto

Així i tot, la publicació oficial de les lleis municipals no va produir-se, i aquest capítol, aprovat pel rei, mai no va ser aplicat. Convé atribuir a la manca de col·laboració per part de les diverses municipalitats les causes més probables d'aquesta negligència. Si no un rebuig obertament expressat, intuïm, això sí, un cert malestar. I no podia ser de cap altra manera: «La questione lingüística», escriu Mattone (1986, p. 460), «riflette soprattutto il punto di vista della burocrazia viceregia, composta in maggioranza da funzionari spagnoli che non capiscono il sardo [i naturalment, afegim nosaltres, tampoc l'italià] e si servono del catalano come lingua ufficiale degli atti.»

El català com a *llengua oficial*. Arribem al capdavant al darrer punt de la nostra exposició. El procés de substitució lingüística que segueix la crisi política de la Corona d'Aragó no tindrà un lloc de veritable relleu en els costums lingüístics de l'administració de les ciutats. No val la pena de fer el seguiment detallat d'aquest fenomen: n'hi haurà prou amb recordar l'exemple de les *Ordenacions de la illustre i magnifica ciutat de Càller*, impreses al convent dels dominics l'any 1713 —precisament l'any del Tractat d'Utrecht, durant la *dominació austríaca* de Sardenya.

Hem de tenir en compte, però, que l'italià ja no era ni llengua d'ús social a Sardenya —naturalment, fora de l'Alguer i d'altres ambients, com el de la clausura femenina—, ni vehicle de l'alta cultura. Sobrevivia com a llengua d'antic prestigi legislatiu, gairebé fossilitzada en certs ambients formals (o sigui, escrits) de l'Administració, potser com un formulari que el caràcter conservador del funcionariat es negava a modificar. Una llengua ni tan morta com el pisà del *Breu* de Vila d'Esglésies, ni tan viva com el sard dels *Estatuts sasseresos*. Ara bé, això sí: ben bé com aquests dos textos —formalment vigents encara sota els Savoia—,⁶⁴ llengua a Sardenya de prestigi *antic*. Amb la dissolució de la Corona d'Aragó, amb el Decret de Nova Planta (1716),⁶⁵ amb

venissero incardinati nell'obbedienza spagnola, ma che fossero anche obbligati a non usare l'italiano, almeno nella predicatione» (Turtas, 1988, p. 102).

64. Precisament la manca d'un acord pel que fa al respecte envers els antics privilegis farà néixer moments de tensió entre l'Administració municipal i la reial. És ben significatiu, en aquest sentit, un document firmat pels consellers de l'Alguer, on la ciutat reclama a Vittorio Amedeo II els privilegis que els reis d'Aragó li havien concedit; la ciutat, escriuen, «se halla tan abatida y pobre al presente, que ya no puede mantener aun escassamente los cargos del lustre preciso». La causa de la pobresa, segons els firmataris, és prou clara: «De no gosar libremente en la presente era del fructo de sus privilegios ha nacido la miseria suma en que y ella [la ciutat] y sus moradores se hallan constituidos» (Biblioteca Nacional de Madrid, ms. 18651/82, «Memorial que los concellers y Universidad de Alguer elevan al rey Víctor Amadeo II», any 1723; veg. la descripció d'aquest ms. dins Domínguez, 1931, núm. 18.651).

65. Aquest decret ordenava que la Corona d'Aragó es conformés «a la uniformidad de unas mismas leyes, costumbres y tribunales, gobernándose igualmente por las leyes de Castilla» (Mercader, 1968, p. 7).

la conquesta espanyola de l'illa (1717), la manca d'una veritable difusió de la llengua als àmbits informals n'accelerará la crisi definitiva. Es tracta d'un fenomen ben conegut per la sociolingüística: l'estatus legal d'oficialitat d'una llengua no comporta necessàriament la seva hegemonia social (Boix i Farràs, 1996, p. 52). És així com s'explica la continuïtat de què va gaudir la veritable llengua de prestigi durant els segles XVI i XVII sards, el castellà —que només amb la dominació sabauda substituirà definitivament el català de l'ambient notarial.

Tot això, aquest quadre carregat de connotacions negatives pel que fa a l'ús del català en època moderna, és molt quan la llengua gaudeix d'aquell valor simbòlic que abans hem acceptat per al sard dels *Estatuts sasseresos*. No ens referim a una pretesa *consciència lingüística* que resultaria indubtablement anacrònica; volem tan sols recordar que la màxima fidelitat al privilegi —obtusa més que no pas tenaç— i la màxima fidelitat a la lletra —i, per tant, a la llengua—, eren armes en mans de l'oligarquia urbana, burgesa i comercial, contra la prepotència reial i contra la seva tenaç i obtusa oposició al privilegi, a la seva lletra i a la seva llengua.

5. MISSATGERS ARBORESOS A LA CANCELLERIA REIAL

Els darrers anys del regnat de Pere III el Cerimoniós (1383-1387) i tot el de Joan I el Caçador (1387-1396) es caracteritzen a Sardenya per la fragmentació territorial i administrativa, la inestabilitat política, la preemtorietat de les fronteres i l'alternança de breus períodes de tens equilibri amb altres de guerra oberta entre les dues forces que cercaven el domini absolut de l'illa: la Corona d'Aragó i el Judicat d'Arborea.⁶⁶

Com a conseqüència de la mort del rebel jutge d'Arborea Hugó III, «feta cruelment a VI dies del mes de març proppassats [1383] per los seus sards d'Oristany»,⁶⁷ la seva germana Elionor va traslladar-se de Gènova a la capital del judicat per tal de fer-se'n càrrec de la direcció política, en qualitat de regent del fill Frederic, a partir d'aquell moment jutge nominal. Sense preveure les greus repercussions que el seu gest havia de tenir damunt del marit —el

66. Per a l'exposició dels fets històrics, seguim Tasis, 1962, sobretot els capítols 1-4 de la segona part (convé tenir en compte, també, Tasis, 1959). Pel que fa a la projecció dels fets històrics a Sardenya i a l'activitat política al judicat d'Arborea, veg. Casula, 1990, vol. 2, amb un utilíssim aparat de notes (p. 701-749) i una òptima bibliografia (p. i-xxxiii). Pel que fa a la bibliografia general, remetem el lector a la que proposa Batlle, 1988, p. 476-478.

67. Carta de Pere III, firmada el 7 d'abril de 1383, transcrita dins Tanda, 1981, p. 92-115. Els fets històrics que tenim en compte ens han arribat a través d'una sèrie de documents, conservats a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, que reproduïen exclusivament el punt de vista de les forces catalanoaragoneses (Conde, 1995, p. 61-62). Perdudes les fonts indígenes durant l'incendi dels arxius d'Oristany de l'any 1479, reproduïen el pensament polític arborès tan sols els documents judicials registrats a la cancelleria catalana. És ben particular el fet que alguns d'aquests documents siguin redactats precisament en català, com certes lletres de l'any 1391 en què Brancaleó Doria, alliberat de poc, s'enfrontava al poder reial; en català, per tant, escriví al governador de Càller, Joan de Montbui, que «[nós] no son tenguts a rey ne a regina», en una font, segons F. C. Casula, «preziosissima perché è l'unica che abbiamo riguardante il pensiero politico di un personaggio giudicale» (Casula, 1990, vol. II, p. 452).

genovès Brancaléu Doria, que aleshores es trobava al Principat—, el 17 de juny Elionor va adreçar al rei Pere una carta en la qual exposava el seu programa de pacificació de Sardenya, que preveia la seva divisió en dos grans territoris polítics: d'una banda, Càller i l'Alguer, sota dominació catalanoaragonesa, i de l'altra, la resta de l'illa, transformada en estat independent. Per tractar aquests afers, la jutgessa regent pretenia trametre davant el rei quatre ambaixadors arboresos, dels quals res no sabem.⁶⁸ Ens consta tan sols que Lleonard, bisbe de Santa Justa, i Comita Pancia representaren davant Pere III «Madona Elienor d'Arborea e los Sards d'Arborea del regne de Sardenya» durant les negociacions de pau que es dugueren a terme a Catalunya l'estiu del 1386 (Turtas, 1995, p. 186).

El rei Pere es trobava a Montsó, on el 12 de juny de 1383 havien estat inaugurades unes corts generals que havien d'ajornar-se repetidament i que, represes el 1388, mai no havien de concloure's. El rei, de fet, empès per les ciutats dels diversos regnes, les havia convocades sense gaire convicció, i en una llarga carta al seu fill Joan, encara duc de Girona, arribà a acusar-lo d'haver instat els diputats d'Aragó i de València a reclamar aquelles corts que ell no desitjava. L'infant es defensà tot al·legant que havia intervingut sobretot pel «fet de Sardenya, lo qual no vehia labores ni veyg de present que pogués ni puxa ésser provehít sens consell, favor e ajuda de vostres sotsmeses per via de cort general».⁶⁹ I, efectivament, s'hi tractà el tema sard i, sobretot, el destí de Brancaléu Doria, que havia d'acabar arrestat, conduït a Càller i tancat a la torre de Sant Pancraç, on restà presoner per un període de sis anys.

No són clars els motius que havien empès Brancaléu Doria a arriscar-se a viatjar per Catalunya durant un període tan delicat. El trobàvem el 3 de març de 1383 a Barcelona, de retorn de Montsó, cercant «diners per provisió mia e de la mia compania e encara per los missatgers qui no ich han un diner per fer la vida», tal com escriu ell mateix, o bé —segons afirma F. C. Casula— «un suo segretario in cattivo catalano» (Casula, 1990, vol. 2, p. 711). Tot i que encara no ha estat resolta una contradicció de caràcter cronològic, convé tenir en compte que, segons Zurita, Brancaléu Doria, en ocasió de les corts generals, s'havia traslladat a Montsó per tal de presentar-se al rei, que l'hauria armat cavaller el 24 de

68. Tradueix del llatí a l'italià la carta d'Elionor d'Arborea (Putzulu, 1965, p. 342).

69. Cit. Tasis, 1959, p. 159 (la carta de Joan I és datada el 15 de juliol de 1385). A les corts reunides a Sant Mateu el 1367, Pere III havia llegit la famosa proposició en què acusava de «desconeixença» el jutge sard Marià d'Arborea, i demanava ajut a l'assemblea «com puscam humiliar lo jutge a nós desconeixent e rebel» (Albert i Gassiot, 1928, p. 33-42; l'original procedeix de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, reg. 1529, f. 49, i consisteix en un quadern de quatre fulls que es clou amb una nota de l'arxiver Miquel Carbonell: «Aquest original es tot scrit de ma del dit Rey en Pere»). Pren aquest text com a model d'oratòria parlamentària, Riquer, 1964, vol. 2, p. 338-341.

juny de 1383, tot nomenant-lo alhora comte de Montlleó i baró de Marmilla.⁷⁰

De qualsevol manera, allò que ens interessava era fer el seguiment d'aquests sards temporalment establerts a la Corona d'Aragó peninsular. La carta de Brancaléu Doria ens demostra que venien tècnicament preparats per superar les barres lingüístiques sense haver de recórrer al llatí. Demanem-nos ara quin era el nou ambient cultural que els acollí, abans que s'arribés a la firma dels acords de pau de l'any 1388, en aquella cancelleria que els missatgers van haver de freqüentar (Rubió, 1964); prop d'aquell «cercle d'intel·lectuals cortesans, compost de secretaris, escrivans i protonotaris», escriu G. Tavani (1996, p. 151), «que contribuï d'una manera determinant a formar la prosa elegant, expressiva i austera alhora de la cancelleria reial, arrel del català literari de l'humanisme i el Renaixement».⁷¹

Feia pocs anys (1367) que el protonotari reial Jaume Conesa havia començat la traducció de la *Historia destructionis Troiae* de Guido delle Colonne,⁷² en la qual —escriu Martí de Riquer (1964, vol. 2, p. 348)— «la prosa és ensem clara i precisa, amb un substrat de sintaxi llatina severament mesurat» que trobarem també a la prosa cancelleresca del traductor (Rubió, 1955, p. 358).

A l'ambient cortesà, Conesa per força hagué de coincidir amb Ferrer Saiol, protonotari de la reina Elionor de Sicília I, a partir del 1371, superior directe d'un ajudant de registre d'excepció: el fillastre de Ferrer, Bernat Metge. Ferrer Saiol traduí, entre els anys 1380 i 1385, el tractat d'agricultura *De re rustica* de Palladi Rutili, que alhora fou traduït al castellà a partir de la seva versió. En aquesta tasca, hom ha destacat la «pruïja de fidelitat, que no està en funció de la bellesa de l'obra traduïda, car aquesta no existeix, sinó en la precisió amb la qual cal traslladar al català una obra que conté ensenyaments agrícoles» (Riquer, 1964, vol. 2, p. 350).

Convé recordar que Ferrer Saiol, amb el secretari Bernat de Bonastre i el majordom Bernat de So,⁷³ tots dos al servei de Pere III, té un lloc de relleu

70. La contradicció està en el fet que a la seva carta del mes de març, Brancaléu ja firmava amb el títol de comte. Veg. G. ZURITA, *Los cinco libros postreros de la primera parte de los anales de la Corona de Aragón*, Saragossa, 1610, t. II, vol. 4, llib. x, cap. xxxiv, p. 685-686.

71. Els nous corrents de pensament que s'havien introduït a la cancelleria barcelonina pogueren arribar a Sardenya de la mà d'un seguit dels funcionaris que havien d'ocupar-se dels acords de pau amb Arborea. Es tracta fonamentalment de Joan de Montbui i Gispert de Campllonch (tots dos procuradors reials i ambaixadors a la cort arborea l'abril de 1385), Eiximèn Peris d'Arenós i Joan de Santa Coloma (veg. Costa, 1964 i D'Arienzo, 1981, amb abundant documentació relativa a aquests alts funcionaris).

72. Sobre la influència d'aquesta obra damunt el *Tirant*, van ser llegides dues comunicacions al VI Congrés de l'Associazione Catalana di Studi Catalani celebrat a Càller els dies 11-15 d'octubre de 1995 (Guia i Conca, 1995; Perujo, 1995).

73. Hi ha interessants paral·lels entre les idees pacifistes de Bernat de So i un altre cavaller ancià, desil·lusionat també de la guerra; ens referim a Joan de Montbui, probable responsable d'una proposta de pau amb Arborea, l'any 1388 (Fois, 1995).

—en qualitat de lector de confiança— en el cicle poètic de l'any 1374 que gira entorn de la casa reial (Riquer, 1954, p. 151-156). Però amb aquest incís no volíem allunyar-nos de la prosa cancelleresca, de manera que deixem per a una altra ocasió l'anàlisi de les relacions d'aquests funcionaris amb poetes com Guerau de Queralt i Pere March (cosa que ens duria, per una sèrie de relacions encadenades, fins a la institució del Consistori de la Gaia Ciència a Barcelona el 20 de febrer del 1393). Assenyalem, en tot cas, que Bernat de So, autor d'una insòlita *Vesió* (1380-1381) en què defensà actituds pacifistes, havia participat a la campanya sarda del 1354, que acabà amb la conquesta de l'Alguer (Pagès, 1945).

Són de l'any 1380, finalment, els coneguts elogis —inclosos en cartes reials redactades pel secretari Bernat Miquel— de l'Acròpoli d'Atenes, «la pus rica joia que al món sia», i de les gestes dels antics atenesos, celebrades per escriptors de gran enginy que els atorgaren fama. Aquesta mostra de veneració per l'antiguitat i, en el segon cas, l'oportuna citació del *De coniuratione Catilinae* de Sallusti, permeten de parlar obertament, al capdavant, de cultura renaixentista a la Cancelleria reial:⁷⁴ i no tan sols pel que fa a les idees, sinó també per aquell estil *clàssic* que ha estat individuat fonamentalment a partir del 1381 (Gubern, 1955, p. 22, n. 45).

74. Per a la interpretació del valor d'aquestes referències cultes, veg. Riquer, 1964, vol. 2, p. 355, i Rubió, 1925, p. 37-56.

6. ELS DOCUMENTS CATALANS DE L'ARXIU HISTÒRIC D'ESGLÉSIES

Havent-nos proposat la progressiva descripció dels principals arxius sards que recullen fons catalans, tot seguit fem públics els resultats de l'estudi de l'Arxiu Històric d'Esglésies,⁷⁵ secció I de la «Sezione Separata», convençuts que poden contribuir no tan sols a millorar el coneixement de l'evolució de la nostra llengua a Sardenya, sinó també a fixar els límits cronològics relatius als costums lingüístics d'una de les comarques que més d'interès ofereixen a l'historiador i al filòleg interessats en aquests aspectes de la cultura sarda.

L'Arxiu Històric d'Esglésies⁷⁶ (AHE) constitueix un dels fons documentals més valuosos de Sardenya tant per l'interès, des del punt de vista paleogràfic, dels seus manuscrits com per la riquesa del fons històric. Dos aspectes fonamentals per a la història de la ciutat fan d'aquest arxiu, alhora, un camp de particular interès per a l'estudiós català: d'una banda, el fet que Esglésies va ésser la primera plaça que l'infant Alfons conquerí a Sardenya durant l'expedició de l'any 1323⁷⁷ —arran de la qual es produïren, lògicament, els primers documents catalans a l'illa—,⁷⁸ i, d'altra banda, el fet que es tracta d'una de les dues ciutats que patí una substitució parcial dels seus habitants,

75. En aquest estudi, per tal de respectar un costum molt arrelat entre els estudiosos catalans, emprarem sempre el topònim tradicional *Esglésies* en comptes del que el va substituir, *Iglesias*, nom oficial de la ciutat sarda.

76. Les descripcions més útils d'aquest arxiu són els inventaris de Pinna (1898), Castelli (1877), Sanna (1985) i Giovanni Casti, *Indice generale*, mecanoscrit firmat a Esglésies el 25 de novembre de 1965, que pot ser consultat a l'arxiu.

77. Per aprofundir qualsevol aspecte relatiu a la història d'Esglésies, veg. Tangheroni, 1985.

78. «El primer document expedit per l'infant Alfons a l'illa de Sardenya —escrigué Soldevilla (1971, p. 1165)—, datat al campament al costat del lloc de Sela, «in castris iuxta locum de Sels», probablement Sols, [correspon] al dia 26 de juny» del 1323. Al 5 de juliol, alhora, correspon el primer document expedit durant el setge d'Esglésies (veg. també Tola, 1861, doc. xv, xx i xxii).

en perjudici dels pisans i dels sards i en benefici, al capdavant, dels conqueridors catalans.⁷⁹

L'extraordinària riquesa de l'arxiu medieval, però, ha disminuït de manera progressiva des del segle XIV fins avui. No ens entretindrem a considerar aquí les causes d'aquest empobriment, prou estudiat (Sanna, 1985), que, segons Michele Pinna (1898, p. 6-10), cal atribuir tant a la negligència dels arxivers i de les autoritats locals com a la malícia de certs feudataris que, ja al segle XV, van preferir de fer desaparèixer els documents que destorbaven llurs interessos.⁸⁰ De qualsevol manera, tot aquest seguit de pèrdues i sostraccions han fet que al fons relatiu als segles XIII-XVIII li manqui aquella continuïtat, correlació i, en definitiva, consistència que correspondria a l'arxiu, «in rapporto», escriu Pinna (1898, p. 7), «alla gran massa di atti que a giusto titolo avrebbe dovuto possedere una città cospicua come quella d'Iglesias».

Volem destacar, això sí, un fet d'importància capital per a la història de l'arxiu: l'incendi que l'any 1354 va destruir la ciutat i que només va permetre que d'entre els documents de la Cort se salvés el *Breu* de Vila d'Esglésies, que més endavant tindrem en compte. Pel que fa als documents anteriors a aquesta data, tan sols se'n coneixen còpies procedents d'altres arxius i les que a partir de l'any 1358 els consellers d'Esglésies van demanar a les autoritats catalanes per tal d'autenticar privilegis que constaven en els documents de l'arxiu de Barcelona.⁸¹

La història de la ciutat durant el domini dels comtes de Donoratico i, després de l'any 1295, del comú de Pisa, per tant, ha de ser reconstruïda sobretot a partir d'aquestes còpies autèntiques de mitjan segle XIV i de tota la documentació que acull l'Arxiu de la Corona d'Aragó (Sanna, 1985, p. 263-264).

Des que Costantino Castelli, col·laborador del comte Carlo Baudi di Vesme, va dur a terme, abans de l'any 1865, els primers treballs de reorganització, els documents de l'AHE s'articulen entorn de dues grans seccions: l'«Arxiu general o de dipòsit» —al qual l'*Indice* de Casti es refereix amb l'expressió

79. «Per mitjà de les ciutats i les viles reials —escriu F. C. Casula (1985, p. 25)— el sobirà procurava d'equilibrar el poder dels feudataris dels territoris.» És per això que Càller i l'Alguer foren completament repoblades «amb ciutadans [...] addictes i preferiblement catalans», mentre que Esglésies i Sàsser ho foren només parcialment.

80. «Non basta infatti l'accertare che alcuni ufficiali di Vila di Chiesa [...] fossero soliti appropriarsi i privilegi e le scritture appartenenti alla Città; non basta neppure il sospettare, sebbene non senza fondamento, che molte altre carte dei tempi posteriori siano state [...] sottratte negli anni che Vila di Chiesa durò sottoposta in feudo al Conte di Quirra, ed anche più tardi dai Capitani Aragonesi che cercavano occuparne le possessioni od averle dal Re in dono od in feudo» (Pinna, 1898, p. 6).

81. Pinna, 1898, p. 6. Per a l'estudi de la història d'Esglésies abans de la conquesta catana, veg. sobretot Artizzu, 1985; Boscolo, 1978, i Casula, 1990, vol. I.

«Sezione Separata»—i l'«Arxiu corrent», que, per tal com es tracta d'un fons recent, no hem de tenir en compte en aquest estudi. La «Sezione Separata», que acull un total de 1261 documents, es divideix alhora en les seccions I («Breve di Villa di Chiesa e fogli pergamenei e cartacei») i II («Atti diversi dall'anno 1448 al 1925»).

La secció I de la «Sezione Separata», que consta de cent vint documents datats entre els anys 1327 i 1767, va néixer gràcies a l'interès del comte Carlo Baudi di Vesme envers els fons documentals de l'arxiu d'Esglésies, tot preparant el seu monumental *Codice Diplomatico* (1877).⁸² Efectivament, el secretari Castelli va encarregar-se de la classificació i posterior conservació dels documents procedents de l'AHE que Baudi di Vesme havia de transcriure al seu *Codice Diplomatico*, de la mateixa manera que Ignazio Pillito i Leopoldo Tanfani oferien còpies dels escollits entre els fons dels arxius de Càller i Pisa, respectivament.

Fou així com Baudi di Vesme va aconseguir de reunir tot un seguit de documents d'importància capital per a la història d'Esglésies. El seu *Codice Diplomatico* acull, en efecte, no solament el *Breu*, sinó una importantíssima col·lecció de documents relatius al període pisà, del segle XIII, i una selecció—més rigorosa com més propera al nostre temps—dels documents de l'AHE datats entre els segles XIV i XVII.

Així i tot, escriu Pinna (1898, p. 14), «il disordine regnante fra le scritture sottrasse alla più diligente ricerca alcune di esse», de manera que després de la publicació del *Codice Diplomatico* de Baudi di Vesme hom descobrí una sèrie de documents que passaren a enriquir la secció I de la «Sezione Separata». El mateix M. Pinna s'encarregà de la publicació de la major part d'aquests documents als *Apèndixs* del seu inventari; només, però, dels «documenti scelti tra i più importanti e di maggiore interesse storico», que constituïen testimoniatges «di notevole importanza per la storia particolare della città» (Pinna, 1898, p. 15, 155).⁸³

El document núm. 1 de la «Sezione Separata», secció I, de l'AHE és l'únic document que, com hem vist més amunt, sobrevisqué a l'incendi de l'any 1354:

82. En referir-nos a aquests documents, seguirem sempre la numeració actual de l'Arxiu, que respecta la de Casti i que no coincidirà necessàriament amb la de Pinna. Les seccions II i III de l'Arxiu recullen, respectivament, «Atti diversi dall'anno 1448 al 1925» (actes 120a-1261) i «Atti della congregazione di Carità d'Iglesias [1840-1939]».

83. Pinna només esmenta en dues ocasions els motius que l'han empès a no tenir en compte algun dels documents. Rebutja, així, el doc. 48 «perché non contiene alcuna notizia storia di rilievo»; i el 61, de tema alguerès, «perché estraneo alla storia di Iglesias». Romanen inèdits, així, els documents 48, 51, 56, 61, 81, 98, 99, 106, 108, 110-112 i 114-119 d'aquesta secció, d'entre els quals els núm. 81, 98, 99, 108, 110 i 111 són redactats de manera total o parcial en català (en publiquem en apèndix els fragments més representatius).

el famós *Breu* de Vila d'Esglésies,⁸⁴ la redacció del qual cal situar entre el 7 de juny de 1324 i el 7 de juny de 1327.⁸⁵ «In ogni caso», escriu L. D'Arienzo (1978, p. 79), «la sua scrittura è da attribuirsi ad uno dei notai ecclesiensi della curia cittadina di Iglesias, di formazione culturale pisana, come attestano la lingua schiettamente pisana e la scrittura gotica libraria di tipo italiano.» Pel que fa a la llengua del *Breu*, cal tenir en compte allò que escrivia Baudi di Vesme (1877, p. XXIX-XXX): «Un giudice competentissimo in questa materia, il commendatore Francesco Bonaini, mi asseriva che questo [Breve] era in volgare pisano assai più schietto che non quanti statuti pisani contiene la sua bella raccolta.»⁸⁶

Els documents núm. 2-18 de la secció I de la «Sezione Separata», redactats en llatí, es refereixen a la revolta que motivà l'incendi de l'any 1354, que ja hem tingut en compte, i tracten sobre les mesures que calia aplicar per tal de repoblar la ciutat (núm. 2-6) o bé aporten les còpies que els consellers sollicitaven per tal de confirmar els privilegis que, un cop desapareguts els originals, calia extreure de l'arxiu de Barcelona (núm. 7-18). Cap document d'aquesta secció, però, no ens recordarà per les seves característiques lingüístiques les relacions que durant el segle XIII i el primer quart del XIV havien mantingut la ciutat d'Esglésies i els feudataris o el comú de Pisa.

Baudi di Vesme, nogensmenys, publica al seu *Codice Diplomatico* un document relacionat amb la revolta del 1354 que conté, alhora, un fragment redactat en vulgar italià. Ens referim al document CV del s. XIV, firmat a «Villa Ecclesie» el 6 de febrer de 1363, que inclou una petició de Monna Fiore, «vedova di Tomeo dell'Astia, borghese di Villa di Chiesa», adreçada al governador Asbert Satrillas; document que cal estudiar amb molt de compte per tal com es relacionaria, a través d'una còpia de l'Arxiu d'Estat de Càller que recollí posteriorment Martini,⁸⁷ amb els famosos «falsos d'Arborea».

Entre els manuscrits conservats a la secció I de la «Sezione Separata» de l'AHE, finalment, destaca l'altre únic document redactat en vulgar italià —si exceptuem, és clar, els documents piemontesos posteriors al 31 de març de 1723 que acull aquesta secció—:⁸⁸ es tracta de «Li Capituli et supplicacioni

84. Estuden el *Breu*, principalment, D'Arienzo (1978) Artizzu (1973) i Boscolo (1978, p. 81-88); veg. també Rombi, 1985, i la introducció de Carlo Baudi Di Vesme a la seva edició de *Il Breve di Villa di Chiesa nel Sigerro* (Baudi, 1877, p. XXVII-XXXII).

85. D'Arienzo, 1978, p. 79 (Artizzu, 1973, p. 171-172) escriu, però, que «la sua redazione definitiva si può far risalire al 1304 all'incirca».

86. Baudi di Vesme es refereix a la recollecció de F. BONAINI, *Statuti inediti della Città di Pisa dal XII al XIV secolo*, Florència, 1854-1857.

87. Antico Archivio Regio, còdex K 1, f. 40v. Veg. Martini, 1863b, p. 178, i Loddo, 1929, s. v. «Carte d'Arborea».

88. Aquesta data correspon al primer document piemontès de la «Sezione Separata», secció I, el núm. 116, que no transcriuen Baudi ni Pinna. Els núms. 117-119, igualment inèdits, són també redactats en italià.

presentati a la Sacra Regia Magestati di lu Serenissimu Signur Re di Sichilia et primogenitu de Araguna», una sèrie de privilegis que el rei Martí concedí a la ciutat d'Esglésies el juliol de 1409 i que ens han arribat a través d'una còpia del mes de febrer de 1421.⁸⁹

El primer document català que Baudi di Vesme publica al *Codice Diplomatico*, extret del «Memoriale del Coscojuela», són les «Credenziali date dall'Infante Alfonso al nobile Francesco d'Aurats», enviat en missió secreta davant d'«Hugo, Vezcomte de Bas e Jutge d'Arborea». L'infant Alfons firmava aquest document «en lo setge de Vila d'Esgleyes» el 20 de desembre de 1323.⁹⁰

Tal com ens recorda Pere el Cerimoniós a la seva *Crònica* (Soldevila, 1971, p. 1012), «fo lo temps que el senyor infant estec en lo setge de la Vila d'Esgleies, del temps que hi posà lo dit setge entrò que la dita vila li fo restituida o li fo retuda, set meses e deu dies»,⁹¹ o sigui des del 28 de juny de 1323 fins al 7 de febrer de 1324, dia en què l'infant aconseguí d'entrar a la ciutat amb els seus homes. El document que transcriu Baudi di Vesme, tenint en compte que l'infant Alfons havia arribat a l'illa l'11 de juny de 1323, és, per tant, un dels primers textos catalans redactats a Sardenya.

El primer document català conservat a l'AHE, però, és molt posterior; es tracta d'una petició, firmada a Esglésies el 6 de febrer de 1421, amb què el síndic i els consellers de la ciutat demanaven al rei que volgués «fer e dir, statuhir e ordenar perpetualment observadors los capítols e ordinacions» que en aquella ocasió es proposaren.

A partir d'aquesta data el català apareixerà amb freqüència i de manera natural, en perjudici progressiu del llatí, als documents conservats a l'AHE, firmats tant pel rei com per feudataris esglesiençs, per consellers de la ciutat i, en definitiva, per funcionaris locals. El darrer document redactat en català, entre els que ens ha llegat aquesta secció de l'AHE, correspon a una executòria, datada el 19 de gener de 1691, relativa a una sentència de la Reial Audiència pronunciada a favor de la ciutat d'Esglésies.⁹²

89. «Sezione Separata», doc. 23; vegeu-ne la transcripció dins Baudi, 1877, s. xv, doc. II, 630.

90. Baudi, 1877, s. xiv, doc. xxvii. Aquest document es complementa amb els que publiquen Tola (1861, vol. i, s. xiv, doc. xxiii, p. 671), del 26 de desembre de 1323, redactat també en català, i Baudi (1877, s. xiv, doc. xxvi), del 12 d'octubre de 1323, redactat en llatí.

91. El rei Pere el Cerimoniós dedica a l'arribada de l'infant Alfons a Sardenya i al setge d'Esglésies els paràgrafs 14-25 del cap. 1 de la seva *Crònica*, p. 1109-1112; veg. també la *Crònica* de Ramon Muntaner, cap. CCLXXIII-CCLXXIV.

92. Veg. aquest document, el núm. 111 de la secció, al nostre apèndix vi. El català, així i tot, continuarà apareixent, de manera escadussera, en notes i comentaris inclosos en documents posteriors (concretament, com veurem tot seguit, fins al 14 de gener de 1708; veg. també el nostre apèndix iv). A la secció II de l'AHE, hi trobem documents catalans firmats els anys 1717 (doc. 81: el capítol de justícia als consellers de la ciutat) i 1726 (doc. 13: còpia d'un antic privilegi sobre provisió de sal). El «Registro de autos de arrendamientos y capitulaciones» (1703-1723)

És del 8 d'octubre de 1523, així i tot, el primer document castellà d'aquesta secció, firmat a Sogrono per «Don Carlo e donna Giovanna sua madre, Re di Castiglia e di Aragona», que «confermano a favore della città di Iglesias il privilegio di 1518, di non concedere giammai in allodio nessuna villa, luogo o terra circostanti alla detta città».⁹³

De manera gradual, a partir d'aquest any, el castellà anirà substituïnt el català, que desapareixerà de manera definitiva, sempre a l'interior de la secció I de la «Sezione Separata» de l'AHE, el 14 de gener de 1708, data en què un notari esglesienç notifica a Joan Baptista Gessa, «comissari de Vila Massàrgia», l'executorial d'una sentència pronunciada el 12 de gener de 1675.⁹⁴

Carles d'Àustria, finalment, firma a Viena el 12 d'octubre de 1714 el darrer document castellà de la secció.⁹⁵ Així i tot, aquesta llengua acompanyarà alguns documents de la «Sezione Separata» fins gairebé un segle més tard: el secretari Francesco Pinna Deidda, funcionari de l'ajuntament d'Esglésies entre els anys 1793 i 1806, escriurà al darrer full del *Breu de la Vila d'Esglésies* una nota segons la qual «consta este volumen de 146 ojas escritas».

A continuació presentem una descripció completa dels documents catalans de la secció I de la «Sezione Separata» de l'AHE. A més de la col·locació segons la numeració de Casti, per la qual encara es regeix l'Arxiu, fem constar entre parèntesis la de Pinna, per tal de facilitar la localització dels documents al seu inventari. Especifiquem tot seguit el lloc on pot ser consultada la transcripció moderna del document en qüestió (al *Codice Diplomatico* de Baudi di Vesme, a l'inventari de Pinna o bé, quan es tracta de documents inèdits, als nostres apèndixs) i, després d'un breu regest, les llengües que a més del català concorren en la seva redacció. L'ordre segons el qual esmentem aquestes llengües correspon alhora a la freqüència amb què hom les empra a l'interior del document descrit.

1. Doc. 24 (Pinna 23): Baudi, s. xv, doc. xxix. Càller, 6 de febrer de 1421. El rei Alfons ordena al síndic d'Esglésies que faci còpia dels capítols relatius a la ciutat. Català, llatí. N'hi ha una altra còpia autèntica del s. XVIII, firmada pel notari Francesco Pinna Pileddu.

és redactat exclusivament en català entre els anys 1703 i 1712; hi trobem documents catalans fins a l'any 1720.

93. Doc. núm. 63, publicat a l'apèndix vi de l'inventari de Pinna. Carles I i la seva mare havien aprovat mitjançant un document català (Baudi, 1877, s. xvi, doc. xvi) els capítols presentats per Miquel Boter, procurador d'Esglésies, el 3 d'octubre de 1518 («Sezione Separata», secció I, doc. 62).

94. Es tracta d'una nota inclosa al fol. 4v del doc. 108 (veg. la transcripció del document al nostre apèndix iv).

95. Doc. 115 de la secció I de la «Sezione Separata», que no recullen ni Baudi ni Pinna.

2. Doc. 27 (Pinna 26): Pinna, apèndix I, p. 137. Càller, 25 d'octubre de 1436. El virrei comunica al capità, consellers i prohoms d'Esglésies la venda de la ciutat a Eleonora, tutora de Jaume Carrós, comte de Quirra. Català.

3. Doc. 32 (Pinna 31): Baudi, s. xv, doc. LXVIII. Càller, 29 de novembre de 1448. Jaume Carrós, comte de Quirra, per mediació del virrei de Sardenya, Antonio de Montes, jura els capítols presentats pel capità, els consellers i els prohoms d'Esglésies. Català.

4. Doc. 34 (Pinna 33): Pinna, apèndix II, p. 159. Càller, 1449. Capítols concertats entre el virrei de Sardenya, Antonio de Montes, i Andreu de Muncada, síndic d'Esglésies, entorn del rescat de la ciutat precedentment venuda a Eleonora, tutora de Jaume Carrós, comte de Quirra. Català. Manquen la data i la firma.

5. Doc. 35 (Pinna 34): Baudi, s. xv, doc. LXXI. Turri Octava, 8 de gener de 1450. El rei Alfons aprova alguns capítols concedits a la ciutat d'Esglésies. Català, llatí.

6. Doc. 37 (Pinna 36): *Codice*, s. xv, doc. LXXII. Turri Octava, 8 de gener de 1450. Joan d'Ortega, procurador de Jaume Carrós, comte de Quirra, i Andreu de Muncada, síndic i procurador d'Esglésies, acorden el rescat de la ciutat de mans del comte de Quirra. Català, llatí. Aquest document és inclòs al document que descrivim a continuació. N'hi ha una altra còpia autèntica, datada a Càller l'any 1479.

7. Doc. 40 (Pinna 39): *Codice*, s. xv, doc. LXXIV. Turri Octava, 8 de gener de 1450. El rei Alfons confirma l'acte estipulat entre Andreu de Muncada i Joan d'Ortega el 8 de gener de 1450. Aquest document inclou l'acte precedentment descrit. Llatí, català.

8. Doc. 41 (Pinna 40): *Codice*, s. xv, doc. LXXV. Càller, 15 de juny de 1450. El virrei de Sardenya, Galceran Mercader, mana als consellers d'Esglésies que la ciutat pagui al comte de Quirra alguns drets liquidats anteriorment al rescat. Català.

9. Doc. 43 (Pinna 42): *Codice*, s. xv, doc. LXXXII. Càller, 5 de maig de 1456. Els consellers d'Esglésies, davant de Jaume Aragall, virrei de Sardenya, acorden que la liquidació del deute de la ciutat envers el comte de Quirra serà provisionalment deixada en mans de Francesc Oliver. Català, llatí.

10. Doc. 49 (Pinna 48): Baudi, s. xv, doc. xci. Calataiud, 13 d'abril de 1464. El rei Joan demana al capità, consellers i prohoms d'Esglésies un subsidi per pagar la guerra contra Pere de Portugal. Català. Aquest document és inclòs al rebut de pagament firmat pel procurador reial Bernat Sapllana: Baudi, s. xv, doc. xcii.

11. Doc. 55 (Pinna 54): Baudi, s. xv, doc. cxxvi. Tarragona, 30 de març de 1484. El rei Ferran concedeix als habitants d'Esglésies el dret d'obrir botega a Càller. Català.

12. Doc. 57 (Pinna 56): Baudi, s. xvi, doc. iv. Burgos, 30 de març de 1508. El rei Ferran estableix que a partir d'aquesta data siguin ensaculats a Esglésies els noms de les persones que poden beneficiar-se de certs càrrecs. Català. De mà contemporània: «Privilegi de la ensaculació de Consellers.» N'hi ha una altra còpia autèntica, firmada pel notari Francesco Pinna Carta.

13. Doc. 59 (Pinna 58): Baudi, s. xvi, doc. ix. Càller, 8 de març de 1513. El virrei de Sardenya, Fernando Girón de Rebolledo, sentència que Enric de Monpalau i Gil d'Endrada, capità d'Esglésies, es divideixin els beneficis del Prat d'Esglésies pels quals s'havien querellat. Català. Aquest document, actualment introbable, no consta a l'índex de Casti. Baudi di Vesme escriu: «Questa carta è guasta per l'umidità, ed in più parti lacera e mancante.»

14. Doc. 62 (Pinna 62): Baudi, s. xvi, doc. xvi. Saragossa, 3 d'octubre de 1518. La reina Joana i el rei Carles d'Àustria aproven els capítols que els han estat presentats a nom de la ciutat. Català, llatí.

15. Doc. 64 (Pinna 64): Baudi, s. xvi, doc. xviii. Càller, 17 d'octubre de 1526. Sanció pragmàtica del virrei Àngel de Vilanova amb què es prorroguen per tres anys les prescripcions sobre de les penes que cal aplicar als lladres de bestiar. Català. Es tracta d'una còpia contemporània i autèntica.

16. Doc. 65 (Pinna 65): Pinna, apèndix vii, p. 177. Esglésies, 1 d'agost de 1531. Instruccions dels consellers de la ciutat al procurador patrimonial i fiscal i secretari al Regne de Sardenya. Català.

17. Doc. 68 (Pinna 68): Baudi, s. xvi, doc. xxii. Esglésies, 27 de novembre de 1537. El virrei de Sardenya, Antonio de Cardona, determina els confins entre les poblacions de la comarca de Cixerri. Català. Baudi di Vesme escriu: «In questo esemplare perirono per vetustà alcuni piccoli brani, che si supplirono coll'aiuto de due copie, quantunque meno accurate e più recenti, che si conservano nel medesimo archivio.» Així i tot, Pinna aclareix: «Io però ho rinvenuto solamente l'originale e una copia.»

18. Doc. 74 (Pinna 74): Pinna, apèndix x, p. 191. Esglésies, 28 de juny de 1557. «Capítols de concòrdia tractada y transacció y fermada sobre lo plet és entre lo noble señor don Francisco de Carrós, capità y castellà de la present ciutat d'Esglésies de una part, e de la dita magnífica ciutat d'Esglésies de la part altra.» Català.

19. Doc. 75 (Pinna 75): Baudi, s. xvi, doc. xxxv. Toledo, 20 de gener de 1561. El rei Felip aprova els capítols presentats pel síndic d'Esglésies durant el Parlament General celebrat a Càller l'any 1553. Català, llatí, castellà. Aquest document, actualment introbable, no consta a l'índex de Casti.

20. Doc. 76 (Pinna 76): Baudi, s. xvi, doc. xxxvi. Barcelona, 11 de juliol de 1562. «Protest y letra de cambi de dos-cents tretze ducats y mig, y quatre sous, dats al magnífich Mossèn Pere Sixto.» Llatí, català.

21. Doc. 79 (Pinna 80): Pinna, apèndix xiii, p. 199. Càller, 15 de maig de

1573. El virrei Juan Coloma concedeix a la ciutat d'Esglésies la facultat de destinar al pagament d'uns deutes urgents els guanys deguts al cens per a la compra del blat. Català.

22. Doc. 81 (Pinna 82): Veg. el nostre apèndix I. Càller, 18 d'abril - 28 de maig de 1577. «De l'Il·lustríssimo i Reverendíssimo Señor Archibisbe de Càller, Francisco Pes, sobre lo desestiment seu per les dècimes.» Català, llatí, castellà.

23. Doc. 82 (Pinna 83): Baudi, s. XVI, doc. XL. Roma, 7 de maig de 1578. Jeroni Mattei, procurador apostòlic, mana que sigui publicat el breu del papa Gregori XIII. Llatí. Inclou la sollicitud en català, firmada per Joan Lochi, vicari general d'Esglésies, d'una còpia del breu.

24. Doc. 83 (Pinna 84): Pinna, apèndix XV, p. 203. Càller, 18 de març de 1581. El virrei de Sardènia, Miguel de Moncada, mana a Rainer Bellit Aragall que no imposi nous drets ni greuges als vassalls reials de la ciutat d'Esglésies. Català.

25. Doc. 84 (Pinna 85): Pinna, Apèndix XVI, p. 209. Esglésies, 19 de gener de 1583. Ordre de pagament a favor de Pere Furca. Català.

26. Doc. 87 (Pinna 88): Baudi, s. XVI, doc. XLII. Càller, 2 d'abril de 1585. «Venda de censal feta per lo magnífic síndich de la magnífica Ciutat d'Esglésies al magnífic y egregi Señor Micer Angel Cani y als seus.» Llatí, català.

27. Doc. 88 (Pinna 89): Baudi, s. XVI, doc. XLIII. Monasterio Santi Laurentii, 30 d'agost de 1587. El rei Felip aprova els capítols presentats pel síndic d'Esglésies, Angel Cani, durant el Parlament General celebrat a Càller l'any 1583. Català, llatí.

28. Doc. 95 (Pinna 96): Pinna, apèndix XVII, p. 211. Càller, 15 de desembre de 1598. L'arquebisbe de Càller, virrei de Sardènia, mana als consellers d'Esglésies que deixin als nous consellers llurs vestits de cerimònia durant un període de quinze dies. Català.

29. Doc. 96 (Pinna 97): Baudi, s. XVI, doc. XLIX. El Pardo, 11 de desembre de 1600. El rei Felip aprova els capítols presentats pel síndic d'Esglésies durant el Parlament General celebrat a Càller els anys 1593 i 1594. Català, llatí.

30. Doc. 97 (Pinna 98): Baudi, s. XVII, doc. I. Esglésies, 3 de juliol de 1603. Nota dels pagaments del dret imposat a Esglésies per afrontar les despeses dels dos soldats de la torre de Portoscuso. Català.

31. Doc. 98 (Pinna 99): Veg. el nostre apèndix II. Esglésies, 20 de juliol-octubre 1605. «Les capitulacions del dret del nou impòsit, decretat per temps y termini de deu anys.» Català.

32. Doc. 99 (Pinna 100): Veg. el nostre apèndix III. Càller, 26 de juny-20 de juliol de 1613. «Informació sobre la jurisdicció de la illa de Sant Antíogo y carta de Su Excelència.» Català.

33. Doc. 100 (Pinna 101): Pinna, apèndix XVIII, p. 212. Esglésies, 29 d'abril de 1615. Acta de l'extracció de les relíquies de sant Antíoc d'una caixa coberta de vellut. Català, llatí.

34. Doc. 101 (Pinna 102): Baudi, s. XVII, doc. VI. Aranjuez, 2 de maig de 1615. El rei Felip aprova els capítols presentats pel síndic d'Esglésies durant el Parlament General celebrat a Càller l'any 1614. Català, llatí.

35. Doc. 102 (Pinna 103): Pinna, apèndix XIX, p. 214. Càller, 26 de gener de 1628. Decret del virrei amb què augmenta el salari dels consellers d'Esglésies. Llatí, català.

36. Doc. 103 (Pinna 104): Pinna, apèndix XX, p. 216. Càller, 27 de gener de 1632. Provisió del virrei Gaspar Prieto, bisbe de l'Alguer, amb què s'ordena als arrendataris del salt de Santadi que no imposin nous drets als seus habitants. Català.

37. Doc. 104 (Pinna 105): Pinna, apèndix XXI, p. 218. Càller, 15 de setembre de 1652. Pregó de Pedro Martínez Rubio, visitador general de S. M., amb què ordena que es compleixin certes providències per tal d'impedir la difusió de la pesta bubònica. Català.

38. Doc. 108 (Pinna 109): Veg. el nostre apèndix IV. Càller, 26 d'octubre de 1675. «Executorials de la sentència dada contra al capità de Vila Massarga y a favor d'esta ciutat de Iglésias.» Llatí, català.

39. Doc. 110 (Pinna 111): Veg. el nostre apèndix V. Càller, 1679-1730. Sentència de la Reial Audiència amb què s'estableix que les autoritats de Villamassargia no puguin retenir en llurs presons els habitants d'Esglésies. Castellà, català, llatí.

40. Doc. 111 (Pinna 112): Veg. el nostre apèndix VI. Càller, 19 de gener de 1691. «Sentència y executorial a favor d'esta magnífica ciutat per lo salari que se deu pagar a Dn. Juan Francisco Savona per lo salari de depositari de las rendas que administra d'esta magnífica ciutat.» Català, castellà.

APÈNDIXS

I. AHE, doc. 81 (Pinna 82; núm. 22 de la nostra descripció). 10 f. que contenen cinc documents redactats en català, datats a Càller el 18 d'abril i els 2, 13, 15 i 18 de maig de 1577, amb les súpliques dels síndics adreçades al virrei; i dos documents redactats en llatí i en castellà, datats a Càller el 8 de març i el 28 de maig de 1577, amb la revocació o «desestiment» de l'arquebisbe. Transcrivim els f. 6-6v, del 18 de maig de 1577, que contenen el següent document que resumeix tots els anteriors:

Com los síndichs de la magnífica ciutat d'Esglésies vèjan que *Vostra Senyoria*, havent presentades diverses suplications sobre lo desestiment qual deu fer lo *Reverendíssim* de Càller de la pretesa de les dècimes que té contra dita ciutat, com en dites suplications y particularment en la primera de aquelles és de veure, va differint la provisió de die en die; y que essent ja assí per espay de trenta-vuit dies estan vui en lo mateix en què estàvan lo primer die que són vinguts, no poden dexar de dir que los negocis de dita ciutat van altrament del que Sa Magestat té hordenat y açò per manar-ho axí *Vostra Senyoria*, la qual si agués manat proveir com en dites suplications és estat supplicat, y de paraula també moltes y diverses vegades, se fóra poguda remediari y lliberar dels treballs y perills en què està. Y puix *Vostra Senyoria* fins ara no ho ha manat proveir, lo que és estat causa que no han pogut escriure ni recórrer a Sa Magestat ab lo vaxell qual estos dies se és partit de la present ciutat per Espanya, y convé que se aja de tenir resolució del que *Vostre Senyoria* mana sobre dit desistiment y altres coses supplicades en dites suplications, les quals se volen haver assí per repetides, supplícan a *Vostra Senyoria* los dits síndichs que mane proveir degudament sobre aquelles y sens altra dilació perquè puga la dita ciutat scriure y recórrer a Sa Magestat ab lo altre passatge qual se ofereix per Spànya. Y no manant provehir, lo que no creuen, supplícan los dits síndichs que almenys *Vostra Senyoria* lis mane fer dar còpia autèntica de dites suplications y de la present y també de la presentació de les reals lletres al dit *Reverendíssim*, presentades ab la resposta de aquell. Perquè són tants los gastos de dita ciutat que ja no se poden sens càrrec detenir més de dita provisió, la qual per ésser de la importància que és lo negoci convenia que fos estada feta dins hores.

Altissimus Angelus Cani.

II. AHE, doc. 98 (Pinna 99, núm. 31 de la nostra descripció). 18 f. redactats en català, que contenen: una carta adreçada al virrei de Sardènia, sense data; «Consell general tingut de orde y manament de Melchior Dexart, capità y alcayt de la present ciutat d'Esglésias», datat el 20 de juliol de 1605; «Drets que foren imposats a effecte de sustentat los dos soldats que la present ciutat era obligat pagar y mantenir en la torre de Portu Scusi»; «Resposta als consellers de Iglésies», datada l'octubre de 1605. Transcrivim els f. 4-4v, que contenen el següent document que resumeix el conjunt:

Il·lustríssim Señor Capità General.

Per los molts extraordinaris gastos que se han offert de alguns anys a esta part a la ciutat de Esglésies, segons a *Vostra Senyoria* *Il·lustríssima* és prou notori, quals per ser convenients al servei de Sa Magestat —en lo qual tots temps dita ciutat fidelíssima se és promptament empleada y entén per al devant emplear-se, no obstant sa notòria pobresa— no se han pogut evitar, està aquella molt [il·legible], o sia que part en la donatió feta a Sa Magestat últimament, part per les festes dels maximents dels *Sereníssims* príncep e infan-

ta, part també en altres ocasions, se han gastat alguns milanars, los quals en manera alguna se podia ni's poden reparar sens que se prenga a censal una grossa equivalent suma (y açò no convé per rahó dels interessos) o pur impose un nou impòsit. Y açò a paregut més convenient, *per* quant havent-se'n tingut *general* consell, la major part ha elegit est camí com a manco dañós. Y per tal effecte se han fet y ordenat unes capitulations renovant lo nou impòsit *que* en dita ciutat se pagava los anys passats per *rahó* dels soldats se manténien en la torre vulgarment dita Port Escusi, qual en est últim *general* real parlament celebrat per lo *Ilhustríssimo* predecessor de *Vostra Senyoria* era estat llevat. Y *com* en estes y semblants coses se tinga menester lo concenso de *Vostra Senyoria Ilhustríssima*, recorrent per ço lo síndich de dita ciutat Salvador Corbello, est any conseller segon, y fehent ostentació de dit *general* consell y capitulations predites, *supplica* mane *Vostra Senyoria*, ateses estes causes tant urgents y necessàries, interposar son real decret y *auctoritat* en dites coses per a què cullint o rendant-se dit nou impòsit puga esta ciutat per al devant valer-se'n en part per a subvenir ses misèries. I açò sols per spai y termini de deu anys.

III. AHE, doc. 99 (Pinna 100, núm. 32 de la nostra descripció). 23 f. re-dactats en català, que contenen: una carta adreçada al capità d'Esglésies, firmada a Càller el 26 de juny de 1613; diversos testimoniatsges relatius a la jurisdicció damunt l'illa de Sant Antíoc (f. 4r-15v); còpia dels documents anteriors, firmada pel notari Pere Savador (f. 16r-21r). Transcrivim la carta adreçada al capità d'Esglésies (f. 2r) i un dels testimoniatsges (16-16v), que aporta les mateixes fórmules que repetiran tots els altres testimonis.

Lo Duc de Gandia, Llochtinent y Capità Gieneral.

Noble Capità de la ciutat de Iglésias, amat de Sa Magestat. Vostra letra de 24 del present havem rebut y, vist lo que per ella dieu de la informació que se reb per part del vicari de aquexa ciutat, per lo que pretén de la jurisdicció de la isla de Sant Antíogo, y que los papeills ab los quals consta de que Sa Magestat està en possessió de ella estan en estos archius, se os respon que no tan solament nos embiareu en continent tots los dits papeills ab persona abonada aposta y que venga ab tota diligència, però encara ab la matexa diligència rebreu totes les informacions necessàries faents en provar més de que Sa Real Magestat està en dita possessió, y axí bé nos las trametreu, tenint en açò la diligència y cuidado que convé. Càller, a 26 de juny de MDC i treze. El Conde Duque de Olivas.

Muy Noble Señor Capità de Iglésias.

Com és notori, la régia cort està en quieta y pacífica possessió de tants ains que no hi a memòria de persones en contrari de tenir compta la jurisdicció civil y criminal, axí dels habitants com de extrangers, en la Isla del gloriós Sant Antíogo de Sols. Y per rahó de dita tan antiga possessió en què

dita régia cort està, tots los capitans y regents de capitans que en la *present* ciutat han governat y vui govèrnan, han tingut y tenen dita *jurisdissió* per sa real *Magestat*; y en totes les ocasions que han devingut tots dits capitans y sos ministres són entrats y éntran en la dita isla, y en aquella administrat justíssia, han fet tots los precessos criminals, condenassions, compromissions y altres coses, axí en coses de justícia com en coses de guerra, segons los delits y coses que han ocorregut, y axí en habitants com en extrangers et àlias, fent lo demés que ha convingut a la dita *jurisdissió* real. Y si bé de totes les susdites coses consta ab diversos actes jurisdiciars que estan reconduïts en lo archiu de la cúria real de dita *present* ciutat, dels quals *Vostra Senyoria* manarà se ne fassa fee per los notaris de la dita cúria sens perjuïssi de aquelles, ans per més corroborassió y cauthela suplica esta part del real fisch mane *Vostra Senyoria* estar rebuda informassió ad futura rei memoria, de com la régia cort és estada y vui està en pacífica possessió de tants anis que no ha memoria de persones en contrari de dita *jurisdicció* de dita isla de Sant Antíogo, y que tots los capitans de la dita *present* ciutat y regents de capitans han governat y tingut sempre la dita *jurisdicció* real en dita isla, y axí en civil com en criminal, y tant en habitats [*sic*] com en extrangers, y en coses de guerra sens contradissió alguna; y que rebuda la dita informassió *Vostra Senyoria* pugua manar fer dar de tot còpia authèntica per lo que convé al servissi de sa Magiestat, concervassió de esta *jurisdicció* real y bona administració de la justícia. Lo que diu y suplica omni miliori modo.

IV. AHE, doc. 108 (Pinna 109, núm. 38 de la nostra descripció). 6 f. re-dactats en llatí i en català. Transcrivim els f. 2 i 3v-4v, que contenen la introducció de la sentència i l'executorial, del 26 d'octubre de 1675, únics fragments catalans del conjunt:

Lo Rey de Castella, de Aragón y Cerdeña don Carlos y la Reyna sa maza, tutora, curadora y gobernadora.

Don Melchior Sisternés de Obritis [*sic*], cavaller de l'àbit de Nostra Senyora de Montesa, del Concell de sa *Magestat*, son Regent, la Real Cancelleria, president y capità de la ciutat de Iglésias, salut y dilació. Per quant en la causa *que* devant nós y en esta Real Audiència se aporta per y entre las infrascrites pars [*sic*], se ha en aquella sentenciat, declarat y fetes les sentències y provisions del tenor següent:

[Sentència en llatí.]

Et perquè aprofitaria poc sentència dar y provisions fer si aquelles no fossen a total y deguda executió deduïdes, per tant nós diem y manam a vós, sobredit noble capità de la ciutat de Iglésias, *que* en continent les presents nos [*sic*] seran presentades les notiffiqueu al dit Antíoco Porcu Buxia, capità de Vila Massàrgia. Y aquí matex executareu y ab total y deguda exe-

cutió deduhireu la preinserta nostra sentència y decret de executió de aquella just a llur sèrie y tenor, fent axibé exatió per trenta sous per la expedissió, venent per ço lo *que* executareu en lo encant públic ab intervenció de escrivà y corredor. No fassau lu contrari si la gràssia règia teniu cara y la pena de dos-cents ducats, *que* ab las presents nós imposam, desijau evitar restituint las presents al presentant. Datum en Càller als 26 de octubre de 1675.

Die 14 januari 1708. La present executorial de sa Excellència y Real Audiència resta per mi notari infrascit notificada, instant y requirint Antoni Pisano, subsíndich de esta Il·lustre y Magnífica ciutat de Iglésias, a Juan Baptista Gessa, comissari de Vila Massàrgia.

V. AHE, doc. 110 (Pinna 111, núm. 39 de la nostra descripció). 12 f. re-dactats en català, en castellà i en llatí. Transcrivim els f. 10-10v, del 16 de setembre de 1679, que contenen l'únic document català del conjunt:

Lo Rey de Castella, de Aragó y Cardèña [sic].

Don Melchior Sisternés de Oblites, cavaller de l'àbit de Nostra Señora de Monteza, del Conceill de sa Magestad, president y governador de las armas en tot lo present Regna de Sardeña, als amats de sa Magestad lo capità y demés ministres de justícia de Vila Massarja y marquesat de Palmas, a qui les presents seran presentades, salut y dilectió.

Sapiau com per part del síndich de la magnífica ciutat de Iglésias se'ns ha presentat una sèdula e o suplicassió, la qual ab la provisió per nós al peu de aquella, fetta quala és de la sèrie y tenor següent:

Il·lustríssim Señor President y Governador. Lo síndich de la magnífica ciutat de Iglésias representa a Vostra Senyoria que després de onze anys de litigi *que* ha tingut dita magnífica ciutat ab lo procurador de les causes de l'estat y marquesat de Palmas sobre la jurisdicció *que* té lo magnífich capità de dita ciutat de conèixer de les causes dels vassalls d'ella *que* delinquen en territoris de barons, en conformitat del dispost en Reals Pragmàticas, capítols de cort y reals privilegis concedits a dita magnífica ciutat, havent suportat en aquesta litte excessions y gastos per sublevar a dits pobres vassalls de la continua molèstia y vexació que lis fahían los ministres del dit marquesat, se ha declarat sentència a rellassió del noble y magnífich Don Eusebi Carcassona y noble Juan Agustí Carta, concedint al dit noble y magnífich capità de dita ciutat lo coneximent de ditas causas y *que* los ministres baronals tinguessen obligació de remetre en son poder los reos y procehiments per poder-los judicar, segons serà de justícia, y en la forma disposta en dita Real Pragmàtica, capítols de cort y reals privilegis exhibits en dita litte. La qual sentència se és posada en execució y despachats executorials en forma, havent-se nomenat en comissari de aquells al magnífich Francisco Figus, conceller en cap y regent de capità de dita ciutat. Y com lo capità de Vila Massarja ha tingut notíssia de dits executorials, trobant-se detinguts en les presons de aquella tres vassalls de dita ciutat, que són las

perçonas de Antonio Maria, Antíogo Pira y Esteva Pira, los ha remesos a les presons de la vila de Monestir, ab què essent-se transferit dit magnífich comissari Figus en dita Vila Massarja y notificats dits executorials al dit capità de aquella nomenat [il·legible], Marquesat és mera vexació y gravamen dels pobres vassalls de la ciutat, puix havent-hi en dita Vila Massarja presons prou seguras, a tal de apurar-los del tot y escusar-se de no entregar-los als ministres de dita ciutat los remeten a las de Monestir, lo que és perhhibit als barons, segons disposició de dret.

Y perquè deu posar-se remey per Vostra Senyoria a semblants operacions y per a què se observen las sentèncias y resolussions d'esta Real Audiència, majorment tratant-se en aquesta matèria de interès de sa Magestad y son real erari, puix la intenció dels dits ministres baronals és apropiar-se per enter de las multas y composicions solían fer a dits pobres vassalls, essent que no ne lis toca sols la meitat y la altra al real erari, segons la disposició de la Real Pragmàtica, y fins ara se las han embolçadas per enter dits ministres applicant-las als cofres baronals, que si se lis demanàs comptes importarian molts millerans de ducats; y en aquesta present deuen fer-se las degudas instàncies per lo real fisch contra dit capità de Vila Massarja y demés ministres baronals del dit marquesat per les penes en què han incorregut. Per ço, acusant-lis lo [il·legible] aquelles en tot lo millor modo que de dret tinga lloch y convocant al dit real fisch per la exació de aquelles, suplica a Vostra Senyoria se servesca de provehir y manar dos cosas:

La primera, que atès dits tres presoners són en les presons de dita vila de Monestir, se mània als ministres de aquella que tota rèplica y consulta cessant los hàtjan de remetre al magnífich capità y demés ministres de dita ciutat, ab qualsevol procehiments que tindran. Y la segona, que se mània al capità y demés ministres de Vila Massàrgia que en al devant qualsevol vassall de la ciutat que capturen no lo envien a les presons de Monestir, sols que lo tinguian en las de dita Vila Massàrgia per entregar-lo als ministres de dita ciutat ab los procehiments que faran conforme la tenor de dita sentència y executorials, manant per dit effecte al dit magnífich Francisco Figus, comissari nomenat en dits executorials, que totes les vegades que dit capità y demés ministres baronals contravindran ad aquelles lis execute la pena que en eills se ha imposat.

VI. AHE, doc. 111 (Pinna 112, núm. 40 de la nostra descripció). Dos documents, A i B. A: «Còpia de la sentència sobre lo lustre de la ciutat, en 19 de gener de 1691» (4 f.); B: 6 folis, que contenen diversos documents firmats a Esglésies el 17 de juliol i el 17 d'agost de 1747 i el 20 d'agost de 1748, redactats en castellà; i la sentència que transcrivim, inclosa als f. 7-10v, únic fragment català del document B.

Lo Rey de Castella, de Aragó y Cerdeña.

Don Nicolàs Pinatelli de Aragó, duque de la ciutat y estat de Montesa,

príncipe de Noya y del Sacro Romano Imperi, marquès de Cerchiario y baronia, conde de Borrello y del Concell de sa Magestat, son virrey, llochti-*nent* y capità general en tot lo present Regne de Cerdeña, a l'amat de sa Magestad Juan Maria Canellas, capitan de Iglésias, salut y dilectió. Per quant en la causa que devant nós y esta Real Audiència se apporta per y entre lo sindich de la il·lustre y magnífica ciutat de Iglésias, de una part, y Juan Francisco Sabona, mercader genovès de dita ciutat, de la part altra, se han en aquella fetes les sentènties y provisions que són del tenor següent:

[Sentència en llatí.]

Y perquè aprofitaria poch sentèncias dar y provisions fer si aquelles no fossen a total y deguda *execució* deduhides, per tant havem manat expedir les *resents* per tenor de les quals diem, cometem ordena y manam a los sobredits *que* en continent aquelles os seran presentades os transferescan personalment en la ciutat de Iglésias y altres llochs si mester serà, y junt hallí notificant primerament aquellas al dit Sabona hatgiau [illegible] en total y deguda exequissió las preinsertas nostra sentència deffinitiva y decret de exequissió de aquellas, si e segons llur sèrie y tenor, fent *exatió* en béns de dit Sabona per la cantitat de quatorze lliures, seze sous y sis dinés per actes processals, salari de causa y despacho dels *resents*, segons lo compte fet y fernet per lo notari de la present causa, venent per so lo *que* executareu en lo encant públich, en la sòlita y acostumada forma [illegible], guardant-se uns y altres de fer lo contrari si la gràssia règia teniu cara y la pena de dos-cents ducats, *que* ab les *resents* a quiscú dels contrahents imposam, desigiau evitar restituhint-las al presentant. Datum en Càller als 4 de febrer de 1690.

7. ELS INCUNABLES CATALANS DE LA BIBLIOTECA UNIVERSITÀRIA DE CÀLLER: JOAN ROÍS DE CORELLA

Ens han pervingut ben poques dades relatives a la presència de l'obra de Joan Roís de Corella a Sardenya. La seva figura, a més, no s'ha beneficiat a l'illa d'aquell interès que ha permès de fer-hi el seguiment de la poesia d'Ausiàs March i de la seva possible influència damunt de l'obra de l'alguerès Antoni Lo Frasso.⁹⁶ A l'estat actual dels estudis, les úniques testimoniances de la presència de Corella a Sardenya es limiten als incunables conservats a la Biblioteca Universitària de Càller (BUC): el *Segon*, *Terç* i *Quart del Cartoixà* i la *Història de la passió*, de Bernat Fenollar, que inclou textos de Pere Martínez, Joan Escrivà i Joan Roís de Corella.

En el present article ens proposem d'estudiar aquests llibres, tot inserint-los en llur context, el dels incunables catalans conservats a la BUC.⁹⁷ Més que no pas els aspectes bibliogràfics, prou coneguts,⁹⁸ ens interessarà la història del fons, els seus orígens i la seva evolució. Per a això, haurem de referir-nos breument a la fundació de la BUC i al fons procedent del col·legi jesuític que, alhora, havia absorbit la biblioteca de l'humanista callerès Montserrat Rosse-

96. Veg., a tall d'exemple, la comunicació de Carla PILUDU, *Fortuna e fortunale: il sonetto catalano di Antonio Lo Frasso nel romanzo pastorale «Los diez libros de fortuna d'Amor»* (Piludu, 1998). Remetem a aquest estudi per a la bibliografia relativa a les relacions entre els dos poetes.

97. En el present article, adreçat fonamentalment a estudiar un aspecte de la penetració de la llengua i la literatura catalanes a Sardenya, ens referirem tan sols de manera marginal als textos redactats en llatí.

98. L'*Elenco descrittivo degli incunaboli della Biblioteca Universitaria di Cagliari e di altre biblioteche sarde* (Coni, 1954) és la descripció més completa del fons que ens ocupa. En aquest breu estudi són descrites, a més de la BUC, la Biblioteca Municipal de l'Alguer (amb quatre incunables, dos procedents de Florència i dos de Venècia) i la dels pares caputxins de Càller, amb quatre incunables, tres de venecians i un d'origen valencià. Veg. Jaime PÉREZ, *Commentarium in Psalmos*, València, Alfonso Fernandez de Cordoba y Gabriel Luis de Arinyo, 1484.

lló, antic propietari del *Cartoixà* i de bona part dels incunables que descriurem tot seguit.

Corresponen al segle XIX els primers estudis de caràcter bibliogràfic que recullen títols catalans entre els fons custodiats a la BUC. A Pietro Martini, director de la biblioteca, devem el *Catalogo della biblioteca sarda del cav. Ludovico Baille* (Martini, 1844),⁹⁹ naturalment molt incomplet pel que fa al nostre interès, ja que descriu tan sols el fons llegat per aquell cònsol espanyol. Més incompletes són encara la *Storia letteraria di Sardegna*, de Giovanni Siotto Pintor (1843-1844), i la *Illustrazione di Sardegna*, de L. Falqui-Massida (1877), de manera que haurem d'esperar l'arribada d'Eduard Toda a la capital sarda per obtenir una anàlisi sistemàtica dels incunables de la BUC.

En efecte, la seva fonamental *Bibliografía española de Cerdeña* inclou un apèndix amb el «Catálogo de incunables y libros raros españoles de la Biblioteca Universitaria de Cállez» (Toda, 1890, p. 58-62). Abans d'exposar els resultats de la seva recerca, però, el diplomàtic reusenc fa una depriment descripció de l'estat de la biblioteca a la fi del segle passat:

No impera en aquel establecimiento todo el orden que sería necesario. No se crea que la casa sea muy grande ni que tenga gran servicio á que atender. Consta sólo de tres salas, una llamada *grande* y dos pequeñas, y cuenta con un Director, un Subdirector y tres ó cuatro empleados más. Todo este personal está entretenido por una docena de concurrentes, que parecen muy poco penetrados del objeto á que aquel sitio se consagra: mas este inconveniente sería pequeño si á lo menos los veinticinco mil volúmenes que allí pueden existir se encontraran con facilidad cuando se reclaman. (Toda, 1890, p. 30)

El «Catálogo de incunables» de Toda —que, tot i que és incomplet, seguirem de manera provisional per qüestions de mètode— recull un total de quinze títols, dotze dels quals procedeixen dels Països Catalans. D'aquests dotze, quatre són en llengua llatina: una edició barcelonina i tres de Montserrat. Els vuit incunables redactats en català que Toda recull són, doncs, els següents:¹⁰⁰

Furs e ordinacions fetes per los gloriosos Reys de Arago als Regnicoles de reyne de Valencia. Valencia: Lambert Palmart, 1482.

99. Cal tenir també en compte Martini, 1845, i Martini, 1863a; aquest darrer estudi inclou unes interessants «Memorie sulle vicende tipografiche in Sardegna» (p. 127-144).

100. Transcrivim fidelment els títols proposats per Toda (1890, p. 58-59), de manera selectiva i sense tenir en compte les notes relatives a les dimensions dels llibres.

Istoria de la passio de nostro senyor Deu Jesu Crist ab algunes altres piadoses contemplacions segunt lo evangelista San Johan. Parlant per aquell Pere Martinez e per tots los altres Mossen Bernat Fenollar. València: Jacobo Devilla, 1493.

Lo llibre del Consolat. Barcelona: Pere Possa, 1494.

Lo sacramental arromançat ab ses alleguacions en latí. Lleida: Henrich Botell, 1495.

AEGIDIUS ROMANUS: *Lo llibre del regiment dels prínceps.* Barcelona: Johan Lusckner, 1498.

LUDOLFO DE SAJONIA: *Liber de vita Christi*, traducció catalana de ROIG DE CORELLA. Existència de esta obra:

Lo segon del Cartoxa. València, 1500.

Lo tercio del Cartoxa (sin data ni lugar de imprenta).

Lo quarto del Cartoxa. València, 1495.

El nostre diplomàtic explica de la manera següent la presència d'incunables a la capital sarda:

Merced á España, pudo la Isla sarda disfrutar largamente los beneficios que de la imprenta reportara el continente europeo desde el primer siglo de su invención. Un ilustre español, Nicolás de Ágreda, llamó al primer impresor á Cállar antes que feneciera el siglo xv, y desde entonces hasta la hora de la evacuación española no cesaron las presna de producir libros para aquel pueblo, ya colocado en el lugar de las provincias más libres y civilizadas de un gran reino. (Toda, 1890, p. 9)

Efectivament, en un altre lloc de la seva *Bibliografia* (núm. 111), Eduard Toda té en compte l'edició calleresa següent:

1. ELEONORA D'ARBOREA: *Carta de logu* [Cállar: Salvador de Bolonya, 1493] (inc. 230).

Es tractaria de:

Un vol. en 4º con 100 págs. de texto y cuatro de índices. En el único ejemplar que se conoce de este libro falta la portada [...]. El Director de la Biblioteca de Cállar, Pietro Martini, no llegó a ver este ejemplar, y negó su existencia,¹⁰¹ á pesar de señalarla José Cossu en una descripción de Cállar

101. Efectivament, Pietro Martini va voler considerar Nicolau Canyelles, religiós del segle xvi de qui parlarem més endavant, com l'introduïdor de la tipografia a Sardenya, seguint la tradició iniciada per Francisco Vico, al segle xvii, i confirmada al xix per Faustino C. Baille, autor de les *Vicende tipografiche di Sardegna* (Baille, 1801), i per Giovanni Spano, a qui devem la primera biografia del tipògraf del cinc-cents (Spano, 1866).

que publicó en 1780 [...].¹⁰² Es el primer libro que se supone hecho en Cerdeña por Salvador de Bolonia á últimos del siglo xv [...]. El ejemplar de este libro que guardaban los Jesuítas fué sustraído de su Convento en 1773, viajó por Italia, volvió á Cerdeña á principios de este siglo [xix], traído por los hermanos Simon,¹⁰³ y se encuentra ahora en la biblioteca del barón Guillot del Alguer.

En efecte, segons Eduard Toda:

La introducción de la imprenta en Cerdeña efectuóse en el siglo xv, y fué debida á la iniciativa de un español residente en Cállar, Nicolás de Agreda. El nombre del primer impresor que trabajó en la Isla es Salvador de Bolonia. La data de la primera impresión conocida, 1493. (Toda, 1890, p. 273)

La hipòtesi de Toda relativa a l'origen sard de l'incunable de la *Carta de logu*, mancada de qualsevol mena de suport documental, va restar vigent durant gairebé tota la primera meitat del nostre segle:¹⁰⁴ tant la *Bibliografia sarda* de R. Ciasca (núm. 3.251) i el *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* (núm. 9.285) com el *Manual del librero hispano-americano* d'A. Palau (núm. 45.681) la consideraren versemblant. Tan sols va ésser contradita l'any 1948, quan l'equip de la Biblioteca Nazionale Centrale di Roma, a l'*Indice Generale degli Incunaboli delle biblioteche d'Italia* (IGI, núm. 3.671), va atribuir l'incunable a Gabriel Lluís d'Arinyo, que l'hauria imprès a València l'any 1485. Franco Coni, poc després, va proposar com a definitiva l'atribució a l'impressor Pere Miquel, que hauria dut a terme l'edició a Barcelona, aproximadament l'any 1492 (Coni, núm. 82).

Marina Romero, al primer volum del *Catalogo degli antichi fondi spagnoli della Biblioteca Universitaria di Cagliari*, recull les dues darreres versions (Romero, núm. 12, s. v. «Eleonara d'Arborea»), de manera que, amb un gran marge d'incertesa, la *Carta de logu* passa a dependre definitivament d'un editor que opera als Països Catalans.

Tal com assenyala L. Balsamo, res no ens permet d'identificar aquest exemplar únic, al qual manquen els folis 1-26, amb el que va descriure Giuseppe Cossu l'any 1780. Joan Francesc Simon va portar-lo de la Itàlia continental a la fi del segle XVIII, i amb els anys va passar a pertànyer a l'hereu de la

102. Veg. Giuseppe Cossu, *Della città di Cagliari, notizie compendiose sacre e profane*, Càller, 1780, p. 3. L'erudit sard del segle XVIII, però, no afirma, com escriu Toda, «haber visto esta Carta de Logu en la Biblioteca de los PP. Jesuitas», sinó simplement que hi era custodiada.

103. Veg. la *Lettera al cav. Don Tommaso de Quesada* [...] *sugli illustri coltivatori della Giurisprudenza in Sardegna fino alla metà del sec. XVIII*, de Gianfrancesco Simon (Càller, 1801).

104. Resumim tot seguit les dades proposades per Balsamo, 1968, p. 34-35.

Biblioteca Simoniana, el baró Guillot, al qual va adquirir-lo, l'any 1936, la Biblioteca Universitària de Càller (Balsamo, 1968, p. 35, n. 1).

L'atribució que havia fet Toda de la *Carta de logu* a un gairebé desconegut Salvador de Bolonya, però, no era del tot gratuïta. Ell mateix havia tret de l'oblit una referència de Marià Aguiló a l'insòlit tipògraf, que hauria imprès també a Càller, l'1 d'octubre de 1493, la versió catalana de l'*Speculum Ecclesiae* d'Hug de Saint Cher,¹⁰⁵ l'únic exemplar del qual es conserva a la Biblioteca Provincial de Ciutat de Mallorca (Aguiló, núm. 125).

A la seva nota, M. Aguiló contradeia la versió de Pietro Martini (1863b, p. 127-144) segons el qual el primer introductor de la tipografia a Sardenya hauria estat Nicolau Canyelles, responsable de la primera edició calleresa, de l'any 1566. I conclouia:

El presente libro, impreso á instancias del aragonés maese Nicolás de Agreda, adelanta de setenta y tres años el supuesto origen de la estampa en Cerdeña, y señala á la ciudad de Càller un lugar entre las que gozaron del trascendental invento en el mismo siglo xv. Siendo de esperar que las prolijas investigaciones de la bibliografía logren descubrir alguna otra obra de Salvador de Bolonya, pues no es de presumir (aunque este tipógrafo no llegase á arraigar en dicha isla) que por un solo opúsculo estableciese en ella su oficina.

Tot i que «las prolijas investigaciones de la bibliografía» encara ara no han pogut individuar cap mena de document, ni històric ni bibliogràfic, que faci referència ni al pretès impressor ni a l'aragonès que li hauria encarregat l'edició de l'opuscle, a la fi del segle passat Eduard Toda va recollir la crida d'Aguiló, i a la seva *Bibliografía española de Cerdeña* va atribuir-li no solament l'*Speculum Ecclesiae* (Toda, núm. 524) sinó també, tal com hem vist, la *Carta de logu*. Segons el nostre diplomàtic,

[...] era Salvador de Bolonia uno de aquellos impresores ambulantes que en el primer siglo del arte tipográfico recorrían las ciudades con sus cajas y sus prensas. Deteníanse donde hallaban trabajo y marchaban á otra parte cuando lo habían agotado. Así se explica la desaparición de este impresor de Càller y el hecho de que á ciencia cierta sólo conozcamos dos libros por él publicados. Sin embargo, es de presumir que estampara otros, ya que en una ciudad religiosa como Càller no debió dejarse de aprovechar su permanencia para dotar al pueblo de obras de oración y de enseñanza cristiana: y si éstas no han sido halladas hasta ahora, débese á que quizás fenecieron por causa de su particular carácter, que las hacía objeto de diario uso en manos de los devotos. (Toda, 1890, p. 273)

105. Wittlin, 1988. Per a una descripció de l'incunable, veg. també Balsamo, 1968, núm. 1, i Haebler, 1903, núm. 134.

Hom ha posat en dubte tant aquest profit que la ciutat de Càller hauria tret de la presència d'un tipògraf ambulant, a causa de la precària situació econòmica del regne, com la veritable existència de l'editor i tipògraf, al qual els perills de travessar el mar haurien absolutament desaconsellat, tal com escriu Balsamo, de fer cap a l'illa. No és aquest, però, el lloc d'ocupar-nos d'aquest afer, de manera que remetem als estudis especialitzats (Balsamo, 1968; Balsamo, 1964, p. 4).

Des del primer moment de l'establiment a Càller d'una colònia catalana, a partir de l'any 1325, els conqueridors van sentir, lògicament, la necessitat d'acompanyar les noves lleis que introduïen a l'illa amb els textos legals que havien de justificar-les. No ha d'estranyar-nos, doncs, de trobar a Càller textos fonamentals del dret català, que en alguns casos ja havien circulat en forma manuscrita durant el segle XIV, com els recollits als incunables següents:

2. *Consolat de mar*. Barcelona: Pere Posa, 1494 (inc. 84, ex-libris Montserrat Rosselló).¹⁰⁶

3. *Usatges de Barcelona* [Barcelona: Pere Miquel i Diego Gumiel, 1495] (inc. 199, ex-libris Montserrat Rosselló).¹⁰⁷

4. *Furs del Regne de València*. València: Lambert Palmart, ed. Gabriel Lluís d'Arinyo, 1482 (inc. 71, ex-libris Montserrat Rosselló).¹⁰⁸

De fet, a mitjan segle XIII trobem comerciants catalans establerts de manera permanent a tres dels quatre judicats sards. La intensitat d'aquesta relació econòmica va dur a la creació, a Càller, del Consolat català d'ultramar, del qual tenim notícies a partir del 1301. Tot i que pocs anys després, el 1313, com a conseqüència de les tensions amb Pisa, els catalans van ser expulsats de la ciutat, els hi trobem novament establerts el 10 de desembre de 1321, quan Jaume II va dictar una sèrie de normes ben explícites referides al Consolat (D'Arienzo, 1977, p. 66-68). El 1340, amb la capital ja ocupada, un sol cònsol s'havia establert a Sardenya; a partir d'aquest moment, però, tal com exposa Antoni de Capmany, l'institut consular va difondre's ràpidament, de manera que al cap de poc temps ja havien estat establerts quatre consolats a l'illa (Capmany, 1965). Necessàriament, els primers còdexs sards relatius al *Consolat de Mar* van haver de començar a circular: la primera testimoniança d'aquest fenomen, però, correspon al ms. 80 de la BUC, del segle XV, recentment descrit (Busia, 1996).¹⁰⁹

106. Aguiló, 1.325; Coni, 73; Haebler, 164; IGI, 3.179; Palau, 59.522; Romero, 11.

107. Coni, 209; Haebler, 652; IGI, 1.248; Romero, 35.

108. Coni, 92; Haebler, 282 bis; IGI, 10.047; Romero, 15.

109. Veg. també, de la mateixa autora, la tesi de llicenciatura llegida el 10 de desembre de 1995 a la Facoltà de Lettere e Filosofia de la Universitat de Càller, sota la direcció de la professora Luisa D'Arienzo: Stefania BUSIA, «*Llibre del Consolat de Mar*». *Descrizione del ms. 80 della Biblioteca Universitaria di Cagliari*.

És del segle anterior, en canvi, el còdex dels *Usatges de Barcelona* conservat a la BUC (ms. 6). L'arquebisbe de Bosa i gran humanista del s. xvi, Giovanni Francesco Fara, n'havia posseït un exemplar, però naturalment no podem assegurar que es tracti del mateix que actualment custodia la BUC. De qualsevol manera, és interessant de tenir en compte que, al catàleg de la seva biblioteca, consten, a la secció intitulada «In iure municipali», aquests singulars *Usatici Barchinonie manuscripti, latine* (Cadoni i Turtas, 1988, núm. 723).¹¹⁰ Eduard Toda no recull al seu «Catálogo» l'incunable dels *Usatges*, que conté també les *Constituciones de Cataluña*, conservat a la BUC, i que hem d'atribuir als tipògrafs barcelonins Pere Miquel i Diego Gumiel, amb data 20 de febrer de 1495. És sabut que d'aquesta edició se'n coneixen tan sols quatre exemplars a Itàlia: el que ara ens ocupa i els custodiats a les Biblioteques Nacional de Nàpols, Casanatense de Roma i Luchesiana d'Agrigent.

Finalment, només ens cal referir-nos breument als *Furs de València*, dels quals es conserva a la BUC l'incunable degut a Lambert Palmart, imprès a València l'any 1482, per encàrrec de Gabriel Lluís d'Arinyo. Es tracta de l'únic exemplar conservat a Itàlia, al qual es refereix Palau (núm. 95.613) en descriure aquesta «espléndida edición» dels Furs.

Convé tenir en compte que tots els textos fins ara descrits —els dos còdexs manuscrits i els tres incunables— duen l'ex-libris de Montserrat Roselló, de qui tindrem ocasió de parlar més endavant. Volem tan sols anticipar que ens semblen poc versemblants les dues teories exposades per Giuseppina Cossu, segons la qual

si può sostenere che questi preziosi codici siano stati introdotti in Sardegna dal Rossellò direttamente dalla Spagna;

o bé:

che questi codici si trovassero già nell'Isola e fossero appartenuti alla sua famiglia che probabilmente aveva portato con sé questa biblioteca o parte della stessa, durante quell'imponente movimento migratorio da e verso la Sardegna.

De fet, la mateixa autora estableix una excepció a aquesta hipòtesi, en recordar la presència dels *Usatges de Barcelona* a la biblioteca de Giovanni Francesco Fara; i ja hem vist que el *Consolat de Mar*, des del segle xiv, havia de ser un text fonamental entre els funcionaris consulars establerts a les colònies catalanes de Sardenya.

110. Pel que fa a la biblioteca del bisbe de Bosa, veg. també Frasca, 1989.

Gràcies a una sèrie de textos publicats per J. Madurell i J. Rubió al seu recull de *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona*, podem reconstruir, d'una manera prou aproximativa, alguns aspectes relacionats amb el comerç de llibres catalans a Càller a la fi del segle xv i començament del xvi. El notari Galceran Ram, català resident a la capital del regne, va firmar el maig de 1492 una «comandam librorum de stampa» adreçada a l'impressor barceloní Pere Posa (Madurell, 1955, p. 202), el mateix que dos anys més tard, tal com hem vist, havia de publicar l'exemplar del *Consolat de Mar* conservat a la BUC.

Sabem també que l'any 1504 residia a Sardenya el llibreter Galceran Sala, i que el 1511 hi va morir l'alemany Enric Esquirol (Madurell, 1955, p. 387-521), llibreter de Barcelona que s'havia traslladat a l'illa per tal de dur a terme la venda d'una partida de llibres que l'any anterior li havia confiat el lionès Joan Clein, precisament el mateix tipògraf que l'any 1499 s'havia encarregat de l'edició dels *Sermones* de sant Vicent Ferrer, recollits per Simon Bertherius, un exemplar dels quals havia pertangut al noble callerès Ignasi Aimerich, tal com podem llegir a l'ex-libris de l'incunable encara ara conservat a la BUC (inc. 175).¹¹¹

Convé tenir en compte que, segons Madurell, Enric Esquirol podia haver format part de l'equip de Joan Luschner que operava a Montserrat. D'aquest impressor es conserven a la BUC els incunables següents:

5. BENEDICTUS [S.]: *Regula*. Montserrat, 1499 (inc. 182, ex-libris Montserrat Rosselló).¹¹²

6. BONAVENTURA [S.]: *De instructione novitiorum. De quattuor virtutibus cardinalibus*. Montserrat, 1499 (inc. 181, ex-libris Montserrat Rosselló).¹¹³

7. Aegidius COLUMNA [EGIDI DE ROMA]: *Epistola de fratre Egidi roma al Rey de França sobre lo libre del regimen de princeps*. Barcelona: ed. Frank Ferber, 1498 (inc. 51, ex-libris Montserrat Rosselló).¹¹⁴

8. FRANCISCUS GARCIA DE CISNEROS, *Exercitatorium vitae spiritualis. Directorium horarum canonicarum*. Montserrat [c. 1500] (inc. 183-184, ex-libris Montserrat Rosselló).¹¹⁵

Tots quatre incunables duen l'ex-libris de Montserrat Rosselló. Pertanyia també a la biblioteca d'aquest humanista callerès:

111. Coni, 212; IGI, 10.285; Romero, 37.

112. Coni, 33; Gesamtkatalog, 3.830; Haebler, 46; IGI, 1.455; Palau, 256.322; Romero, 7.

113. Coni, 50; Gesamtkatalog, 4.736; Haebler, 62; IGI, 1.892; Palau, 290.245; Romero, 9. Segons Palau, «consta se tiraron 800 ejemplares y existe en varias Bibliotecas públicas».

114. Aguiló, 1.884; Coni, 72; Gesamtkatalog, 7.221; Haebler, 157; IGI, 3.096; Palau, 276.511; Romero, 10. Segons Palau, es tracta de la reimpressió de Barcelona de l'any 1480.

115. Coni, 68; Haebler, 151; IGI, 3.003; Palau, 98.633, 99.636; Romero, 17.

9. Climent SÁNCHEZ DE VERCIAL: *Lo sacramental arromançat*. Lleida: Heinrich Botel, 1495 (inc. 54, ex-libris Montserrat Rosselló).¹¹⁶

Duen, en canvi, el del col·legi jesuític de Càller els altres dos únics incunables procedents del Principat conservats a la BUC:

10. ALBERTUS MAGNUS [S.]: *Philosophia pauperum* [Lleida: Heinrich Botel, c. 1485] (inc. 113).¹¹⁷

11. SAMUEL DE FEZ [SAMUEL MAROCCANUS]: *Epistola ad rabbi Isaac contra Judaeorum errores*, trad. Alphonsus Boni Hominis. PONTIUS PILATUS, *Epistola Tiberio* [Barcelona: Paul Hurus i Joan de Salisburg, c. 1475] (inc. 200).¹¹⁸

La pobresa de les dades relatives a la presència de llibreters catalans a Sardenya, que tanmateix fan una mica de llum sobre el comerç de llibres amb Catalunya, esdevé un buit documental complet en tractar-se del cas valencià. Cap notícia, en efecte, no il·lustra la presència a la BUC dels incunables valencians següents:

12. AESOPUS: *Fabulae*, trad. Laurentius Valla. Lope de la Roca, 1495 (inc. 131).¹¹⁹

13. BERNARDUS [S.] CLAREVALLENSIS: *Epistola de gubernatione rei familiaris*. Nikolaus Spindeler [c. 1495] (inc. 132, ex-libris Montserrat Rosselló).¹²⁰

14. PHALARIS: *Epistolae*. Nikolaus Spindeler, 1496 (inc. 130, ex-libris Montserrat Rosselló).¹²¹

15. BERNAT FENOLLAR: *Historia de la passió*. [Peter Hagenbach i Leonard Hutz], ed. Jaume de Vila, 1493 (inc. 143, ex-libris Montserrat Rosselló).¹²²

Pel que fa als llibres d'Isop i de sant Bernat de Claravall, cal tenir en compte que Palau es refereix únicament als exemplars conservats a la BUC a

116. Coni, 183; Haebler, 600; IGI, 10.148; Romero, 29.

117. Coni, 3; Gesamtkatalog, 710; Haebler, 9; IGI, 219; Palau, 5.204; Romero, 2. Segons Palau, «Ernst examinó ejemplares en las Bibliotecas Nacional de Madrid, Provincial de Huesca, y Catedral de Zaragoza».

118. Coni, 181; IGI, 8.576; Palau, 289.196; Romero, 27. Segons Palau, l'any 1890 Miquel Roura havia descrit un exemplar d'aquest incunable, «como perteneciente a la Biblioteca de Mahón». Franco Coni afirma que es tracta d'«uno dei primi libri stampati in Ispagna, forse il primo stampato a Barcellona».

119. Coni, 2; Gesamtkatalog, 325; Haebler, 5; IGI, 79; Romero, 1.

120. Coni, 33; Gesamtkatalog, 3.830; Haebler, 46; IGI, 1.455; Romero, 7.

121. Coni, 157; Haebler, 548; IGI, 7703; Romero, 24.

122. Aguiló 893; Coni, 87; Haebler, 259; IGI, 3.819; Romero, 14.

l'hora de descriure'n les edicions respectives (núm. 81.831 i 290.148). Convé recordar, encara, que a l'inventari de la biblioteca del noble alguerès Bartomeu Simon,¹²³ pare d'aquell Joan Francesc que a la fi del segle XVIII va portar de la Itàlia continental un exemplar de la *Carta de logu*, hi figura un «Isopo, in spagnuolo: Favole».¹²⁴ L'expressió «in spagnuolo» tant pot correspondre al català com al castellà, des del moment que el compilador de l'inventari la utilitza també en el cas del Prior, o sigui el *Llibre dels secrets de Agricultura, casa Rustica y Pastoril*, de fra Miquel Agustí.

Pel que fa a la *Història de la passió (Lo Passi en cobles)*, Palau es refereix únicament als exemplars de les biblioteques Universitària de Barcelona, de València i Colombina de Sevilla (núm. 87.667), sense recordar el de la BUC.

És així com trobem la primera referència relativa a la presència de l'obra de Roís de Corella a Sardenya. Efectivament, és ben sabut que *Lo Passi en cobles* inclou una *Oració a la sacratissima verge maria tenint son fill deu Jesus en la falda deuallat dela creu, ordenada per lo molt Reuerent mestre Mossen Corella*; oració que, alhora, va ser reproduïda a la fi del darrer llibre del *Carroixà*.

A més dels tres volums d'aquesta obra custodiats a la BUC, hem de tenir en compte que a la biblioteca del patrici alguerès Bartomeu Simon, a la qual ja ens hem referit més amunt, hi figurava una «*Vita di Sant'Anna*, in spagnuolo», actualment introbable. Tal com hem assenyalat més amunt, el copista de l'inventari no distingia entre català i castellà a l'hora de considerar redactats «en espanyol» els llibres que registrava, de manera que en aquest cas tant podia referir-se al llibre de Juan de Robles, *La vida y excelencias y miraglos de Santa Anna*,¹²⁵ com al de Joan Roís de Corella, *Historia de la gloriosa sancta Anna*, degut a l'impressor valencià Lambert Palmart, que hauríem de datar entre els anys 1480 i 1485 (Palau, 362.931; Aguiló, 1.071).

L'*Indice Generale degli Incunaboli delle biblioteche d'Italia* descriu de la manera següent els tres incunables de Roís de Corella de la BUC:

123. Escrivim en català els noms de baptisme tant dels individus algueresos com dels bisbes de la diòcesi. Per a les dades de caràcter estrictament biogràfic, remetem el lector a Tola, 1837-1838, i Sechi, 1987.

124. L'edició més antiga de les *Faules d'Isop* que cita Palau és: *Esta es la vida del ysopet con sus fabulas bystoriadas* (Çaragoça: Iohan hurus alaman de costancia, 1489) (núm. 81.877). La versió catalana més antiga és: *Llibre del savi e clarissim fabulador Ysop* (Barcelona: Joan Carles amoros, 1550) (núm. 81.970; Aguiló, 2.154). Veg. l'inventari dels llibres de Bartomeu Simon dins Armangué, 1996b, apèndix 6.

125. Juan de ROBLES, *La vida y excelencias y miraglos de Santa Anna y dela gloriosa nuestra señora santa maria hasta la edad de quatroze años*, Sevilla, Jacobo Croberger, 1511 (Palau, 271.161).

16. LUDOLPHUS DE SAXONIA: *Vita Christi*, trad. Joan Roís de Corella. València [Christoph Kofmann], 1500 (inc. 58, ex-libris de Montserrat Rosselló) [= *Segon del Cartoixà*].¹²⁶

17. LUDOLPHUS DE SAXONIA: *Vita Christi*, trad. Joan Roís de Corella. València, Lope de la Roca, 1495 (inc. 59, ex-libris de Montserrat Rosselló) [= *Terç del Cartoixà*].¹²⁷

18. LUDOLPHUS DE SAXONIA: *Vita Christi*, trad. Joan Roís de Corella (inc. 60, ex-libris de Montserrat Rosselló) [= *Quart del Cartoixà*, 1495].¹²⁸

És probable que algunes de les descripcions d'aquests incunables no hagin estat fetes després de la directa observació dels originals. Coni, per exemple, atribueix la traducció d'aquestes *Meditationes vitae Christi* a «Jean Roiz». D'altra banda, Ornella Gabbrielli i Marina Romero (Romero, 1982, p. 16) fan saber al lector del seu catàleg que «per la descrizione degli incunaboli, attualmente non consultabili per i lavori di restauro in corso nella Biblioteca, si è ricorso alle indicazioni dell'*Indice Generale degli Incunaboli delle biblioteche d'Italia*».

Les descripcions existents, d'altra banda, no tenen en compte certes notes manuscrites que poden constituir un bon document sobre els usos lingüístics dels primers possessors dels incunables. El *Terç del Cartoixà* de la BUC, per exemple, és farcit d'avisos com el següent: «Lo present evangeli se diu lo segon dia de coresma.» En aquestes notes, hi trobem sovint greus vacil·lacions ortogràfiques, amb una possible influència tant castellana (*domigna*) com italiana (*della*).

Montserrat Rosselló,¹²⁹ antic propietari d'una bona part dels incunables que fins ara hem tingut en compte, va néixer a Càller a mitjan segle XVI. El seu coneixement del català havia de ser perfecte, ja que, a més de ser aquesta la llengua de la classe alta de la ciutat, a la qual sens dubte pertanyia, ell mateix era fill d'un mallorquí immigrant. Va ser nomenat jutge de la Reial Audiència l'any 1593, i poc després visitador general de l'illa.

Al llarg de la seva vida va aconseguir de reunir una biblioteca de gairebé cinc mil títols, que coneixem gràcies a una còpia de l'inventari, ordenat alfabèticament. Per tal com, malauradament, a aquesta còpia li manca un quadern (el que corresponia a una part de les lletres *L* i *M*), no hi consten les tra-

126. Aguiló, 883; Coni, 123; Haebler, 375; IGI, 5.881; Romero, 23.

127. Aguiló, 884; Coni, 121; Haebler, 375; IGI, 5.880; Romero, 21.

128. Aguiló, 880, 881, 885; Coni, 122; Haebler, 377; IGI, 5.880; Romero, 22.

129. Existeix una òptima descripció de la seva biblioteca, que conté la transcripció de l'inventari, amb un estudi introductori a càrrec d'Enzo Cadoni (Cadoni i Laneri, 1994, p. 11-146), a partir del qual hem redactat el present capítol. Veg. també Balsamo, 1964, p. 22-30, i Lippi, 1897.

duccions de Joan Roís de Corella, probablement classificades sota el nom de l'autor de la *Vita Christi*, Ludolf de Saxònia.

El nucli principal de la seva biblioteca era format per la de Nicolau Canyelles, impressor i bisbe de Bosa, de qui ja hem parlat més amunt, mort a Càller l'any 1585. Rosselló va fer-se amb una part del seu fons de tres mil llibres, per compra als hereus o bé en concepte de pagament d'antics deutes. Posteriorment, gràcies al seu càrrec de visitador de l'illa, va poder continuar la recollecció de llibres rars.

Després de la seva mort, esdevinguda a Càller l'any 1613, la seva biblioteca va passar a pertànyer al col·legi jesuític de la Santa Creu de Càller, el qual, segons la darrera voluntat del testador, havia de custodiar-la sense permetre'n la fusió amb altres fons, ni la divisió, venda o donació dels llibres. Malgrat això, la Companyia de Jesús, poc abans de la seva dissolució, va obtenir l'autorització reial per vendre una part del fons.

Mentrestant, però, s'havia dut a terme la refundació de la Universitat de Càller: el ministre Bogino havia comprès que només dins una Universitat restaurada es podia formar una nova generació de joves sards que contribuïssin a homogeneïtzar de manera absoluta Sardenya amb el Piemont. La refundació de la Universitat, a més de contribuir a la italianització de Sardenya, havia de servir encara per bandejar-ne els jesuïtes, tot i que fins al 1773, any de la supressió de l'orde, hi mantindran una força, no tan efectiva, però en alguns sectors constant.

Coincidint amb la refundació, l'any 1764 va ampliar-se la Biblioteca Universitària, que es beneficià de diversos donatius procedents tant de la biblioteca reial com de la Stamperia Reale de Torí (Lippi, 1897b, p. 3-4). Pocs anys després, gràcies a altres adquisicions, l'estat de la biblioteca calleresa podia considerar-se satisfactori. Hi havien contribuït, fonamentalment, els fons procedents dels dissolts col·legis jesuïtics, sobretot del de la Santa Creu de Càller, amb el qual s'havia integrat el que restava de l'antiga biblioteca de Montserrat Rosselló.

8. L'ÚS DEL CATALÀ A L'ARQUEBISBAT D'ARBOREA DURANT ELS SEGLES XVI-XVIII

Tradicionalment s'ha fet correspondre amb el segle XVII, sens dubte d'una manera massa apressada, la desaparició de l'ús públic del català a Sardenya.¹³⁰ És veritat que a partir de la fi d'aquest segle el castellà l'anirà arraconant progressivament de l'ambient públic, però també ho és que el català fou la llengua principal de certs àmbits de l'Administració mentre Sardenya va pertànyer a la Corona d'Aragó, o sigui fins al Tractat d'Utrecht (1713), en virtut del qual l'illa passava a formar part de l'Imperi austríac. Estudis recents demostren que d'una manera gairebé generalitzada hi continuaren recorrent els notaris sards fins a l'any 1717, data en què les tropes espanyoles conqueriren l'illa i hi fomentaren intensament, ara sí, l'ús del castellà.¹³¹ Convé tenir en compte que aquesta conquesta es dugué a terme quan ja s'havia promulgat el Decret de Nova Planta (1716), segons el qual Catalunya havia de reduir-se «a la uniformidad de unas mismas leyes, costumbres y tribunales, gobernándose igualmente por las leyes de Castilla, tan loables y plausibles en todo el Universo».¹³² La imposició de les lleis i, alhora, de la llengua de Castella a Sarde-

130. Kuen, 1932, p. 124-125; Wagner, 1951, p. 183; Sanna, 1957b, p. 195; Arce, 1960, p. 143; Balsamo, 1968, p. 13. Veg. un resum de les afirmacions d'aquests autors i la seva sistemàtica refutació dins Cossu, 1990, p. 9-13 i 24.

131. A més de l'esmentat article de Cossu (1990), veg. Romero, 1983; Carbonell, 1984b, i Pau, 1993. En aquest darrer estudi, l'autora demostra que, a les actes notariales, el castellà comença a ser present a la fi del segle XVII (1685), tot i que la freqüència del seu ús no superarà el català fins al 1717 i no s'imposarà definitivament fins al 1731; durant el període 1649-1732, per tant, són redactats en català un 88,3 % dels documents.

132. Veg. Mercader, 1968, p. 7. Pel que fa a la «política lingüística» dels Borbons, cal tenir ben en compte la *Instrucción secreta de algunas cosas que deben tener presente los Corregidores del Principado de Cataluña para el ejercicio de sus empleados* (febrer de 1717), que preveia la imposició «templada y dissimulada» del castellà a Catalunya (Carbonell, 1976, p. 294-295; Carbonell, 1979, p. 97). És interessant de comparar aquestes subtils iniciatives amb les també subtils

nya durant el trienni espanyol pot ser considerada, per tant, una conseqüència indirecta del Decret de Nova Planta, i continuà agermanant la nostra illa a tots els altres regnes i territoris de la desapareguda la Corona d'Aragó.

Ara bé, fou inversemblantment a partir del Tractat de Londres (1718), que preveia la continuïtat política respecte al període de dominació austríaca,¹³³ que el castellà aconseguí de bandejar definitivament el català del món jurídic sard. Els costums lingüístics imposats durant el breu període de dominació espanyola es generalitzaren precisament quan l'illa havia deixat de pertànyer no tan sols a la Corona d'Aragó sinó també, amb caràcter definitiu, a qualsevol regne ibèric.¹³⁴ És així com tots els documents relatius a la presa de possessió del primer rei sabaude i les primeres lleis foren redactats en castellà: l'acta de jurament, les convocatòries, el pregó d'indult general; juraren en castellà els representants dels estaments, els batlles dels departaments reials, els procuradors de les set ciutats sardes... I també, naturalment, el virrei, independentment del fet que la llengua habitual de la seva correspondència oficial fos l'italià o el francès.

El català, així i tot, sobreviurà de manera escadussera en alguns documents tardans: entre les procures relatives a l'acte de jurament de Víctor

que havien d'accelerar la substitució lingüística a Sardenya durant els primers anys de dominació sabauda, expressades fonamentalment a les «Istruzioni a voi, marchese di Castagnole», del 30 d'octubre de 1731 (La Rocca, 1905, p. 7-8).

133. De fet, el Tractat de Londres (art. II) es limitava a remetre al tractat relatiu a la cessió de Sicília a Víctor Amadeu II per part de Felip V (Madrid, 10 de juny de 1713), a l'art. v del qual podem llegir: «Que hayan de ser mantenidos y se conserven qualesquiera leyes, fueros, capitulos del reyno, privilegios, gracias y exempciones que al presente gosan y han devido gosar en my tiempo y de mis predecesores, assy el reyno, como qualesquiera comunidades seculares o eclesiasticas y todos los habitantes en aquel reyno, manteniendo a todos en comun y en particular las que tubieren, y sus leyes, constituciones, capitulos de reyno, pragmaticas, costumbres, libertades y inmunidades y exempciones a ellos concedidas por mi y los reyes mis predecesores tanto al comun del reyno como a las ciudades, villas y lugares y tierras, y a qualesquiera personas, assi ecclesiasticas como seculares, segun y como han uzado y gosado y debido uzar y gosar de ella.» La Convenció de Viena (X) és, en aquest sentit, molt més explícita que no pas el Tractat de Londres: «Les privilèges des habitans de ce royaume seront conservés comme ils en ont joui sous la domination de S. M. impériale et catholique.» Veg., per als textos relatius als dos primers tractats, DUMONT, *Corps universel diplomatique du droit des gens, contenant un recueil des traités d'alliance, de paix, de trêve, de neutralité*, Amsterdam, 1731, vol. VIII, p. 389 i 533; i, pel que fa a la convenció de Viena, Manno, 1825-827, vol. IV, p. 217-223.

134. La creació de les *tappe d'insinuazione*, regulades per l'edict del 15 de maig de 1738, significarà el triomf definitiu del castellà dins el notariat; veg. P. SANNA LECCA, *Editti, pregoni ed altri provvedimenti emanati per il Regno di Sardegna sotto il governo dei reali di Savoia fino al 1774*, Càller, 1775, vol. I, p. 342. Pel que fa a les llistes dels pobles que formaven cada *tappa d'insinuazione*, veg. *Estado de los lugares donde se ha establecido el officio de la Real Insinuación con distincion de los cabos que componen este Reyno, como y de las villas pertenecientes a cada officio y tapa*, Càller, 1738.

Amadeu II, trameses a Càller el mes d'agost de 1720, trobem documents catalans procedents de centres tan allunyats de la capital com són Tonara, Dorgali, Saruli, Balau, Silius, Ussena, Samasai i Gergei, la major part a les comarques de la Barbàgia.¹³⁵ No són rars els exemples, i recordar-los ens duria molt més enllà dels límits estrictes de la nostra comunicació.¹³⁶ Així i tot, no voldríem deixar d'assenyalar que a l'Arxiu de la Cúria d'Oristany es conserven dos documents notariais redactats en català durant els primers anys de la dominació piemontesa: procedeixen tots dos d'Aidomaggiore i hi foren firmats els anys 1721 i 1729.¹³⁷ Més enllà de la fredor del món jurídic, convé recordar els oristanesos «Goigs de la Verge del Roser», que ens han pervingut en una còpia manuscrita que cal situar entre els anys 1712 i 1729,¹³⁸ i que presenten interessants coincidències amb les versions de la Catalunya estricta:¹³⁹ es tracta del darrer text literari català que coneixem, difós a Sardenya fora de l'Alguer.¹⁴⁰

135. Arxiu d'Estat de Càller, Antico Archivio Regio, «Atti di possesso del Regno di Sardegna (1665-1730)», llig. 4/197: «Atti di possesso del Regno di Sardegna preso dal viceré barone di S. Rémy a nome del re Vittorio Amedeo II. 1720.»

136. Vegeu, a tall d'exemple, documents redactats en català durant la «Nòmina dels senyors cathedràtics y collegials que han assistit al juratory y possessió de rector de la Universitat», de l'any 1721 (Leo, 1937, p. 93-114); el cas del notari callerès Salvador Jagaluny, que el 1727 dictava en català el seu propi testament (Carbonell, 1984b, p. 95); i diversos documents catalans, tots inèdits, firmats pels consellers de la ciutat de Càller entre els anys 1727 i 1732 (Arxiu Municipal de Càller, Secció antiga, doc. 407: «Verbali del consiglio. Documenti diversi del clavarario ordinario»). Veg. altres casos d'ús del català en documents tardans dins Armangué, 1996b, i Carbonell, 1994, p. 14-15.

137. Es tracta d'un «Acte de venda de un tancat» i d'un altre «Acte de venda de una vigna fet, y fermat per Nicodemus Denugues, canònia». L'ús del català a l'Acte de fundació de la *lampara del Santíssim Sacrament*, còpia autèntica del 1719, ha de ser considerat amb relació al document que s'hi transcriu, original del 1698; així i tot, no és transcurable el fet que es tracti d'una còpia damunt paper segellat en castellà del 1719, i que contingui una nota marginal en català firmada aquest mateix any. L'Arxiu de la Cúria d'Oristany encara no ha estat ordenat de manera sistemàtica, de manera que els documents no tenen una col·locació definitiva. Les col·locacions provisionals són periòdicament substituïdes i ajornades, de manera que no tenen, pel que fa al nostre estudi, cap utilitat.

138. Així i tot, la data de la seva composició ha de correspondre a un període anterior, tal com assenyala Mele, 1987, p. 96-97 i 108-110, on l'autor al·ludeix a la seva «aura barroca típicament secentesca». Vegeu també dues altres edicions del text: Bover, 1993, p. 102-107, i Manunta, 1988-1991, vol. II, p. 85-88.

139. Concretament, tal com ja assenyalava F. Manunta, la segona cobla de la versió oristanesa coincideix, fora de poques variants, amb la vuitena dels *Goigs de la Verge del Roser* publicats a Vic l'any 1956 (Manunta, 1988-1991, vol. II, p. 89, amb la reproducció d'aquesta darrera versió).

140. A partir del segon terç del segle XVIII, efectivament, el català va haver de sobreviure reclòs a la ciutat de l'Alguer i en alguns monestirs de religioses (Manconi, 1985, p. 54): un oficial piemontès, que viatjà per Sardenya entre els anys 1755 i 1759, assegurava que el català encara es conservava en alguns convents. Segons el testimoniatge de Mateu Lluís Simon, el català es

Després d'això, fóra improbable de trobar altres testimoniatges de la presència del català en gèneres semblants, per tal com tot sembla indicar que a partir del principi del segle XVIII els goigs foren cantats tan sols en la llengua local.¹⁴¹

Aquest preàmbul ens ha servit per situar-nos definitivament dins el territori de la diòcesi objecte del nostre interès —l'arquebisbat d'Arborea— i, alhora, per descriure-hi el lent procés de desaparició del català, que coincideix en definitiva amb el de la resta de Sardenya i, en alguns aspectes, amb el de la Catalunya del segle XVIII: a partir del 1718, també la ciutat de Barcelona va començar a redactar la pròpia documentació en castellà.¹⁴²

Fins ara, però, ens hem referit fonamentalment al món del notariat i al de l'Administració pública, que es caracteritza pel seu immobilitisme i per la seva lògica solidaritat amb el poder, del qual depèn i del qual deriva. La ràpida decadència en què entrà el català durant els primers anys de la dominació sarda és coherent, per tant, amb el seu caràcter de llengua exògena lligada a un poder estranger, que en fa ús precisament per assegurar i cohesionar la pròpia estructura a l'illa. Amb el canvi de dominació, altres llengües, amb un prestigi social més d'acord amb els nous temps, acompliran la mateixa funció, sempre al marge de la modesta i tenaç sobrevivència del sard.

Per tot el que hem dit fins ara, es fa evident que la distinció, al llarg dels quatre segles de presència catalana a l'illa, entre dos períodes pretesament anomenats, el primer, *aragonès* o *català* —segons si tenim en compte l'aspecte estatal o bé l'econòmic, cultural i lingüístic—, i *espanyol* el segon, correspon a un arbitri més o menys difós entre els historiadors contemporanis.

Durant els segles XV, XVI i bona part del XVII, el català assisteix precisament al seu període de màxima difusió a l'illa, fins a esdevenir-hi hegemònic: és la llengua dels parlaments i de les lleis que n'emanen, dels senyors feudals i dels privilegis que atorguen a llurs súbdits, de les crides dels virreis adreçades al conjunt de la població, de les corporacions municipals i de les ordinacions

va parlar fins als primers anys de segle XIX, «sebben con piccolissima variazione, in quasi tutti li monasteri di monache che sonovi nel Regno» (Biblioteca Comunal de l'Alguer, ms. 43: M. L. Simon, *Prospetto dell'Isola di Sardegna, antica e moderna*, f. 10r).

141. Bover, 1984, p. 106. Malgrat aquesta afirmació, cal tenir en compte certs goigs castellans continguts al «Liber Sanctissimi Rosarii», manuscrit posterior a l'any 1712 (veg. Mele, 1987, p. 104).

142. Busquets, 1975, núm. 254, p. 3-8. Remetem a aquest breu però incisiu article per a l'estudi de l'ús del català als *quinque libri* de les parròquies catalanes; s'hi descriu, alhora, de manera sintètica i clara el procés de substitució lingüística en benefici del castellà. Pel que fa als territoris catalans cedits a Lluís XIV, hom havia prohibit explícitament l'ús del català als documents públics mitjançant un decret signat el 2 d'abril de l'any 1700 (Carbonell, 1977, p. 288-289, i Carbonell, 1979, p. 94-95, amb la bibliografia que l'autor proposa a la n. 46).

que promulguen.¹⁴³ Convé destacar, en aquest sentit, els registres de conselleria de la ciutat d'Oristany: perduts els llibres dels seus primers cinquanta anys de vida (Oristany fou erigida ciutat reial el 1479), són redactats en català, amb una progressiva presència del castellà a la fi del període, els registres conservats a partir del 1536 —en els quals són habituals cognoms d'origen sard entre els consellers—, fins al primer decenni del segle XVIII.¹⁴⁴

Dintre dels usos oficials de la llengua, mereix una menció especial el que en fa l'Església. La documentació fins ara estudiada mostra un ús generalitzat del català a les diòcesis de l'Alguer, Càller, Ales i Oristany; el sard, en canvi, és la llengua absolutament predominant a Bosa, zona isolada de la capital de l'illa.¹⁴⁵ El català apareix a les actes dels capítols, als inventaris de les parròquies i a les visites pastorals, fins i tot als ordinaris per als sacerdots, llevat de les parts rituals en llatí i el catecisme en sard. Pel que fa a la literatura religiosa, a més dels goigs tardans del Roser, que ja hem tingut en compte, voldríem cridar l'atenció sobre l'ús del català al gènere hagiogràfic,¹⁴⁶ i això dins la diòcesi que ara estudiem. Efectivament, tot i que la catalana *Vida del benaventurat sanct Maur* s'ha perdut, n'ha estat publicat un document del 1573 segons

143. Carbonell, 1984, p. 94. Pel que fa a l'ús del català als parlaments sards, veg. Toda, 1890, Anguera, 1914, i Mattone, 1984. Pel que fa a les crides dels virreis, veg. Toda, 1888a. Finalment, amb relació als privilegis feudals, veg. Murgia, 1992; convé recordar l'aparició, els anys 1738 i 1739, dels darrers llibres catalans publicats fora de l'Alguer (exceptuant certs opuscles d'importància menor): es tracta del *Libro de todas las gracias, concessiones y capitulos concedidos y aprobados por los muy illustres marqueses, condes y condesas de Quirra de feliz memoria, al Judicado de Ollastre, villas, lugares y vassallos de aquel, assi de la llanura como de la montaña* (Càller, 1738) i de l'*Auto de decretacion, loacion, y aprobacion de capitulos de gracia, otorgados por el illustre marques de Quirra, y Nules conde de Centelles a favor del jugado de Ullastre* (Càller, 1739), reculls de textos jurídics catalans dels segles XV-XVII.

144. Els registres de conselleria són conservats a l'Arxiu Històric del municipi d'Oristany, recentment classificat per la cooperativa La Memoria Storica, gràcies als responsables de la qual hem pogut consultar-ne alguns exemplars pocs dies abans d'enllestir aquesta comunicació. Al registre encetat el 23 d'abril de 1536, trobem, entre «los magnífics consellers» de la ciutat, els mossens Hierònim Marcer, Joan Pina, Julià Adçori, Johannis de Cori i Andreu Corsu. Veg. la reproducció de la primera pàgina de tres registres de conselleria d'Oristany dins Sorgia, 1992: il·lustracions 28 (1626), 31 (1605-1606) i 32 (1703-1704), tots tres en català.

145. Estudien l'ús del català a les diòcesis de l'Alguer, Càller i Oristany: Carbonell, 1984a; a la diòcesi d'Ales (o bé, més concretament, a la «tappa di insinuazione» de Masullas, que hi pertany): Pau, 1993 i 1998. Pel que fa a la diòcesi de Bosa, veg. Cossu, 1990 i 1992.

146. Convé tenir en compte, a més de la *Vida* de sant Maur, la *Vida y miracles del benaventurat sant Antiogo*. Es tracta de dues obres catalanes, indubtablement escrites a Sardenya, sobre sants de devoció local, que continuen la tradició hagiogràfica catalana del segle XV, a la qual devem obres de gran qualitat, com la *Història de la gloriosa santa Magdalena*, de Joan Rois de Corella (veg. Carbonell, 1984, p. 98). Pel que fa a la *Vida* de sant Antioc, veg. Toda, 1890, p. 113, núm. 194, on pot ser consultada una descripció de l'opuscle, llavors conservat a l'Arxiu de la Cúria de Càller, actualment perdut; Mele, 1997, i Bullegas, 1997.

el qual en foren lliurats tres-cents dotze exemplars a un tal «mossen Pipia, habitador de la villa de Sòrgono», perquè fossin venuts en aquesta petita població, prop de la qual hi ha una ermita sota l'advocació del sant (Balsamo, 1968, p. 111-112). Allò que ens sembla significatiu del coneixement del català a la diòcesi és que en un nucli rural tan petit i situat entre muntanyes al centre mateix de l'illa —on els llibres parroquials, com veurem més endavant, són portats en català per sacerdots de cognom sard— hi hagués l'esperança de vendre tants exemplars d'un opuscle en llengua catalana, malgrat l'alt tant per cent d'analfabets que hi havia a l'època. És cert que Sòrgono era també un dels centres de distribució de la impremta-editorial del canonge de la seu de Càller Nicolau Canyelles, d'origen gironí. I que l'ermita de Sant Maur era un lloc de pelegrinatge. Tanmateix és un indicatiu de la difusió del català en zones allunyades dels centres urbans.

Volem dedicar la darrera part del nostre estudi a la descripció del fons documental custodiat a l'Arxiu de la Cúria d'Oristany. La seva anàlisi ens permetrà de confirmar que un dels sectors que d'una manera més decidida influí en el procés de castellanització a Sardenya fou l'alta jerarquia eclesiàstica, que, amb alguns dels principals ordes religiosos, s'havia efectivament castellanitzat a mitjan segle XVII.¹⁴⁷

Per a l'estudi dels usos lingüístics als documents conservats en aquest arxiu, convindria dividir el fons en tres seccions¹⁴⁸ —«Registres diversos»,¹⁴⁹

147. Per a l'estudi de la situació lingüística dins l'orde dels jesuïtes, veg. Turtas, 1981. Pel que fa a l'orde dels escopalis, convé tenir en compte allò que va escriure Alcázar (1962, p. 514): «El 27 de octubre de 1640, San José de Calasanz escribía al P. Alacchi, siciliano, para que se «enseñara en lengua española y se formaran sujetos buenos para Cataluña, pot ser dicha isla dependiente de Cataluña»».

148. «Registres diversos» i «Fulls solts» són conservats a l'armari núm. 3 de l'Arxiu. Una part d'aquest fons va beneficiar-se, l'any 1993, d'una ordenació provisional, que incloïa diverses regestes, a càrrec de la senyoreta Stefania Abis.

149. Són sis els registres que recullen notes anteriors al 1720. Es tracta dels llibres de comptes de la parròquia (1694-1729), de les confraternitats de la Santa Creu d'Ardauli (1596-1717), del Rosari (1690-1736), del Sant Esperit (1703-1756) i de la Santa Creu de Fordongianus (1601-1701) i del llibre de censos de la seva parròquia (1680-1704). Trobem un domini absolut del castellà a Fordongianus a partir del 1678. Fins al 1675, el català i, en menor mesura, el sard havien conviscut al llibre de comptes de la Confraternitat de la Santa Creu. El pas del català al castellà, però, no sembla que s'hi hagi esdevingut de manera espontània: el 15 de desembre de 1675 ens sorprèn una nota bilingüe que, tot i que havia començat en castellà, acaba en català. A Ardauli, però, la situació és diferent: el castellà tan sols s'imposa al llibre de comptes de la parròquia l'any 1706; fins llavors, el registre havia estat redactat únicament en català. El llibre de comptes de la Confraternitat de la Santa Creu reproduiria aquesta cronologia amb completa fidelitat si no fos per una sola excepció: el 29 d'abril de 1673, en efecte, trobem una única nota en castellà en un període (1596-1706) en què el català i el sard hi són les úniques llengües emprades. Els *quinque llibri* d'Ardauli són redactats en sard i en català fins a l'any 1667 i en castellà a partir d'aquesta data, de manera coherent amb el que s'esdevé a tota la diòcesi.

«Fulls solts»¹⁵⁰ i, finalment, els *cinque libri*—, però aquest mètode faria excessivament feixuga la nostra anàlisi, de manera que preferim reservar a les notes una exposició tan detallada. Entre els fulls solts destacarem, això sí, dos documents que ofereixen un interès especial. En primer lloc ens volem referir al testament de Juan Madau, de Baratili, firmat a Bauladu el 15 d'abril de 1709 pel notari Pere Pau Fanari. En aquest document, llegit en presència de diversos elements sards, ens sorprèn que a la fórmula segons la qual «lo nottary infrascrit té publicat dit testament en veu alta é intelligible» no hi consti, com era habitual, cap referència a la llengua materna del firmatari o dels testimonis —*massaios*—, cosa que només pot respondre a una insòlita negligència per part del notari, o bé, de manera més versemblant, ens indicaria que tots els presents entenien prou bé la llengua del testament.¹⁵¹

En segon lloc, cal destacar la importància de l'ús del català en una circular del capítol catedralici adreçada a les parròquies de la diòcesi el 31 de desembre de 1702. En efecte, després de la mort de l'arquebisbe Josep d'Acorrà i Figo (1685-1702),¹⁵² callerès, mitjançant aquesta carta firmada per tots els membres del capítol hom ordenava als capellans de certes parròquies de la diòcesi que celebressin tres misses per l'ànima del difunt. Les firmes de rebuda dels diversos sacerdots figuren a continuació del decret, després de fór-

150. A més de les dues actes notariais procedents d'Aidomaggiore que hem tingut en compte més amunt (veg. nota 137) i dels documents que descriurem tot seguit, únicament recull anotacions en català, entre els fulls solts de l'Arxiu, l'«Acte de fundació de llegat piú» (15 d'abril de 1706). Llevat del testament de Juan Madau, que té una col·locació independent, tots els altres fulls solts que hem tingut en compte són continguts a la carpeta de «Circulari e risposte».

151. Efectivament, hom acostumava a incloure, després del senyal del testador, la fórmula jurídica segons la qual el document —tant si era redactat en català com en castellà o en italià— havia estat llegit en «llengua sarda», «vulgar» o «materna». Aquest costum, però, no va donar-se als testaments estesos en català a l'Alguer, per tal com se suposava que la gent n'entenia de manera espontània la llengua vehicular (veg. el registre relatiu als «Testamentos e inventarios», 1, de l'Arxiu de la Cúria de l'Alguer). Cal observar, però, que al document que ara analitzem, el català hi és molt corromput, i n'hi ha prou amb una ràpida lectura per adonar-se que són molt més correctes les fórmules notariales fixes que els fragments deguts al notari, més castellanitzats.

152. Per a la sèrie d'arquebisbes d'Arborea, veg. Bima, 1845, i Bonu, 1959. Convé tenir en compte també el treball de Gianfrancesco Simon, primer d'aquestes característiques, «Serie degli arcivescovi d'Oristano cogli anni della loro creazione, estratta dalle memorie di questa chiesa e unita di Santa Giusta», inclòs dins l'opuscle intitulat *Nel primo ingresso alla sede archiepiscopale di Oristano dell'illustrissimo e reverendissimo Don Luigi Cusani di Sagliano, monumento d'ossequio ed applauso di Bonaventura Porro e Vincenzo Piazza* (Càller, 1784); ha estat assenyalat l'interès de les dades que l'autor hi recollí, molt útils per a la reconstrucció de la història eclesiàstica de Sardenya (Siotto, 1843, p. 123). Joan Francesc Simon hi anunciava, a més, unes memòries de les diòcesis d'Oristany i de Santa Justa que mai no van arribar a veure la llum i que havien d'aprofundir l'estudi de les obres dels principals bisbes d'aquestes seus, estudi afrontat de manera molt esquemàtica al present opuscle.

mules fixes redactades en castellà —fórmules probablement proposades pel comissari arquebisbal.¹⁵³

Però la veritable riquesa documental de l'Arxiu de la Cúria d'Oristany consisteix en el copiós fons dels *cinque libri* de la diòcesi. Els professors Anatra i Puggioni van fer-ne l'inventari en publicar les *Fonti ecclesiastiche per lo studio della popolazione*.¹⁵⁴ Demostraren, a més, que durant el segle comprès entre els anys 1670 i 1770 els registres parroquials analitzats foren redactats en català o en castellà en un 93-94 % de les ocasions. El 6-7 % restant ha de correspondre, per tant, al llatí, molt esporàdic; al sard, present fonamentalment en els períodes més reculats, i a l'italià, que no apareix fins ben entrat el segle XVIII.¹⁵⁵ És ben eloqüent, a la nostra diòcesi, l'exemple de Nuragus, on els registres parroquials no van ser redactats en italià fins a mitjan segle XIX.¹⁵⁶

Ara bé, Anatra i Puggioni, al seu estudi, es refereixen volgutament tant al català com al castellà amb el terme *spagnolo*, de manera que no aporten dades d'interès sobre el tema que ara ens ocupa. Així, per tal de trobar un mínim de

153. L'adquisició de la llengua castellana per part dels canonges de la catedral és molt més lenta i tardana que no pas entre els sacerdots de la diòcesi. Vegeu allò que s'esdevé als llibres de bateigs de la catedral d'Oristany. A partir de l'any 1631 (primer registre que ens ha pervingut) les notes són redactades essencialment en català, amb l'aparició escadussera del sard, el castellà i el llatí. A partir del mes de febrer de 1667, en què el castellà, com veurem més endavant, es generalitzarà a la diòcesi, hi ha una tendència progressiva a l'ús del llatí, que esdevindrà la llengua principal de les anotacions a partir del 13 de novembre de 1676. Tan sols es tornarà al castellà, amb un abandó definitiu del català, l'any 1736.

154. Anatra i Puggioni, 1983 (veg. també Lai, 1992).

155. A partir de l'anàlisi dels *cinque libri* de la diòcesi d'Ales, Anna Rita Pau demostra que, entre els anys 1580 i 1670, tots els registres parroquials són redactats en català, llevat d'uns pocs que ho són en sard. El 1670 s'introdueix la nova llengua, tot i que «le mani di tanti sacerdoti fanno fatica a scrivere in lingua castigliana. Sembrerebbe quasi che alcuni di loro si preparino il nuovo terreno linguistico facendo uso di una lingua intermediaria: il latino». Va endegar aquest procés de substitució el bisbe Joan Baptista Brunengo (1663-1679): «In quasi tutti i libri consultati appare, nel 1676, l'indicazione per la compilazione dei registri con le normative del rituale romano. Ciò potrebbe far pensare ad un "ordine" per l'uso del nuovo formulario (naturalmente in lingua castigliana.» El canvi definitiu coincideix amb l'episcopat de Diego Cugia (1684-1691) i el sínode celebrat el 1688: «Si potrebbe presumere che fu proprio con il suddetto Sinodo che Mons. Cugia impartì precise istruzioni ai parroci delle chiese della diocesi di Ales e Terralba, per la compilazione e tenuta dei libri. Il fatto è che dal 1690 non si avrà una sola registrazione in lingua catalana» (Pau, 1993, p. 150-151).

156. Pau, 1993, p. 48. De fet, els *cinque libri* sards es mantindran fidels al castellà fins a dates tan properes a nosaltres com l'any 1822 a la parròquia d'Armungia (Arce, 1960, p. 13), el 1823 a la de Nuraminis (Arxiu parroquial de l'església de San Pietro Apostolo de Nuraminis, ms. 39: «Duplicado de la Causa Pia de Nuraminis. Empiessa con las Cuentas del año 1795. Dal 1795 al 1823») i el 1833 a Sanluri (Arxiu parroquial de l'església de Nostra Signora delle Grazie de Sanluri, «Libro duplicado de San Antonio de Pauda [sic] de Sanluri» [1784-1837]), dins la diòcesi de Càller.

coherència al procés de substitució lingüística, aparentment caòtic, ens ha calgut revisar novament fons dels *quinque libri*.

Reservem també a les notes la descripció sistemàtica dels registres d'algunes de les parròquies examinades, entre les quals Aritzo,¹⁵⁷ Sòrgono¹⁵⁸ i Abbasanta.¹⁵⁹

Fins i tot una ràpida anàlisi hauria permès de comprendre que el 1667 fou un any de profunds canvis en el petit món dels llibres parroquials arboresos: molts dels registres de la diòcesi comencen efectivament aquest any, i ho fan directament en castellà, tot i que registres anteriors havien estat redactats en català, en menor mesura en sard i en algunes excepcions en llatí (a més d'escadusseres notes en castellà). Els registres de la petita Sorradile ens demostren que dos anys abans d'aquesta data, el 1665, en ocasió de la visita de l'arquebisbe Bernat Cotoner (1664-1672), mallorquí, hom havia manat que, per als enregistraments, se seguís «la forma que trahé el ritual romano». L'aplicació d'aquest nou ritual coincideix, tant a Sorradile com a les altres localitats que ja havien estat visitades per l'arquebisbe, amb el canvi lingüístic a favor del castellà.¹⁶⁰

157. *Aritzo. Battesimi (1642-1667)*: en català i llatí entre els anys 1642-1667. *Battesimi (1667-1674)*: primer cas d'ús del castellà a càrrec de Francisco Manca el 2 de desembre de 1669, fins al 1671, amb greus deficiències lingüístiques: «segons el rito», «nina», «fiia», etc.; Francisco Sulis continua notes en castellà a partir del 14 de novembre de 1673: «filla», «bente», «ritu»; el mateix Sulis torna al català el 1674. *Battesimi (1674-1686)*: en català fins a l'abril de 1678.

158. Els registres d'aquesta parròquia comprenen anotacions per diversos conceptes o bé per un de sol. El que porta per títol «Llibre dels desposoris de la present vila de Sòrgono» comprèn baptismes (anys 1580-1601), confirmacions (1593) i matrimonis (1643-1667) i té la continuació en llibres separats, mentre que el «Liber mortuorum» ja només conté defuncions des del primer registre que se n'ha conservat (1596-1643). Després del «Llibre de baptisme» corresponent al període 1643-1654, íntegrament en català, el registre dels anys 1655-1666 manca i el dels anys 1667-1681 ja comença en espanyol, llengua usada també en els següents (1681-1700, 1700-1720). El dels confirmats també és en espanyol a partir del 1667. El «Llibre dels esposoris» més antic que hem trobat és escrit en català i comença l'octubre de 1601 i continua amb el miscel·lani citat al començament, també en català, que arriba fins al 21 de febrer de 1667, mentre que el nou registre ja és en espanyol. El llibre dels difunts dels anys 1644-1667, que devia ésser la continuació del primer conservat, manca a l'arxiu i el següent, que comença el 25 de març de 1667, és en espanyol.

159. *Abbasanta. Battesimi (1643-1692)*: en català i en sard entre els anys 1643-1667. Després d'un breu període de vacil·lació lingüística el 1667 (català-castellà) que acompanya l'aplicació del nou ritual romà, el castellà s'imposarà definitivament a partir del 1668. *Cresime (1667-1832)*: tot en castellà. *Matrimoni (1595-1749)*: es repeteix la cronologia del llibre de bateigs: català i sard entre el 1595 i el 1667, aplicació del nou ritual aquest any i, després d'una única anotació en sard, ús definitiu del castellà. *Defunti (1594-1686)*: en català i sard entre els anys 1594 i 1667, llevat d'una nota castellana, a càrrec del rector Juan Pablo Diana, el 26 de gener de 1658; després d'un buit de deu anys, el 1678 es reprenen les notes, sempre en castellà.

160. A Sorradile, els registres són totalment en català des que comencen fins al 1667 o poc abans. El llibre on són anotats els baptismes i les confirmacions és en català fins a la visita de l'arquebisbe, que determina la nota del foli 83: «De orden del Arppo. my Señor he visto y recono-

La idea devia ser actuar en ocasió de la visita a cada una de les parròquies, però aquest procediment era molt lent i hom va optar per publicar un edicte general,¹⁶¹ recollit, per exemple, al registre de baptismes de Sorradile que comença el 3 de gener de 1766: «Trasunto v. copia de el edicto general mandado publicar este ano 1667 por el Illmo. y Rmo. Sr. Don Bernardo Cotoner, Arpo. Metrop. de Oristan, obispo de Sta. Justa.»¹⁶² L'edicte respon a una decisió de l'arquebisbe Cotoner que afectava tota l'arxidiòcesi i que semblava concernir, en principi, aspectes merament registrals.¹⁶³ L'edicte no parla explícitament de la substitució lingüística, però l'al·lusió següent, que apareix a les reflexions preliminars de l'edicte, sembla prou aclaridora: «hauemos mandado despachar la presente instruccion [...], la qual queremos y es nuestra voluntad que se obserue en toda nuestra diocesi universalmente de una misma manera guardando el mismo estilo y orden en el assiento de los libros y materias de cada uno.» I ho corrobora el fet que la substitució d'una llengua sigui tan sobtada i radical.¹⁶⁴

La imposició de l'arquebisbe mallorquí a la diòcesi arboresa anà acompanyada d'amenaçes: multes per als qui no compressin llibres nous per tal d'aplicar les seves instruccions, pagadores del peculi particular de l'infractor, i

cido el presente Libro de los Bautismos de la villa de Sorradily y hallo en el que los curas de dicha villa han errado muchos de dichos bautismos y ansi mandamos que de hoy en adelante hayan de seguir la forma que trae el ritual romano en assentillos, pena de dos libras a cada uno y por cada ves que faltaren en ello.»

161. L'edicte del bisbe Cotoner segueix quasi al peu de la lletra les *Instrucciones para los curas* incloses en les *Constituciones synodales del arzobispado de Caller*, de Bernardo de la Cibra, títol I, llibre 2 (vegeu-ne la transcripció a l'apèndix 2 inclòs dins Carbonell, 1984a, 34-40). L'esmentat edicte callerès és així mateix un precedent de les *Leyes synodales del Arzobispado Arborense* emanades del sínode convocat l'any 1680 per l'arquebisbe Pedro de Alagón, successor de Cotoner (Toda, 1890, núm. 4; Ciasca, 1931-1934, núm. 161). La dependència d'aquestes darreres de les del sínode callerès del 1651 ja fou assenyalada per Anatra (1973, vol. I, p. 63-68).

162. «Por no dilatar esto asta la visita que hacemos en cada lugar de nuestro Ar'pado y Obispado, que es conocido daño al buen gouierno de nuestro oficio por ebitar el que se puediere seguir.»

163. Tanmateix una constant de la política encaminada a la substitució lingüística consisteix precisament a ocupar-se de la llengua com de passada, com qui li treu importància, barrejant-ho amb altres fets. Veg., per exemple, la ja esmentada *Instrucción secreta* de Felip V del 20 de febrer de 1717, publicada per Mercader (1951, p. 324-325), referent a diversos aspectes de la vida catalana ultra la llengua, o bé la reial cèdula de Carles III, del 23 de juny de 1768, «reduciendo el arancel de los derechos procesales a reales de vellón en toda la Corona de Aragón y para que en todo el Reyno se actúe y enseñe la lengua castellana» (Melià, 1970, p. 279-282).

164. Tan radical, d'altra banda, com la que s'havia produït a l'arxidiòcesi de Càller després del sínode de Bernardo de la Cibra del 1651, les resolucions del qual, pel que fa als *quinque libri*, tampoc no parlen explícitament de llengua. Pel que fa al fenomen de substitució lingüística a la fi del s. XVII en aquesta arxidiòcesi, veg. Carbonell, 1984a, p. 19-23.

càstigs severs no especificats als qui no complissin l'edicta en conjunt: «Mandamos a los domeros, retores y curas que hayan de hacer lo que les ordenamos en este mi edicto so pena que, no haciendolo, castigaremos a los inobedientes seueramente á nuestro arbitrio.»¹⁶⁵

Entre les coses que ordenava l'edicta hi havia les fórmules de les anotacions a cada un dels *quinque libri*, en llengua espanyola.¹⁶⁶ La coacció és evident. I, per si no n'hi havia prou amb les amenaces materials, es reproduïxen en el text les pressions de tipus moral als sacerdots de les parròquies per mitjà d'allusions a «cosa tan necessaria y de tanto prouecho», a la «ruina moral» dels feligresos en cas de desatenció, al «daño al buen gouierno de nuestro oficio», etc.

En realitat, però, hom podia atendre les necessitats pastorals i administratives sense forçar un canvi de llengua: aquesta era la manera de procedir normal als territoris on s'aplicaren les resolucions del Concili de Trento, sense que, naturalment, la llengua habitual dels registres hagués d'ésser canviada. Fins i tot s'havia donat el cas, a la mateixa diòcesi d'Oristany, que un arquebisbe com Pere de Vico, que redactà o féu redactar en espanyol les *Constituciones y Decretos* del sínode diocesà convocat l'any 1649, en circumstàncies molt semblants, usava el català en les seves visites pastorals a les parròquies de la seva diòcesi, les quals continuaven emprant aquesta llengua en llurs registres.¹⁶⁷ El mateix Bernat Cotoner, que l'any 1671 és nomenat bisbe de Mallorca, quan torna a la seva illa nadiua usa el català, com ho testimonia l'*Edicta* del 6 de setembre de 1674 de què dona notícia Aguiló (1923, núm. 228). No hi ha dubte que el fet que el català era la llengua pròpia de Ma-

165. Aquesta amenaça apareix als preliminars de l'edicta i es repeteix al final de tot, car l'última frase, immediatament anterior a la data i a la signatura i immediatament següent a les fórmules que s'han de seguir en les anotacions, és la següent: «Mandamos a los retores y curas, con penas rigurosas a nuestro arbitrio, no hayan descuido en nada desto y que se dexe en la sacristia.»

166. Aquestes noves fórmules foren aplicades de manera immediata, amb el consegüent canvi lingüístic. Proposem tot seguit dos exemples, que ens semblen prou eloqüents. A la petita Atzara, Joan Baquis Tolu redactava en català les seves notes fins al 22 de febrer de 1667; el 7 de març les reprèn, ara en castellà: «Ago fe yo infrascrito cura haver publicado los sobre scritos bautizados segun lo ordenado en los edictos por su Illma. despachados.» A Ardauli, la primera nota del nou període (7 de maig de 1667), parcial i ratllada, pretenia ser en castellà; la seva redacció, però, és incorrecta: «una mucha [per "muchacha"] nacida hja [per "ayer"]»; tot seguit, l'escriuà ratlla l'anotació i la repeteix en sard, la seva llengua habitual abans de l'edicta de l'arquebisbe.

167. Les anotacions a les visites dels arquebisbes Pere de Vico, sassarès, i de l'andalús Ildefonso de Sotomayor per administrar la confirmació, que tenen lloc els anys 1645, 1657 i 1661, són totes en català. El text de les *Constituciones y Decretos de la Synode Diocesana Arborensis* fou publicat a Sàsser el mateix any en què el sínode havia estat convocat, el 1649 (Toda, 1890, núm. 563; Ciasca, 1931-1934, núm. 6.018).

llorca, mentre que a Sardenya era una llengua imposada, és decisiu, com ha subratllat Miquel Batllori.¹⁶⁸ Ara, tampoc no hi ha dubte que el canvi de llengua a la diòcesi d'Oristany no es produí per una evolució interna sinó que obeí a una política dictada des de fora, a la qual Bernat Cotoner devia ésser sensible.¹⁶⁹

168. Miquel Batllori ho va subratllar per primera vegada el 1965 en la comunicació al «Secondo Convegno italiano di studi filologici e storici portoghesi e brasiliani», aplegada després a Batllori, 1971, p. 29.

169. Cal no oblidar que Bernat Cotoner era nebot de Bernat Lluís Cotoner, que havia estat inquisidor a Sardenya —la Inquisició fou un gran instrument d'espanyolització—, i que tots els seus germans ocuparen càrrecs eclesiàstics o polítics importants, cosa que denota llur proximitat als centres de poder polític: Rafael i Nicolau, grans mestres de Sant Joan de Malta; Marc Antoni, inquisidor de Sicília; Francesc, cavaller de Sant Jaume de l'Espasa. El fill d'aquest darrer, regidor del primer ajuntament borbònic de la Ciutat de Mallorca, fou premiat amb el marquesat d'Ariany l'any 1717. Bernat Cotoner, «del Consejo de Su Majestad», pertanyia a aquest ambient.

9. NAUFRAGI, LLEGENDA I GOIGS: SANTA MARIA NAVARRESA

Entre les mostres que encara perviuen de l'antiga penetració cultural catalana a Sardenya, destaca per la seva força i vitalitat indiscutibles el gènere poètic dels goigs, autèntic llegat que la cultura sarda ha assimilat fins al punt de convertir-lo en una forma d'expressió característica de la devoció popular.

En efecte, imitant l'estructura tradicional dels goigs, la literatura sarda ha fet seu aquest gènere, introduït durant els primers anys de dominació catalana de l'illa (Bover, 1984, p. 106). L'adaptació temàtica —o sigui, la substitució dels sants o advocacions marianes d'origen català per d'altres d'autòctons— és un procés lent que no dóna els primers fruits coneguts fins al segle XVII;¹⁷⁰ del XVIII són, en canvi, els exemples de goigs que ens han pervingut expressats en llengua sarda, forma definitiva en què, fora de l'Alguer, han subsistit fins als nostres dies.

A través de l'estudi d'una cançó encara viva a la comarca de l'Ullastre —els goigs dedicats a Santa Maria Navarresa—, assistirem al naixement d'un tema i advocació sards a partir d'un esdeveniment ocorregut durant el període de dominació catalana: la recuperació de la imatge de la Mare de Déu del Rosari al port de Santa Llúcia, al nord-est de l'illa, després d'una topada amb els turcs l'any 1576.

Santa Maria Navarresa és un petit poble marítim situat a la costa oriental de Sardenya, a pocs quilòmetres de Tortolí, l'antiga capital de l'Ullastre. Segons la tradició, l'església romànica fou feta construir al segle XI per la princesa Maria de Navarra, que agraïa amb aquest gest el miracle gràcies al qual havia estat salvada no tan sols de l'esclavitud a què havien de condemnar-la

170. Ens referim als goigs dedicats a Sant Baldiri, text contingut dins un manuscrit conservat a la Biblioteca Universitària de Càller, *Santuario de Sardegna. Alabanzas de los santos de Sardenia*, per el doctor Juan Francisco Carmona, del 1631 (Bover, 1993).

els sarraïns, sinó també de la tempesta que havia fet naufragar la nau en la qual viatjava presonera. Dos documents —dels segles xv i xvi— ens recorden els fets; ara bé, contràriament al que vol la memòria col·lectiva, en cap dels dos no s'atribueix la sort d'haver evitat la desgràcia a una intervenció divina.

El primer text, el devem a Giovanni Fara, que relata el naufragi amb les paraules següents:

Altero deinde anno, nempe 1052, regis Navarrae filia,¹⁷¹ e paterna domo rapta et tempestate in Sardiniam acta, sedes suas cum sociis collocavit in regione Ogugliastri, ubi Sanctae Mariae, Navarresae inde dictae, templum ab ea conditum adhuc cernitur.¹⁷²

L'altre text, molt més extens, pertany a una crònica del segle xv, conservada a l'Arxiu Municipal de Càller,¹⁷³ segons el qual la princesa, havent pecat amb un gran cavaller, és expulsada de Navarra i enviada a Llevant. A causa d'una tempesta, «casi miragrosamente» arriba a Sardenya, «en una parte llamada Ollastre», on decideix establir la seva residència provisional. L'església que fa dedicar a Santa Maria és així «la primera iglesia que cristianos hizieron» a l'illa.

Com veurem tot seguit, els goigs de Santa Maria Navarresa recullen aquesta anècdota. El fet que a cap dels dos documents esmentats no hi consti la intervenció de la Mare de Déu durant el naufragi ens fa creure que la llegenda, avui encara viva, s'havia enriquit posteriorment, barrejant amb l'anterior episodi el record esborradís del que s'esdevingué a Santa Llúcia al segle xvi.

Gràcies a un curiós document del 1576, redactat a Posada en català, podem conèixer l'origen de la imatge de Santa Maria Navarresa, que avui es trobaria, segons certes afirmacions, a la localitat de Donigala.¹⁷⁴ La devoció popular, a més d'atribuir-li qualitats miraculoses, recorda encara que la imatge va arribar a Sardenya pel mar després d'un naufragi. Pel seu interès, reproduïm en apèndix (i) el text íntegre.

Cal observar que, malgrat la fredor i l'aparent objectivitat de l'acta, on no s'hipotitza cap miracle, l'escrivà Sírigo ha establert els elements bàsics que permetran que l'anècdota pugui ser interpretada com un prodigi: a més de desta-

171. Segons Antonello Usai (s. d., p. 58-62), la princesa Maria era filla de Garcia IV.

172. El text continua d'aquesta manera: «Has sedes postea, ob malignitatem loci, mutare coacta, in Arboreensem regionem maritimam encontratae, sancti Marci de Sinis dictae, secessit, et oppidum a saracenis desertum incoluit» (Fara, 1838, vol. II).

173. *Memoria de las cosas que an acontecido en algunas partes del reyno de Cerdeña*, Arxiu Municipal de Càller, Fons Sanjust, «Cartulari di Arborea», núm. 55, f. 55-56. Han estudiat aquest document Putzulu (1956) i, més recentment, Puigdevall (1998) i Maninchedda (1995, p. 156-160).

174. Així ens ho han referit els rectors de Lotzorai i de Santa Maria Navarresa.

car la presència d'«una cosa que lis paregué ésser un crucifici», repeteix amb insistència el fet que la imatge fou trobada dreta de cos, «com si fos alguna dona viva», com si «caminàs per la mar». El desconcert que aquesta raresa devia provocar, havent-se establert a més un paralelisme fàcil amb el famós naufragi de Bonaire, degué crear el clima propici per atribuir a una mediació mariana la resolució de l'abordatge, mediació que posteriorment s'estengué al naufragi del segle xi, confós ja dins el record col·lectiu amb el del 1576.

La història de naufragis més popular a Sardenya, i que ha esdevingut definitivament un bé col·lectiu dins la cultura illenca, consisteix en l'aparició de la Mare de Déu de la Mercè a Càller l'any 1370, després d'una tempesta. Podem trobar la narració del miracle a l'esmentat manuscrit de l'any 1631, les *Alabanças de los santos de Sardenia* de Juan Carmona, on es recorda com des de la costa de Bonaire els pescadors van veure arribar pel mar una caixa d'on, un cop oberta, van treure la imatge de la Mare de Déu, que els pares mercedaris van fer seva i van col·locar en un altar a la basílica.¹⁷⁵

La devoció de què fou objecte la Mare de Déu de Bonaire, la demostren, dins el món literari, l'existència dels «Goigs de Nostra Senyora de la Mercè, que's cànzan tots los dissaptes en la iglésia de Pares Mercenaris de Boanire, en la ciutat de Alger»,¹⁷⁶ i el fet que aquesta advocació mariana mereixés també un seguit de goigs que li foren dedicats en terres catalanes, tal com recorda Joan Amades (1956, p. 190).

Però no solament això: com ja hem vist, a partir del segle XVIII —fent excepció de l'illa lingüística que representa l'Alguer—,¹⁷⁷ els goigs a Sardenya s'expressen en llengua sarda, tant quan celebren advocacions d'origen català (la Mare de Déu de la Mercè, la Verge de Montserrat, etc.) com quan les han substituïdes ja per d'altres de pròpies. Aquest és el cas de la Mare de Déu de Bonaire, potser l'advocació mariana que ha merescut a Sardenya el nombre més elevat de goigs, que recorden sovint el naufragi del segle XIV:

Salve Regina, venia
in d'una dascia po mari,
gioia nostra singulari
de Bonaria, Ave Maria.

175. Un text en català del segle XVI, avui introbable, recordava també els fets. Vegeu-ne la traducció italiana: *Processo canonico sulla venuta prodigiosa di N. S. di Bonaria stabilito nel 1592 da mons. Francesco de Vall, arcivescovo di Cagliari* (Càller, s. d.).

176. Foren impresos per la Tipografia Catòlica, a Barcelona, l'any 1888. Abans, el 1604, Antioco Brondo ja els havia publicats a Càller (Bover, 1984, p. 106).

177. A més dels goigs dedicats a la Mare de Déu de la Mercè, ja esmentats, són ben coneguts també els «Goigs que tots los disaptes se cànzan en lo santuari de la Verge de Vallvert, terme de l'Alguer», impresos per la Impremta de V. Berdós, a Barcelona.

Milli trexentus settanta,
 s'annu de s'era cristiana,
 po una forti tramontana
 de si perdi meda accanta,
 is marineris ghattanta
 in su golfu mercanzia.
 Gioia nostra singulari
 de Bonaria, Ave Maria.¹⁷⁸

La lloança de les excel·lències de Santa Maria Navarresa disposava, per tant, d'un gènere poètic molt ben definit i de llarga tradició amb el qual expressar-se. L'existència d'una llegenda, àmpliament documentada a través dels goigs sards i catalans, referent a una altra Mare de Déu «benia po mari»¹⁷⁹ devia col·laborar a atribuir també un origen miraculós a la Verge local, origen que dins la memòria col·lectiva barreja dades referents als dos naufragis que hem tingut en compte: tot i que la imatge recuperada a Santa Llúcia al segle XVI —i originàriament destinada a l'església de Tortolí— no té res a veure amb la llegendària fundació de Santa Maria al segle XI, els goigs que transcrivim en apèndix (II) demostren com les dues històries de naufragis s'han entrellaçat definitivament i, fugint del temps i de les circumstàncies polítiques en què s'esdevingueren, s'han confós amb el tresor genuí de la cultura sarda.

APÈNDIXS

I. Arxiu Municipal de Càller, Fons Ballero, doc. 24. Posada, 18 de juny de 1576: «Relació de la image de Nostra Senyora que vingué per la mar, la qual està en Tortolí.»

De mandato del molt magnífich senyor Joan de Moros de Molinos, procurador general y governador de la terra, castell y baronia de Posada, per lo illustre señor don Hierònim Clement, notary del concell supremo de Sa Magestat, señor directe de la present baronia, y per istàntia y requesta del magnífich Pere Johan de Quinza, de la vila de Tortolí, del judicat de Ullastre, foren demanats mediant jurament lo honorable don Jago Pau, lloctinent de la present baronia, Joani Porco, Fabio Corellas, vassalls y habitants de la present terra, que dígan y presten veritat de la manera, modo

178. T. SCALAS, *Goccius in onori de sa beatissima Virgini Maria de Bonaria*, Càller, Timon, 1870. Veg. encara altres goigs dedicats a aquesta devoció: *Goccius de N. S. de Bonaria*, Càller, Tip. Alagna, 1877; *Goccius de Sa Virgini SS. de Bonaria*, Càller, s. d.

179. Expressió literal amb què hom recorda encara l'origen de Santa Maria Navarresa.

y forma trobaren la himagen que dit mossèn de Quinza diu haver feta fer sota invocació de Nostra Señora del Rossari en la ciutat de Nàpols, la qual envià y trameté en lo present Regne de Sardenya sobre la barca de Sebastià Lobrano, nomenada Santa Margarita, qual barca per temps prengueren port en lloch que's Santa Llúcia. Los qualls, tots conformes y ningú d'ells discrepant, fan rel·lació per lo jurament que fet an que la dita imagen que ara se na porta no dit mossèn de Quinça de la present terra de Posada, al temps que los sobredits Porco y Corellas anaren en compaignia de altres per a dar soccorro a la dita barca y mariners, y altra de conserva que stava en lo mateix port de Santa Llúcia, per las tres galiotas de turchs, enemichs de la santa fe, que deían anar drectura per prendre y cativar ditas barcas, los dits enemichs de la santa fe cativaren aquellas y se'n las aportaren dins de mar un tir de arcabús. Y estant los dits enemichs de la santa fe saquegiant aquellas, los dits testimonis llensaren la mar molta roba, com éran bótas, mías bótas y caxas, y una cosa que lis paregué ésser un crucifissi. Y dexant ditas barcas los dits enemichs de la santa fe y anaren-se'n aquellas, los dits restaren en dit port de Santa Llúcia ab los patrons y mariners de ditas barcas per a cobrar ditas barcas y robas avían llensat en la mar. Cobrant dita roba, veren arribar dita imàgien del Rosari en terra, dreta de cos com si fos alguna dona que caminàs per la mar, de la qual los dits testimonis estigueren algun tant admirats, pensant que fos alguna dona viva. Y trobaren dita benaventurada imàgien dreta de cos com si fos dona viva; la qual ells prengueren y tragueren de la mar, y la donaren en poder del patró y mariners, los quals verificaren que era la imagen que dins de una caxa enviava de Nàpols un tal mossèn Pere Joan de Quinsa per al judicat de Ullasta [sic].

Y esta és la veritat, per lo jurament que fet han. Per requesta del dit mossèn de Quinssa y de la veritat, se'n fa la present certificatòria de mà de mi, Antoni Felisi Sirigo, scrivà públic de la cort de la terra y baronia de Posada, de la qual fas vera fe, y va sotscritta de testimonis de veritat, y sellada del sòlit segiell de la present baronia. Feta en Posada, a xviii del mes de juny 1576, dich 1576.

[Segueixen les firmes dels testimonis: Bernadí Puliga i Joan Baptista Carboni.]

II. Quadern manuscrit custodiat a la rectoria de Lotzorai. Goigs sards de «Maria Navarresa».

Cantemus cun allegria
alabanzas a s'Altesa.
Demus glorias a Maria,
mama nostra Navarresa.

4

De sant'Anna e Gioacchinu
seis istettia cunzebida,
e cun poderi divinu

de dogni culpa esimida. 8
 Non s'est de Bós incurrida
 mancia de naturalesa.

Sa suprema Trinitade 12
 tanta grazia os han donadu
 chi de su Verb'Incarnadu
 cunzebestis s'umanidade,
 pighendi sa Deidade
 umana naturalesa. 16

Pro custu t'annunziare,
 cun ambaxiada fidele
 s'arcangelu Gabriel
 chersisit Deus deputare, 20
 e cun su sou salutare
 infundesit fortaleza.

Senza pena ni dolore
 sende su tempus cumplidu, 24
 in Betlem eis partoridu
 su Divinu Redentore.
 Riscattais su peccadore
 cun ammirabil'impresa. 28

Cun ammirabili fama
 e gloria sa prus onrosa,
 de Deus seis sa mama,
 de su Sp. Santu sposa, 32
 seis pura fizza dicioza
 de sa Soberana Altesa.

O felicidade divina,
 digna d'esser cuntemplada! 36
 In su chelu de Reina
 seis de Deus coronada,
 e constituida abogada
 de sa umana flachesa. 40

De Navarra una princesa
 chi in custu portu sbarchesit,
 unu templu cunsagresit
 a sa osta real'Altesa, 44
 po chi de Bós arricesit,
 send'afflitta, fortaleza.

E nosu cun rendimentu
faghimos umilidade 48
a sa osta Maiestade.
De coru s'offressimentu,
cust'offerta cun cuntentu,
os damos, mama prinzesa. 52

Mama sa prus carignosa:
de nosaterus peccadores
perdonu a sos errores
alcanzadenos, piedosa. 56
De favores poderosa,
nos dade eterna ricchesa.

Demus glorias a Maria,
mama nostra Navarresa. 60

10. LES «INSTRUCCIONS» DEL DOCTOR TIBERI ANGELÈRIO CONTRA LA PESTA

Entre els mesos de novembre de 1582 i de juny de 1583 l'Alguer va ser víctima d'una de les epidèmies més conegudes i més ben estudiades de la història de la ciutat.¹⁸⁰ Les notícies relatives a aquesta pesta procedeixen fonamentalment de les actes del parlament celebrat a Càller l'any 1583 (Budruni, 1989, p. 70-72), de dos certificats a favor del doctor Tiberi Angelèrio firmats pels consellers de les ciutats de l'Alguer i de Sàsser (1584)¹⁸¹ i de l'obra d'aquest mateix doctor intitulada *Ectypa pestilentis status algheriae Sardiniae*.¹⁸²

L'*Ectypa* d'Angelèrio (publicada a Càller el 1588 i, amb el títol d'*Epidemiologia*, a Madrid el 1598)¹⁸³ consisteix en un tractat mèdic, redactat en llatí, on l'autor descriu els mètodes més adequats per combatre la pesta que ell mateix havia viscut a l'Alguer els anys 1582-1583.¹⁸⁴ No oferiria un particular interès al filòleg si no fos perquè inclou, redactades en català, unes «Instruccions»¹⁸⁵ que constitueixen l'objecte principal del present estudi.

180. Veg. principalment Budruni, 1985; Budruni, 1989, p. 63-76, i Nughes, 1991a, p. 90-94, on l'autor demostra que les dimensions de la pesta no foren tan tràgiques com volgueren fer veure els representants algueresos al parlament de l'any 1583.

181. Vegeu-les publicades dins Toda, 1890, p. 167-168.

182. Quincti Tyberii ANGELERII, *Ectypa pestilentis status algheriae Sardiniae*, ad Illum. D. D. Michaellem a Moncada, regni proregem, Calari: tipys haeredum Reuerendissimi quondam D. D. Nocolai Canelles Episcopi Bosanensis. Excudebat Franciscus Guarnerius, 1588.

183. Quinctus Tyberius ANGELERIUS, *Epidemiologia, sive tractatus de peste* (secunda editio), Matriti, typ. regia, 1598.

184. A la Biblioteca Universitària de Càller hom pot consultar les dues edicions de l'obra de Tiberi Angelèrio i, a la Biblioteca Municipal de l'Alguer, l'edició del 1588.

185. «Instruccions del mates avctor: Dades axi al principi com en got [sic] lo progres dela sobredita Pesta: als Magnífichs Señors Iurats del regiment dela Ciudat de Lalguer, lañy MDLXXXII y MDLXXXIII», p. 93-109 de l'*Ectypa*. A l'edició de Madrid del 1598 les «Instruccions» foren traduïdes al castellà.

Són molt poques les notícies que ens han pervingut sobre l'autor de l'*Ectypa*. A mitjan segle XIX, Pasquale Tola insinuava la possibilitat que, contra l'opinió comuna al període, Tiberi Angelèrio no fos natural de Sardenya (Tola, 1837-1838, vol. I, p. 76). Pocs anys després, però, Giovanni Siotto Pintor, al primer volum de la seva *Storia letteraria*, analitzava el cognom del metge —segons ell, «Anghelerio»— i afirmava que havia de tractar-se d'un individu natural de Sardenya i d'ascendència sarda: «Di Spagna non fu certo», afegia, «poichè quel vocabolo non ha desinenza spagnuola.»¹⁸⁶

Gràcies a la descoberta i transcripció dels dos certificats deguts als consellers de l'Alguer i de Sàsser, Eduard Toda va poder demostrar la veritable procedència de Tiberi Angelèrio. Efectivament, en la carta firmada pels consellers algueresos, que nosaltres també transcrivim en apèndix (II), hom afirmava que el «magnífic Tibèrio de Angelèrio, físich y doctor en medicina de la terra de Bell Fort del Regne de Nàpols, és estat conduhit al principi del any 1581 a servir de mege en esta ciutat ab salari de cent scuts cascun any». Segons Toda, després de la fi de la pesta i fins a l'any 1588 Tiberi Angelèrio va residir a Càller. El trobarem a Madrid deu anys més tard, el 1598, coincidint amb la publicació de la seva *Epidemiologia*. Gràcies al pròleg d'aquesta segona edició de l'*Ectypa* sabem que havia estat metge de l'emperadriu Maria d'Àustria.¹⁸⁷

Pasquale Tola donava aquella informació tan poc exacta sobre la figura d'Angelèrio perquè no coneixia els dos certificats que havia de publicar Toda ni, sobretot, l'obra del metge. Com que, a més, seguia la *Storia di Sardegna* de Giuseppe Manno, no podia fer més que incórrer en els seus mateixos errors. Efectivament, Manno havia escrit que Tiberi Angelèrio «lasciò ampia memoria [de la pesta dels anys 1582-1583] in un'opera manoscritta, assai pregevole per le dottrine contenutevi» (Manno, 1825-1827, vol. III, p. 268.). L'historiador alguerès, per tant, desconeixia les dues edicions de l'*Ectypa* i, alhora, no s'havia adonat del seu llarg fragment català: segons ell, el manuscrit era redactat únicament en llatí.

Tola, així i tot, ja va fer notar la seva estranyesa sobre la possibilitat que l'*Ectypa* hagués restat inèdita (Tola, 1837-1838, vol. I, p. 76). Serà, però, Giovanni Siotto Pintor qui es referirà per primer cop a l'edició de l'*Ectypa* de l'any 1588, que havia conegut en un exemplar custodiat a la biblioteca de Ludovico Baille. Sobre l'estil d'Angelèrio, Siotto Pintor va escriure: «Egli è

186. Siotto, 1843, vol. I, p. 279; l'estudiós, així i tot, corregirà la seva opinió al tercer volum de la *Storia letteraria*, apareguda l'any 1844 (p. 358-359).

187. Toda, 1890, p. 168. Segons Budruni (1985, p. 110), «negli anni 1576-77, trovandosi ad esercitare la professione a Messina, [Angelèrio] visse per intero, insieme al medico siciliano Filippo Ingrassia, l'esperienza della peste che investì quella città».

il pregio essenziale di ogni scrittura, la brevità, la chiarezza, la forbita ed elegante latinità» (Siotto, 1843, vol. I, p. 279-280). Finalment, el mateix estudiós va referir-se a l'*Epidemiologia* al tercer volum de la seva *Storia letteraria*, on també destacà l'òptim estil literari del seu autor (Siotto, 1843, vol. III, p. 358-359).

A partir d'aquest moment, l'obra de Tiberi Angelèrio no deixarà de ser present als principals repertoris bibliogràfics moderns. Efectivament, descriuen tant l'*Ectypa* com l'*Epidemiologia* els repertoris de Toda, Ciasca i Palau.¹⁸⁸

Tal com hem vist, ni Giuseppe Manno ni Pasquale Tola no s'havien adonat de l'existència d'un fragment català al manuscrit original de l'*Ectypa*. Tot descrivint l'edició calleresa, però, Siotto Pintor va destacar «le istruzioni in lingua catalana a' consoli della mentovatta città [l'Alguer], le quali sono, per quanto ne pare, un compiuto regolamento sanitario adatto alle circostanze del luogo e del tempo» (Siotto, 1843, vol. I, p. 280).

No ens ha d'estranyar l'ús del català en unes «Instruccions» adreçades als consellers de la ciutat.¹⁸⁹ A l'*Ectypa*, un tractat erudit, el llatí hi era la llengua més adequada; però en unes «Instruccions» de caràcter eminentment pràctic la immediatesa de la comunicació havia de ser confiada a la llengua habitual dels lectors.

El text original de les «Instruccions» no es troba al lloc que li correspondria a l'Arxiu Municipal de l'Alguer.¹⁹⁰ Afortunadament, el canonge alguerès A. M. Urgias va fer dues còpies de la versió manuscrita de l'*Ectypa*, de manera que les «Instruccions» ens han arribat en dos textos independents de la versió publicada el 1588. Una d'aquestes versions es conserva a l'Arxiu Ca-

188. Toda, 1890, núm. 447; Ciasca, 1931-1934, núms. 401-402 (l'autor fa constar equivocadament l'any 1589, per 1598, com a data de publicació de l'*Epidemiologia*); Palau, 1948-1977, núms. 12.439-12.440.

189. Els principals estudis sobre aquestes «Instruccions» són: Pezzi, 1951; Blasco, 1989, p. 165-193, i una comunicació de Pasqual Scanu al congrés de l'Acadèmia de Ciències Mèdiques de Catalunya i Balears (1976), que no hem aconseguit consultar: *La pesta de 1582-1583 a l'Alguer*. Nosaltres no tindrem en compte la transcripció de Blasco (1989), el qual assegura que treballa damunt l'original conservat a l'Arxiu Municipal de l'Alguer, quan, tal com veurem tot seguit, de fa anys aquest original no es troba en aquest arxiu.

190. Segons Nughes (1990, p. 126, n. 59), «il manoscritto era conservato nell'Archivio Comunale di Alghero e, come tanti altri documenti importanti della storia della città, è oggi scomparso». Efectivament, han desaparegut de l'Arxiu Municipal tant el manuscrit original com tots els documents municipals del període de la pesta. Convé tenir en compte, en aquest sentit, el ms. 8122 de la Biblioteca Nacional de Madrid, que recull, als folis 25-40, una «Instruccion del doctor Tiberio Angelerio del regne de Napols. 1582-1583», datada el 1584 i, segons el *Catálogo de los manuscritos catalanes* (Domínguez, 1931), «en italiano». Recordem que una part important d'aquest fons de la Biblioteca Nacional de Madrid fou adquirida a Eduard Toda el 30 de juny de 1890 (Domínguez, 1931, p. 105-115).

pitular de l'Alguer;¹⁹¹ l'altra, la que transcrivim en aquest estudi, a la Biblioteca Municipal de la mateixa ciutat.

Que la «Relazione di peste sofferta in Alghero negli anni 1582 e 1583», deguda a Urgias, no segueix l'edició calleresa sinó un manuscrit precedent, ho demostren no solament les diferències de contingut i estructura entre les «Instruccions» de les dues versions, sinó també els fragments que manquen al manuscrit d'Urgias i que clarament consisteixen en afegitons volguts per l'editor.¹⁹² La còpia d'Urgias, d'aquesta manera, només coincideix amb l'edició de l'any 1588 en el text de l'*Ectypa* pròpiament dita (p. 7-34), les «Observationes in ectypam» (p. 35-45) i les «Instruccions» en català (p. 93-109).

Publiquem tot seguit la versió de les «Instruccions» a càrrec d'Antoni Miquel Urgias (1818) conservada a la Biblioteca Municipal de l'Alguer. Per tal de facilitar la comparació entre el nostre text i el de l'edició calleresa de l'any 1588¹⁹³ (*Ectypa*), fem constar entre parèntesis, després del número de cada article, el que li correspon a la versió impresa. Transcrivim al nostre apèndix i els textos de l'*Ectypa* que no apareixen al manuscrit d'Urgias i els que presenten una redacció molt diferent.

TEXT

Quinto Tibèrio ANGELÈRIO, «Instruccions dades axí al principi com en tot lo progrès de la pesta», dins Antonio Michele URGIAS, *Relazione di peste sofferta in Alghero negli anni 1582 e 1583*, f. 15-29 (Biblioteca Municipal de l'Alguer, ms. 57/I).

Instruction [*sic*] del doctor Tibèrio Angelèrio, del Regne de Nàpols, dades axí al principi com en tot lo progrès fins a la fi de la pesta que Nostre Señor fonch servit enviar sobre los habitants de la ciutat del Alguer en los anys 1582 y 1583, essent consellers de aquella en dit temps los *magnífichs* y

191. L'atribució al canonge Urgias correspon a Nughes (1991, p. 127), segons el qual «la trascrizione delle disposizioni igieniche, scritte in catalano, [sono] tratte dalla copia dell'Archivio Comunale». Aquesta versió pot ésser consultada dins *Notizie antiche e moderne compilate e copiate nella maggior parte dal canonico Antonio Michele Urgias nel 1824* (Arxiu Capitular de l'Alguer, ms. 51.I.F.), p. 214-233.

192. Ens referim a la llicència (p. 3-4), la presentació de Joan Andreu, «totius Regni Sardiniae Archiater» (p. 5-6), una «observatio, que prima recenseri debuisset» (p. 45); i les «Additiones diversorum»: la «Historia ex libro II Belli Peloponnesiaci Thucydidis» (p. 47-52), un «Compendium curationis» (p. 53-66) i altres «Quincti Tyberii additiones» (p. 67-92).

193. Convé tenir en compte també l'edició que aparegué dins l'estudi de Guarnerio (1885-1886, p. 261-364; el text és transcrit a les p. 291-297).

egregi [sic] señors misser Joan Sarrovira, doctor en Drets, mossèn Salvador Guio Durant, mossèn Francesch Ameller, mossèn Miquel Spert, mossèn Antoni Serra.

1. [Ectypa i]. Primerament, a tal que Nostre Señor Déu sia servit haver misericòrdia y aplacar la yra de sa justa indignatió que té sobre la dita ciutat, procuraran los habitants de aquella de emplear-se en fer dejunis, almoines, vots y exercitar-se en obres pies.

2. [Ectypa ii]. Ítem, que sa fassa electió de deu persones de més habilitat y govern de dita ciutat, y aquellas dividir en altres deu trasts,¹⁹⁴ per a que cascú de dites persones en general y en particular tinguant [sic] sollicitut y cuydado del seu trast y del que ocurrerà en dita ciutat; als quals deputats y nomenats se li done y conferesca ple y bastant poder y facultat que púgan liberament castigar qualsevol persona desobedient a llurs manaments a llur parer y sens altra consultatió, cremant les robes que lis apparrà, tancar les cases sospitoses, posar guàrdies en aquelles y fer lo demés que serà necessari per rahó de la sanitat.

3. [Ectypa iii]. Ítem, que se notifica ab crida pública a qualsevol persona que tindrà algun malalt¹⁹⁵ en casa de qualsevol enfermetat, la aja de denuntiar en termini de sis hores als dits magnífichs señors de consellers o als morbers¹⁹⁶ de la sanitat.

4. [Ectypa iv]. Ítem, que se prohibesca que ninguna persona dega anar a visitar a ningun malalt que primer no sia revist¹⁹⁷ dels doctors y declarat per aquells que no sia del predit mal contagiós.

5. Ítem, que los metges quant visitaran algun encontrad [sic] novament degan dar rahó de tal persona als morbers per a provehir a llur menester y govern.

6. [Ectypa v]. Ítem, que se dega tancar lo hospital y posar guàrdias sufficients al entorn de aquell, y paredar la porta, y a les persones axí tancades dar-li lo necessari ab gran mirament y salvetat, puix que és lloch de la suspitió de la mala salut que se pretén.

7. [Ectypa vi]. Ítem, que los morbers y personas deputades per la salut se dègan cada matí en la casa de la ciutat reveure-se per a tractar, deliberar y exequutar lo que ocurrerà en lo predit dia, donant rahó als magnífichs consellers y metges del que han fet y estan per efectuar.

8. [Ectypa vii]. Ítem, que la casa a hont los mattalaffos y altra munitió de robes se dega cremar, axí la dita casa com encara totes les robes que en aquelles se trobaran, ja que són enpestades y de allí se pretén ésser vinguda tal suspitió de dit mal contagiós.

9. [Ectypa viii]. Ítem, que si algun pobre caurà malath [sic] y voldrà anar a estar en lo hospital, que no essent de mal contagiós la ciutat li fassi

194. *trasts*: 'sectors'.

195. *malalt*: inicialment escrit «malat» (com al cap. 9, «malath») i posteriorment corregit.

196. *morbers*: 'funcionaris encarregats de vigilar la propagació de les malalties infeccioses'.

197. *revist*: 'visitat'.

dar recapte en sa casa de tot lo necessari, com faria si tal persona estigués en dit hospital, perquè les persones no àjan major mal y perill.

10. [*Ectypa xi*]. Ítem, que elegèscan de fora de la dita ciutat tres llochs apartats la hu de l'altre, ço és la hu per als enpestats, lo altre per als convalecents y lu altre per als sospitosos; y entretant que dits llochs no se desputen y fabriquen, les tals persones sospitoses porran estar en llurs cases ab guardies o tancades, y portar los malalts contagiosos y en lloch apartat.

11. [*Ectypa x*]. Ítem, que par lo dupte que algunes persones tenen que los qui al present moren de peste, que per llevar tot scrúpul y cascú reste desenganat, no se dega suterrar ningun mort per entretant que primer no sia reconegut dels meges y cilurgians¹⁹⁸ y haver de aquell la relació del que li pareixerà.

12. Ítem, que quant se farà revista de algun cos mort, aquell tal dega pendre les persones de casa que los governava o los soterradors, y posar-lo en lo més baix de dita casa per manco perill.

13. [*Ectypa xii*]. Ítem, que se fassa electió de soterradors per a cepellir los qui morran de peste, los quals estaran apartats a prop del hospital o tancat, y que dits soterradors dègan exir de casa sens assistència ni guàrdia de hu dels morbers que los guie; y podent-se haver persones que sían stadas contagiadas en altra pesta, serà més segur y de manco perill.

14. [*Ectypa xix*]. Ítem, que en la casa contagiada o enpestada se dega fer una creu vermella a tal que cascú se guarde y se puga saber que tal casa és de sospita.

15. [*Ectypa xiii*]. Ítem, perquè la dita ciutat y habitants de aquella no rèban gran detriment y dañy per causa de les robes se auran de cremar y desospitar,¹⁹⁹ se notifique ab pública crida que en continent les robes que lis apparrà no ésser de hús las paredén, y tanquen en lloch que no se tràctan ni se púgan contagiar fins tant que la Ciutat reste desospitada.

16. [*Ectypa xvi*]. Ítem, que los morbers cascun die ab los meges dègan visitar les cases sospitoses, perquè si se trobàs en aquelles alguna persona contagiada se puga separar, y los demás resten en casa entretant que se dedicarà lloch a'hont se preserven.

17. [*Ectypa xvii*]. Ítem, que ninguna persona de casa suspecta puga yxir de aquella ni passejar per la ciutat sots gran pena, per no succehir inconvenient y dañy.

18. [*Ectypa xviii*]. Ítem, que sempre y quant se contagiarà alguna persona, aquella dègan aportar al tancat o hospital los suterradors juntament ab lo llit a'hont aurà dormit; però si la tal persona serà de calitat y porrà estar en la casa ceperat y governat, essent aquella ja suspecta, puga estar; però si vingué en contrada de altre lloch que no se permetta, sinó que se pose en lloch suspecte o apartat.

19. [*Ectypa xx*]. Ítem, que se fassa electió de hu o dos cirurgians per

198. *cilurgians*: en altres ocasions escrit «cirurgians» (cap. 19) i «sirurgians» (cap. 73).

199. *desospitar*: 'treure de sospita'.

estar en lo tancat o hospital, axí per a curar los enpestatas com encara per efectuar lo que los meges ordeneran, y que no púgan exir de dit lloch a curar altres contagiats sens assistència de algun morber.

20. [*Ectypa* XXI]. Ítem, que se fassa electió de algunes persones de cunfiansa perquè aquelles se encerren en lo tancat o hospital y donen recapte als malalts y servèscan en lo demás que convindrà en dit tancat, de manera que les persones que en aquella aportaran tingan lo recapte y servici convenient.

21. [*Ectypa* XXII]. Ítem, que se dègan dar medessines als pobres en llurs cases per a que se púgan preservar, tenint los apothecaris compte particular de cascuna persona que pedrà [*sic*] las tals medecines, a effecte que si las tals tindran béns les puga pagar, e si no que la ciutat contribuesca al gasto de las ditas medecinas que los meges auran ordenades a dites persones.

22. [*Ectypa* XXII].²⁰⁰ Ítem, que tots los cuyros que no seran adobbatos que se tràgan fora de la ciutat, o manar als amos de aquells que embarquen los tals cuiros y tràgan de la ciutat en lloch apartat, y axí mateix la llana. Ítem, que se fassa provisió de lleña²⁰¹ y rama per a fer focs de nits per tota la ciutat.

23. Ítem, que se netègie tota la ciutat a tal que en aquella no se trobe ninguna immundícia, y axí bé se dègan netejar los pous dels quals trahuen aygua per a beure, axí bé lo de dins ciutat com fora de aquella.

24. Ítem, que en las casas de matí y la nit, en lo posar y llevar del llit, àjan de prefumar las cambras de la casa hont se abita.

25. [*Ectypa* XV]. Ítem, que no se dega vendra peix del stañy, ni budells, ni ventres, ni frexures de bous vells, ni carn de animal que sia mort de algun mal o morbo.

26. [*Ectypa* XXVI]. Ítem, que les robes de hús apestades de poch valor se dègan encontinent cremar, y les altres robes que són suspectes les tals se dègan desospitar ab bogades y de après tenir-les al ayre spasi de quaranta dies, o posar-la a calor de forn.

27. [*Ectypa* XXVII]. Ítem, que se fassa venir provisió de algunes drogues y medecines que los apothecaris no tenen o no abastassen per la gran necessitat que de aquelles se té al present y per lo que pot succehir en lo sdevenidor.

28. [*Ectypa* XXVIII]. Ítem, que ninguna persona mude roba contagiada de una casa al altre, ni meñys fora de la dita ciutat, sots grans penes y de cremar la predita roba.

29. [*Ectypa* XXIX]. Ítem, que suvint se dègan fer sonar las campanas y fer tirar per la ciutat alguns tirs de arcabús y de artilleria, o desparar mascles per dins la ciutat, per purificar l'ayre.

30. [*Ectypa* XXXI]. Ítem, que quant se porterà algun cos a soterrar se

200. Veg. al nostre apèndix i el cap. XXIII de «C».

201. *lleña*: al cap. 40, escrit «llegnia».

àjan de tancar las portas y finestres de les cases pe'hont lo passaran, y que los sutturadors dègan portar una campanetta perquè quiscú estiga avisat y se puga guardar.

31. [*Ectypa* xxxii]. Ítem, que los cossos que morran de contagi sían sepellits en los simiteris y no en les yglésies per dupte de algun desastre com a lloch freqüentat, y que les fosses sien molt fondes tal que no puga exalar y corrompre l'ayre, posant en dites fosses quantitat de calcina viva; y les persones que del predit mal morran fora de la dita ciutat sien cepellides fora de aquella en lloch apartat.

32. Ítem, que lo cos de qualsevol persona que morrà de pesta sia cepellit entre sis hores de après que serà mort.

33. Ítem, attès que lo mal se va spargint fora del hospital, se dega paredar tot lo carrer de San Antoni, posant-hi guàrdies perquè los de dit carrer no comuniquen ab los demés de la ciutat, y que en la mitat del carrer fer que estigan los emmorbats y en l'altra los sospitosos.

34. [*Ectypa* xxxiv]. Ítem, que les persones vagabundes que no tenen offici o altre entreteniment agen de estar lo die fora la ciutat per obviar que los tals no contracten ni se mesclen ab los enpestats y causen algun dañy per rahó de dita comunicació.

35. [*Ectypa* xxxvi]. Ítem, que qualsevol persona aja y dega portar sempre que exirà de casa una canya en la mà de sis pans [*sic*] de llargària, y que tant com és la llargària de dita canya no se dega acostar a altres persones.

36. Ítem, que se maten los gats y gossos que no se porran tenir en cadena, y aquells morts traure'ls de dita ciutat.

37. Ítem, que los animals se auran de matar en la carnasseria per servici del poble, los tals se àjan de degollar en los fossos de dita ciutat perquè aquelles no donen mala olor, y las pells dels tals animals sien esteses en lloch apartat.

38. [*Ectypa* xxxvii]. Ítem, que los meges y cirurgians dègan curar axí als pobres com a les altres persones, y los qui no tindran llavors possibilitat per a pagar axí les visites com les medecines tinguen compte particular dits meges, cirurgians y apothecaris perquè, coneguda per dits *magnífichs* señors de consellers la possibilitat y forces de dites persones, los fassa pagar o dita ciutat pague dites visites y medecines, a tal que ningú reste sens remey ni medicament.

39. [*Ectypa* xxxix]. Ítem, que se àjan de fer dos o tres forns de tal manera que debaix de aquells se puga fer foch y demunt estigan a modo de un forn de regioles a la part de sobre, com una cambreta feta de volta, per a que en aquelles se púgan escalentar²⁰² tots los draps y robes, y la calor del foch no esvente.

40. Ítem, que se fassa provisió de llègnia y rama per a escalfar los dits forns, per los quals se dègan posar totes les persones y robes de la dita ciutat ab orde y trast en trast, y que les robes que seran contagiades

202. *escalentar*: 'escalfar'.

o suspectes sien encara passades per bogada y après altra vegada per lo forn.²⁰³

41. Ítem, que se fassa crida que ninguna persona fora los laborants entre lo hospital o tancat ni menys se acoste a la gent de aquell ni altra persona sospitosa sots graves penes.

42. [*Ectypa IX*]. Ítem, que no se fassa aplechs, jochs, balls ni altres ajuntaments perquè no succehesca algun dañy.

43. Ítem, que se fassa electió de dos persones per a portar las medecines als contagiats seran en lo tancat o lazaret conforme las ordeneran los meges, y que los de dins tèngan remey a son temps y orden [*sic*].

44. [*Ectypa XLII*]. Ítem, que lo morber major aja y dega fer dar lo necessari als contagiats del tancat o lazaret portant ab si una persona que tenga compte y llista de les persones que són en dit tancat o lazaret, donant a cascú de aquells sa ratió cascun die, tenint particular compte de tot; y lo mateix a los que estan entretenguts en llurs cases.

45. [*Ectypa XLIII*]. Ítem, que de la roba que entrarà en dit tancat o lazaret lo morber major aja de fer inventari, ço és del que serà necessari per la utilitat de dit lazaret, y l'altra roba inútil cremada perquè no puga ésser de-frauda [*sic*] ni cause de dañy.

46. [*Ectypa XL*]. Ítem, que se dega fer un confessorari ab un portellet tant quant porrà estar dins de aquell un capellà, fent en dit tabernacle dos finestretes, y en aquelles posar dos vidrieres o miralls perquè per aquells puga veure al passient y claretat; y dit confessorari ferrar-lo de tal manera que no puga entrar lo vent, y portar dins alguns perfums; en lo qual confessorari puga estar lo capellà. Y aquell aportaran los dos soterradors a'hont estarà lo tal pacient. Y açò per seguretat del capellà que aurà de confessar y administrar altres sacraments.

47. Ítem, que los capellans o frares deputats per confessar los contagiats e enpestats dègan estar retirats en llurs cases y de aquelles no yxir sens assistència de un morber, lo qual de après de haver fet son offici los dega tornar en sa casa.

48. [*Ectypa XLVI*]. Ítem, que se fassa provisió de algunes cabres, quals posaran en lo tancat o lazaret perquè ab la llet de aquelles sa púgan nudrir axí los xichs y criatures que no tindran mares [o] estaran contagiades.

49. Ítem, que los malalts que se auran de aportar al tancat o lazaret fora de dita ciutat ajan de anar ab una guàrdia o morber per aportar [*sic*] la gent per a'hont passarà, a tal no succhesca dañy.²⁰⁴

50. Ítem, que les robes de hús, si són contagiades, se dègan portar al tancat o lazaret o cremar-les, y les altres robes sospitoses portar-les a purgar a l'ayre quaranta dies o passar aquelles per bogada y per los forns calents.

203. Veg. al nostre apèndix I el cap. xxv de «C».

204. Veg. al nostre apèndix I el cap. XLIII de «C».

51. [*Ectypa* xxxviii]. Ítem, que a les carnaserias y devant de aquelles se aja de fer una parabanda²⁰⁵ llarga a tal que los que compraran la carn no se hi ajunten ni mesclen.

52. [*Ectypa* xxxv]. Ítem, que totes les persones estigan retirades en llurs cases y que de aquella no dègan exir sinó hu de cada casa a comprar y portar lo recapte necessari, y que la tal persona no sia contagiada y aporte bollatí del morber del trast.

53. [*Ectypa* xxxviii]. Ítem, que de fora de las botigas que venen robes y altres mercaderies y també en les tavernes y en lo lloch a'hont se ven lo pa tینگant parabandes llarges a tal que no se junten y resulte algun dañy, y que prèngan y donen los vines [*sic*] ab vinagre.

54. [*Ectypa* xlvii]. Ítem, que les persones encontrades de endrach o bubons que, tenint necessitat que se les tallen o se lis done butons de foch conforme los consells dels meges, no voldran o recusaran, que las tals persones se dègan lligar y los cirurgians exequutar en aquelles lo que serà ordenat per dits meges, a tal que no resten sens cura ni remey.

55. Ítem, que les robes del lazaret de deu en deu dies se àjan de posar per bogada y après per la calor del forn, y les robes demasiades y que no servexen y més contagiades se dègan cremar.

56. Ítem, que en lo tancat o lazaret no se dega dar de mangiar cosa de fàcil corruptió, com és pes fresch, carn morta de mal e altres coses semblants.

57. [*Ectypa* xlviii]. Ítem, que les persones sospitoses de contàgio no dègan practicar²⁰⁶ ni tractar ab ningú sens que primer àjan feta la quarentena, al manco passat lo ple y minvant de la lluna; y les persones enpestades no púgan contractar ab ningú que primer no sien curats del tot y que primer se visite, y porten robes desospitades ab la sobredita orden.

58. [*Ectypa* xxiv]. Ítem, que per preservar les complecions de cascú se fassa portar gran quantitat de bolarmini,²⁰⁷ puix se'n troba molta abundàntia en territoris de la dita ciutat, y part de aquell llensar-lo ab uns saquets dins quatre pous de deu en deu dies, y tancar les boques de tots los altres pous; y axí bé en les bótes del vi del que se porrà vendre.

59. [*Ectypa* xlix]. Ítem, que la ciutat dega fer portar gran quantitat de cabrons y cabres y aquelles repartir-les per les cases, en les quals estaran moltes nits per desospitar les cases contagiades.

60. [*Ectypa* lix]. Ítem, que per més seguretat a les cases contagiades se dega fer una llatada²⁰⁸ de calcina y enblanquinar-les, y que la diligència susdita la dègan fer mestres que sien estats contagiats; y las casas suspectas perfumar-les y ruxar-les ab vinagre molt bé.

205. *parabanda*: 'barana', 'paret baixa'. El DCVB, com a exemple d'ús d'aquest terme, cita el present fragment, extret de Guarnerio (1885-1886, p. 295).

206. *practicar*: 'platicar', 'parlar'.

207. *bolarmini*: al DCVB (vol. II, p. 555) trobem: «*Bolarmeni* (i ses variants *bolermeni* [etc.]): Espècie d'argila ferruginosa vermellova.»

208. *llatada*: 'lletada', 'líquid o pasta de color blanquinós'.

61. Ítem, que per netegiar la roba sospitosa sa fassa electió de dos o tres persones que sien estadas contagiades; les quals robes primer sien llensades en la mar per los soterradors y aprés portades al estañy o riu y passades per bogada, posant en aquella alcun [il·legible] perquè reste desospitada; y açò en presència de un morber o de altra persona deputada per a dit effecte. Y feta dita diligència, dita roba reste fora de ciutat o en los [baluarts?] per molts dies a xorinar²⁰⁹ o posar-la per la calor dels forns.

62. Ítem, que si alguna yglésia, casa o barraca fora de la ciutat se enpestarà, que ninguna persona de tal lloch entre la dita ciutat que primer no conste de llur salut.

63. [Ectypa I]. Ítem, que les persones que auran estat fora de la dita ciutat y voldran entrar en aquella no púgan entrar en ninguna manera sens assistència del morber del trast a hon se voldran mudar, per rahó que no se entre en alguna casa que no sia stada desospitada.

64. Ítem, que les robes de les yglésias, cases y barraques que seran contagiades fora de dita ciutat, encara que les persones estigan sanes no púgan entrar las robes de dits llochs suspectes sens que primer sían passades per bogades e xorinades, y passades per lo forn la de fora de dita ciutat, ab assistència de un deputat.

65. Ítem, que les persones que entraran en la dita ciutat de lloch suspecte sien primer regonegudas dels meges ab assistència de un morber per saber de llur salut y provehir lo degut.

66. [Ectypa LI]. Ítem, que los amos y señors de las cases de fora ciutat dègan desospitar aquelles fent-las enblanquinar y descobrir part de la tau-lada; y, en disídia de aquells, a llurs despeses lo fassa fer la ciutat.

67. [Ectypa LII]. Ítem, que ninguna persona puga vendre ningun gènere de roba sens llicència y assistència del morber que ha sospitat lo trast de hont serà la tal persona, perquè no succehesca algun dañy no essent la tal roba desospitada.

68. Ítem, que los soterradors dos voltes la semana dègan cercar tota la ciutat ab assistència de un morber o altra guàrdia y cullir los draps y estrachos²¹⁰ que trobaran en aquella, a tal que los pobres no tingan ocasió de prendre'ls, ab los matexos contagiar-se y causar grans inconvenients.

69. [Ectypa LIII]. Ítem, que los deu morbers ab los demés deputats de la ciutat àjan y dègan desospitar la present ciutat cascú son trast, casa per casa, y les cases suffogades²¹¹ enblanquinar-les de calcina y fer focs y perfums; y les altres que tindran sostres y seran ayroses dègan fer obrir les finestres y ruxar les parets ab vinagre, y axí bé los guadamasis²¹² y caxes y al-

209. *xorinar*: 'orejar', 'airejar'. El DCVB (vol. x, p. 963), com a exemple d'ús d'aquest terme, cita el present fragment, extret de Guarnerio (1885-1886, p. 294).

210. *estrachos*: 'parracs', 'trossos de roba', com en italià «stracci».

211. *suffogades*: 'cremades'.

212. *guadamasis*: 'cuirs pintats o estampats'.

tres coses de cuyro; y los otros draps suspectes passar-los per bogada y per lo forn; y les demés robes, encara que no sien suspectes, per tot bon respecte passar-las tant solament per lo forn calent.

70. Ítem, que feta la dita diligència àjan de fer visita general per tota la ciutat los magnífics señors de conseller y morbers, dels quals se ynformaran particularment midiant jurament si an feta la diligència, la orden dada per lo doctor; y constant que non la àjant feta en tot y per tot, se lis pose pena als tals morbers que en termini de vuit dies effectuen lo que se lis mana.

71. [*Ectypa* LV]. Ítem, que se fassa crida pública que qualsevol persona que aja y dega xorinar y sventar tota la roba, posant-la per deu dies en llochs decuberts y que passe vent.

72. [*Ectypa* LVI]. Ítem, que se fassa crida pública que qualsevol persona que sabrà que aja roba en alguna casa o lloch en la qual roba no se aja feta la diligència segons l'orde s'és donat per lo doctor per desospitar le altres [*sic*] robes, ho aja de refferir y notificar al señor veguer o als morbers, que la tal persona serà tinguda secreta [*i*] se li darà cinch lliures.

73. [*Ectypa* LVII]. Ítem, que se aja de desospitar lo lazaret extra muros y cremar totes les robes se trobaran en aquella, y les persones que en dit lloch se trobaran feta la quarantena entere [*sic*] ab robes noves; y axí bé se aja de sospitar los sirurgians y llurs cases y tornar a rifer lo hospital de Sant Antoni dins la presente ciutat segons estava primer ans de la pesta, puix gràties al Señor que si ha [*sic*], y ha in tanta pietat²¹³ de dar salut als habitants de aquella.

Nosaltres, Salvador Guio y Durant, Francesch Ameller y Miquel Es-
pert, lo present any consellers elets de la magnífica ciutat del Alguer del Regne de Sardènia, convocats ab los del Illustre consell general de dita ciutat y altres persones, a universes y sengles, justítia excersint, y altres qual-sevol, a qui les presents previndran y en qualsevol manera que presentat se-
ran, salut ab prosperitat.

Per quant lo magnífic Tibèrio de Angelèrio, físich y doctor en medicina de la terra de Bell Fort del Regne de Nàpols, és estat conduhit al principi del any 1581 a servir de mege en esta ciutat ab salari de cent scuts cascun any —ultra las suas visitas y cavalcadas y altres imunitats franques—, y de aquella y volent-se en aquest temps despidir de dita ciutat per anar-se'n a la cort de Sa Magestat y a hont millor li apparrà, volent nosaltres correspondre ab la obligatió que sos servicis fets y las virtuts de aquell merexen, ab les presents lletres certificatòries fem auctèntica y indubitada fe com lo dit magnífic doctor Tibèrio de Angelèrio en tot lo temps és estat en esta ciutat ha servit molt bé ab gravedad, auctoritat y suficiència, mostrant-se en la professió doctor y mege habilíssim, fent y curant molts curas im-

213. *Ectypa* LVII: «[...] puix que nostre Señor Deu se ha apiedat de finir tal tribulacio, y dar salut als habitants de aquella.»

portants assí en esta ciutat com fora de aquella, ab molta satisfacció, tant en universal com en particular, y principalment en estos dos anys de peste, y que no se tenia pràctica. Y fins la *presente* jornada lo dit *magnífic* Tibèrio, havent aleshores finit lo temps dels dos anys que era estat de acord ab la *magnífica* ciutat, sens ésser obligat és estat detingut, que no lo havem volgut dexar partir per orde y lletra del *Il·lustríssim* Señor Don Miquel de Moncada, virrey y capità general per Sa *Magestat* en lo *present* Regne, ha servit ab tota diligència y perill de sa persona y vida, havent aquell descobert aquí en esta ciutat en una o dos personas tant la peste lo die de Santa Catherina del any 1582 quant en ninguna part tal mal se sospitava, y dita peste nos ha fet entendre ab tota seguritat. Per la qual providència de haver súbito descobert y palesat dita peste y mal contagiós y molta y bona part d'esta ciutat, per hont per lo súbito avís que lo dit *magnífic* doctor Tibèrio ha donat del dit contagi, no solament no s'és espergit en tot aquell, ans preservat molt bona part de la gent de dita ciutat y principals. Y se té per cert per lo dit súbito avís s'és guardat y preservat tot lo Regne, no sens gran benefici [...] y de Nostre Señor Déu, de Sa *Magestat* y del pròxim. Y après que Nostre Señor és estat servit que la peste fos passada havant en esta ciutat per nostres pecats, certificam que dit *magnífic* doctor Tibèrio a servit en tot aquest temps sospitos ab gran diligència, perill y treball de continuu y contradicció de molts, y may ha mancat per ninguna ocasió en ningun temps de servir la ciutat y particulars en fer son offici, axí en temps de fret com en temps de calor, dins dita ciutat y fora de aquella, a qualsavol hora y temps, y principalment en reveure cossos morts y malalts y contagiats, megiant als tals malalts y amorbats y visitant aquells y entrant per llurs cases, axí enpestats com sospitosos de pesta, ordenant axí a pobres com en lo hospital y curant gratis ja bona part de les persones de aquells, fent enserrar les persones sospitoses, ceparant aquells, instituhint y ordenant, tancant lazaret y forns per despitar les robes, y totes les altres diligències necessàries com més llargament appar per les instructions que dit *magnífic* doctor Tibèrio ha donat en gran descàrrech de nostre offici y govern, axí per preservar les persones com dessuspitar les cases de dita ciutat. Y ara de après que Nostre Señor per sa misericòrdia ha alsat la mà de tal càstich y flagell, del que lo dit *magnífic* doctor Tibèrio ab sas diligències y indústria és estat bona y principal part com e instrument, que no sens rahó la ciutat ha molt confiat per sos mèrits i servicis senalats. E nosaltres, per mostrar-li part de officis de gratuïts [*sic*], nos ha paregut de voluntat del predit consell fer-li la *present* patent, per memòria en esdevenidor y fe de servicis y beneficis de aquell rebut.

En fe y testimoni de la veritat y de nostra comuna voluntat y afectió dels de dita *magnífica* ciutat, sotascrita de nostras pròpies mans, segellades del nostre sòlit segell. *Datum* en la casa del consell de la dita *magnífica* ciutat del Alguer, a 3 del mes de nohembre 1584.

Locus sigilli. Fides notarii, &c.

Il sottoscritto ha copiato fedelmente tutte le predette pezze sì latine che catalano-algheresi da un libro manoscritto che si conserva in questo archivio civico; in fede del che, &c. Alghero, 1 gennajo 1818.

Canonico Antonio Michele Urgias, della Speranza.

APÈNDIXS

I. Articles de l'edició calleresa del 1588 que manquen a la versió d'A. M. Urgias o que presenten una redacció molt diferent.

XIII. Ítem, ia que per mi com es notori, y manifest, del principi dela dita contagio foren avisats los Señors Virey, y altres persones del govern del praesent Regne dela mala salut en que se troba aquesta Ciutat, per obviar encara a altro dany que podria succheir, yo so de parer, que puix esta de prompta partida la sagetia per San Feliu, que de aquesta mala salut se deguessen avisar los Señors Consellers, y Jurats dela Magnifica Ciutat de Barcelona, de manera que las lletres no sien defraudades, a tal que per lo trafich que se te no lis sussehesca desastre, que ultra que es de degut, se sap quanta bona correspondencia tenen, y sempre han tingut ab aquesta magnifica Ciutat.

XXV. Ítem que se faça provisie de molta legna, y rama pera fer molts fochs per la Ciutat, y encara dins de las cases lo demaiti, y aixi matex ala nit se haien de fer fochs, y profums y profumarse las persones, pera llevar y mitigar la mala qualitat de algun desaire que se pogues pendre, y tambe per magior seguretat de las persones.

XXX. Ítem, que quant los Metges visitaran alguna persona novament encontrada, haien de darne rao als Morbers, pera que pугan provehir a llur govern, y menester.

XXXIII. Ítem, que Intermissarum solemnia, en lo dar la pau que se faça de manera que no ne susehesca magior contagio.

XLIII. Ítem, que los malalts que no se podran guardar, ne sustentarse comodament en llurs cases, se haien de portar al tancat, y lazaret ab guardies pera que la gent de hont passera se dega apartar, y que no posen dingui malat en llit ab robes, que primerament no sia feta la debita diligencia, y encara profumar la cambra, y tambe ferhi bon fochs.

XLVIII. Ítem, que las robes del lazaret de ma, en ma se haien sempre de passar per la bugada, y apres per lo calor del forn, com demunt es dit.

XLV. Ítem, ia que sem al temps calent, al derredor, y appendici de monts, y lloch emboscats, que se faça posar fochs de manera che no faça dany a particulars, y aço per mitigar, y llevar la mala qualitat de laire.

LIIII. Ítem, feta que sera la sobredita diligencia los Magnífichs consellers deputats, ab los enfermers, y Doctor, ia que l'altre es mort, haien de

fer visita general de casa, en casa per tota la Ciutat, y se enformaran, y daran iurament al Morber de aquell traste si hauran feta la deguda diligencia, vt supra, de descontagiar la tal casa, y robes de aquella, y si li paregues que faltas alguna diligencia, de fer, que se lis done sis dies de temps per efectuar lo predit ordre.

II. Certificat dels consellers de la ciutat de Sàsser firmat el 21 de desembre de 1584 a favor de Tiberi Angelèrio (edició: Toda, 1890, p. 167-168). No transcrivim el certificat firmat pels consellers de l'Alguer el 3 de novembre de 1584 perquè coincideix amb la versió que en dóna Urgias a la fi de les «Instruccions».

Nosaltres infrascrits consellers de la present ciutat de sasser certifficam á tothom generalment a qui les presentes peruindran y presentades seran que lo magnífic doctor en medecina tiberio de angelerio del Regne de napol de la terra de bel fort Resident en la ciutat del alguer volentse despedir del present Regne per anar en cort de sa Magestat o hont millor li apparra nos ha instat li fessem la present certificatoria de la veritat e perço certifficam y fem indubitada fe de com son estats certificats dels magnífics consellers y morbers predecessors nostres del any de M. D. LXXXIJ essent com era la peste en la dita ciutat del alguer lo dit doctor tiberi fonch lo qui desdel principi descobri digue y auisa a tothom que era pesta y que ell axi auisa moltes voltes als dits magnífics consellers y morbers predecessors nostres y specialment nos ha dat auis dels desordens que los del alguer que heren suspectes y encontrats del mal feyan acostantse a les guardies de esta ciutat y del alguer y que se li tingues com en efecte se li tingue lo degut mirament y guardies ab gran cura y diligentia per cuyo auis guardias y diligentias tenim per cert confiam mediant la divina gracia esserne seguida la salut desta ciutat y cap y tot aquest Regne en fe y testimoni de les quals coses fem esta certificatoria feta escrita y fermada de nostras mans y segellada en lo dorso de segell desta dita ciutat. Datum en la casa del consell de dita ciutat de sasser á xxj del mes de dehembre M. D. LXXXIII.

11. EL DIETARI ALGUERÈS DE RAMON URSONI

Els canonges arxivers de la catedral de l'Alguer s'encarregaren, a partir del segle XVI, tal com ens recorda Eduard Toda (1890, p. 38), d'«escribir un *Diario* de todas las ocurrencias de la ciudad, que aun continúan en nuestros días». Un exemple d'aquest costum, ens l'ofereix el *Repertorio* del canonge Fensa, del 1745, manuscrit castellà consultat al seu temps pel mateix Toda.

Seguint aquesta tradició, l'any 1818 el canonge Antoni Miquel Urgias va començar de manera sistemàtica la redacció dels seus *Manoscritti e memorie*. Entre d'altres textos d'interès històric, va copiar al quart volum d'aquestes memòries el breu dietari que entre els anys 1627 i 1637 havia escrit el franciscà Ramon Ursoni. No satisfet amb la transcripció íntegra del text, Urgias va voler que un notari testifiqués la correspondència entre original i còpia a través d'una declaració de fidelitat que no dubtà a incloure entre les pàgines del dietari.

Dichiaro io sottoscritto, pubblico notaio, qualmente a richiesta del Reverendo Signor Antonio Michele Urgias, canonico archivista di questa S. Chiesa Cattedrale, avendo confrontato attentamente le predette notizie antiche patrie con quelle che si trovano manoscritte in un foglio bianco, posto nel frontispizio d'un volume stampato in folio, esistente nella libreria di questi Reverendi Padri conventuali di San Francesco, intitolato *Commentari in prima partem S. Thomae*, tom. I,²¹⁴ autore fra Ambrosio Machin,²¹⁵ Algariensi Generali Magistro Ordinis B.M.V. de Mercede, episcopo electo. Ho osservato che dalla prima all'ultima riga sono esse notizie uniformi all'originale manoscritto.

214. Es tracta dels *Commentari in prima partem S. Thomae*, vol. I, Madrid, 1621.

215. L'alguerès Ambrosi Machín (1580-1640), el pare del qual era català, fou mestre general de l'orde dels mercedaris, bisbe de l'Alguer entre el 1621 i el 1627 i, a partir d'aquest any, arquebisbe de Càller.

Eduard Toda, d'una manera o altra, va tenir accés al text transcrit per Urgias i alhora va difondre'l a Catalunya. Aleshores, però, la biblioteca del convent de Sant Francesc ja havia desaparegut i, amb ella, el llibre del bisbe Machín, de manera que el transcriptor modern, considerant el noticiari d'Ursoni com un fragment d'un dietari molt més extens, va escriure:

Lo convent [de Sant Francesc] está destruit, y ab ell se dispersaren los llibres y papers que guardava, entre altres, los manuscrits de Ramon Ursony, frare franciscà que escrigué un dietari català de tot lo notable ocorregut en l'Alguer en la primera mitad del sigle XVII. D'ell n'he pogut trobar alguns fragments molt curiosos. (Toda, 1888b, p. 54)

Antoni Era, però, ja va intuir que, de fet, el noticiari d'Ursoni es limitava als paràgrafs que n'havia transcrit Urgias: «Sono riuscito —llegim en una nota inèdita— a rintracciare il documento originario, del quale potrò dare una trascrizione sull'originale.» Expressava alhora «il rimpianto per la perdita di quello che potrebbe essere ritenuto un diario voluminoso e ricco di notizie, più di quello che realmente non è in effetti».²¹⁶ No va arribar, però, a transcriure el document tal com hauria volgut. Ni degué tenir ocasió de consultar el breu noticiari de Ramon Ursoni en una altra còpia, deguda precisament a Bartomeu Simon i custodiada a l'Arxiu Guillot de l'Alguer.²¹⁷

Com Antoni Era, també nosaltres hem tingut la sort de localitzar el «document original» del dietari d'Ursoni. En efecte, el «foglio bianco posto nel frontispizio d'un volume stampato in folio» es troba a la Biblioteca Municipal de l'Alguer, a l'interior del voluminós tractat intitulat *Commentari in prima partem S. Thomae*, la primera part del qual fou impresa a Madrid l'any 1621.²¹⁸ El franciscà Ursoni hi copià els fets més notables esdevinguts dins l'ambient religiós de la ciutat durant els anys que seguiren el nomenament de l'autor del tractat, l'alguerès Ambrosi Machín, com a arquebisbe de Càller (1627-1640). Dos segles més tard, Antoni Miquel Urgias tingué accés a la biblioteca dels pares franciscans i dugué a terme, a partir de l'original, aquella còpia que Toda llegí i el mèrit de la qual volgué atribuir-se plenament.

Vet aquí el text, a partir de la versió d'Urgias:

216. Aquestes notes es troben en un full autògraf, custodiat a l'Arxiu de la Confraternitat de la Misericòrdia de l'Alguer, Fons Era, sense col·locació.

217. Arxiu Guillot, doc. 233: «Copia autentica di varie notizie manuscrite nel folio precedente al frontispizio del libro de' Commentari del monsignore Ambrogio Machin, algaese, qual libro è del convento de' Minori Conventuali d'Alghero.»

218. La col·locació del volum a la Biblioteca és: 22.G.4.

Se fa nota com fra Ambrosio Machín, de l'Alguer, de l'orde de la mer-set, essent provincial de Aragó y Predicador de Sa Magestat, fonch General de l'orde, fonch elet bisbe de l'Alguer, de hont residint alguns ains par-tí als 30 de maig 1627 per archibisbe de Càller ab molt contento, essent virrei de Sardeгна don Jeroni Pimentel.

Fas nota com vui, dilluns, a 5 de juin 1634, segons die de Pentecoste, fonch violada la nostra iglésia de Sant Francesch d'esta ciutat de l'Alguer per unas estocadas que daren don Ramon Carcaçona, Salvador Grizoni, Je-roni Saba y Pedru Paulu Garau a doctor Hieroni Tibau, dins la dita iglésia, devant la capella de sant Juan Batista, ha hon està lo Santíssim Sacrament, y de la capella de Nostra Señora de Montserrat, de las quals perdé la vida.²¹⁹ Y lo pare guardià, que era lo pare fra Francesch Detori, té enviat a Sàsser al senyor Archibisbe don Diego Passamar per a beneir la aigua, y lo dit guar-dià té reconciliat dita iglésia diumengie a 11, dia de la Santíssima Trinitat.

Fra Ramon Ursony

Fas nota com vui, a 27 de juin 1631, lo Il·lustre bisbe de l'Alguer, don fra Gaspar Prieto, de la orden de la Mercet, té rebut lo privilegi de Presi-dent de Sardeгна; té jurat, fet [sic] la professió de guardar los privilegiis en la seu catedral, après de vespres, en mans del senyor Jaume Pons, conseller segons, per ésser absent lo conseller en cap. Y tornant en sa casa lo acom-pagnava molta gent, y en la mà dreta de dit president anava lo conseller se-gons y a la esquerra lo senyor don Salvador Carcaçona com a vicari, en nom de la Iglésia. Y per ésser atollit, fora de la iglésia en dita mà esquerra anava lo doctor Antoni Canavera, ardiaca. Y al 5 de juliol del predit ain s'és partit per Càller ab ocasió de 9 galeras de Gènova, poch abans de sonar la Ave Maria. Hon, havent governat alguns mesos y administrat algunas jus-tíssias, és tornat en l'Alguer, als 28 de abril 1632, ab unas fregatas.

Fra Ramon Ursony

Fas nota com vui, diumengie, als 6 de martz 1633, s'és fondada la con-gregatió de sant Felip Neri en l'Alguer, y molts foren amitits per mans de l'Il·lustríssim senyor bisbe de l'Alguer, lo senyor don fra Gaspar Prieto, qual digué la missa y té combregat a tots los jermans, cascú ab son siri en mans ensès, que foren quasi tresents. Y en dit die lo doctor Diego Carolo prengué lo bastó de veguer, qual lo tingué encomanat fins que vingué lo ve-guer que portava lo privilegi de Sa Majestat.

Fas nota com vui, a 14 de abril 1637, tercer dia de Pascua de Resurrecció, perquè molts mesos no havia plogut, lo Il·lustre capítol fiu portar a Nostra

219. Segons Carmen Dore, que va transcriure aquest fragment a partir de l'original —en una nota firmada el 19 de setembre de 1946, inclosa també al frontispici dels *Commentari in pri-ma partem S. Thomae*—, Jeroni Tibau va ser nomenat capità d'infanteria d'una de les cinc com-panyies alguereses el 15 d'agost de 1626.

Señora de Vallvert en l'Alguer; y per acompanyar-la anaren las tres confrarias fins la sua iglésia, ab molta devotió y llums. Y en sant Agustí anaren los señors capitulars ab totas las religions y molts cavallers ab sas achas ensesas. La entraren quatre sacerdots al coll ab lo baldaquino. La portaren en la Seu, estigué fins al diumengie de matí, y en lo entretant se feren grans festes, moltes lluminàrias, en la iglésia cada dia prèdica y a la entrada se tiraren artilleria y mascles. Y al tornar-la ennaren molts del capítol fins la sua iglésia, en hont acudí moltíssima gent tant de ciutat com forestera.

Fra Ramon Ursony

12. UN EXILI A BARCELONA DURANT LA GUERRA DE SUCCESSIÓ: JUAN PILO FRASSO

Tal com s'esdevenia a tots els territoris que políticament depenien de Felip V de Borbó, els primers anys del segle XVIII foren essencialment tranquils a Sardenya. El canvi de dinastia no havia representat cap trauma per a la població ni per a les institucions i la major part dels súbdits havien acceptat pacíficament el nou rei. Entre els primers actes del seu govern destaca tan sols l'ordre adreçada al general de l'esquadra sarda per tal que deixés en llibertat tots els súbdits del rei de França condemnats a galeres.²²⁰

El 3 d'agost de 1702, però, va notificar-se la guerra contra l'emperador d'Àustria i contra els holandesos i els anglesos com a alitats seus, alhora que s'ordenava que els naturals d'aquestes potències fossin considerats enemics del regne. Tot seguit, el virrei, Francisco Ruiz de Castro, comte de Lemos, va ocupar-se de la fortificació de l'illa, que es preparava contra un possible atac de l'armada angloholandesa. El 22 d'abril de 1704, finalment, el nou virrei, Baltasar de Zúñiga Guzmán, va ser informat que havia estat declarada la guerra contra el rei de Portugal. Tot just feia un mes que a Barcelona havia arribat la notícia de l'establiment de l'arxiduc Carles d'Àustria al regne veí, fet que accelerà la formació d'un partit austriacista al qual s'adheriren molts dels descontents. Indefectiblement, aquest fenomen havia de reflectir-se a Sardenya.

A diferència de bona part de les poblacions de la Corona d'Aragó, que prengueren partit per l'Arxiduc, el regne de Sardenya es mantingué fidel a Fe-

220. Per estructurar aquest capítol hem seguit fonamentalment Corridore, 1901, p. 19-22, i Sole, 1984. Per als actes de govern i, més en general, per a l'activitat política a la Sardenya del nostre període, veg. Mateu, 1968, que proposa una detalladíssima llista dels documents oficials conservats en diversos arxius tant sards com catalans i espanyols. Pel que fa a les fonts impreses, veg. Putzulu, 1959, que publica o bé resumeix les cartes reials adreçades als jurats de Càller; Lippi, 1897, que aporta també registres d'aquests documents, i Pinna, 1903.

lip V durant els primers anys de la Guerra de Successió. Malgrat això, coincidint amb el desembarcament de l'Arxiduc a Barcelona (9 d'octubre de 1705), les principals famílies de l'aristocràcia local, responen més a antigues rivalitats que no pas a una ferma ideologia, van empènyer la noblesa sarda a articular-se entorn seu, sigui dins el partit filipista (amb els Castellví i els Aimerich al capdavant), sigui dins l'austriacista (capitanejat pels seus tradicionals enemics, els Alagón, marquesos de Villazor). Neixen així les primeres guspises del fenomen que derivarà en un bandolerisme endèmic: les muntanyes del nord esdevenen el refugi dels rebels que preparen les condicions favorables per a la immediata invasió de l'illa per part de les tropes austríaques.²²¹

El principal cronista d'aquests fets és el callerès Vicente Bacallar Sanna, nomenat governador de la capital del regne el 17 d'agost de 1705, en substitució del difunt Tomàs Delitala. Amb els seus *Comentarios de la guerra de España* (1725), Bacallar representa un cas extrem de fidelitat filipista. Segons el seu testimoniatge, un grup d'austriacistes

echaron las primeras raíces de la rebelión en Tempio, villa capital de la Gallura, la más fuerte provincia de todo el reino, y de gente armigera [...]. Algunos caballeros y hombres principales de aquel lugar se hicieron autores de la rebelión y se quedó de acuerdo en aclamar en aquella provincia al rey Carlos.²²²

Bacallar, sense perdre el seu càrrec de governador, fou designat reformador de la comarca galluresa, que reprimí durament a partir del 1706. Ell mateix assegura que, «trayendo a su devoción la provincia, obligó a los rebeldes a retirarse a Córcega». També el marquès de Jamaica, en una carta del 18 d'abril de 1708 adreçada al cardenal Gualtieri, es referirà al «sosiego después de la conspiración de la Provincia de Galura» (Turner, 1959, p. 372). La veritat és, però, que les muntanyes del Limbara acollien nombroses companyies de rebels que no havien emprès el camí de l'exili, fins al punt que el comte de Cifuentes —primer virrei austriacista, a partir del desembre de 1707— havia pogut garantir a Carles III l'adhesió de Càller i Gallura a la seva causa.

Mentrestant, el virrei filipista, marquès de Jamaica, procedia a fortificar la capital del regne. Felip V, alhora, anul·lava les gràcies i els privilegis concedits per l'il·legítim senyor (2 d'agost de 1707) i informava que les lleis de Cas-

221. A partir del 4 de febrer de 1706 foren considerats enemics els rebels catalans presents a l'illa; poc després es prohibí el comerç amb Mallorca, Eivissa i València. A Càller, una companyia de catalans i valencians figurava entre els representants del partit filoaustríac.

222. *Comentarios de la guerra de España y Historia del Rey Phelipe V el Animoso desde el principio de su reynado hasta la paz general del año 1725*, Gènova, Matheo Garvizza, 1725, p. 147-150.

tella ja s'havien estès a Aragó i a València i que havia estat decretada la supressió del Consell Suprem d'Aragó. Els afers de Sardenya —que havia de continuar-se regint segons les lleis, privilegis, costums i ordre administratiu vigents— passaven a ser competència del Consell Suprem d'Itàlia (Putzulu, 1959, p. 148).

Al capdavant, la matinada del 12 d'agost de 1708 la flota angloholandesa, comandada per l'almirall John Leake, ataca la ciutat i l'ocupa. Tot seguit el virrei marquès de Jamaica, i amb ell el cònsol francès, és enviat a Barcelona. Amb la caiguda de Càller, tot el regne reconeix el nou rei, l'arxiduc Carles d'Àustria.

Una breu relació inèdita, que hem de datar entre els anys 1708 i 1711, ens informa de manera molt oportuna sobre l'esperit austriacista que dominava a l'illa poc abans de la invasió:²²³

Relación de la guerra de Zerdeña en el año 1708.

Con la muerte del Sr. Carlos 2º, que Dios haya, aclamaron las Españas por su monarca a Dn. Filipo de Borbón, duque de Anjou y hijo sigundo del delfín, hijo éste de Luis XIV. Vino la noticia a Zerdeña, quien siguiendo a su madre la España hizo la mesma aclamación con exteriores aclamaciones de regocijo, aunque no faltaron malcontentos, como en toda la monarquía, assí por la natural antipatía entre españoles y franceses como por haver sido los años atrás Luis XIV el continuo açote de las Españas, llebándose internamente el cariño de los más de los sardos el Sr. Dn. Carlos de Nesburg, hijo sigundo del gran Emperador Leopoldo el 1º y hermano de Dn. Joseph, hoy feliz Emperador 1º deste nombre; arrastrava el affecto para Dn. Carlos, archiduque de Austria, assí por considerarle rama verdadera de Austria, como por prometerse feliz gobierno en su natural benigno y amaestramiento de sus padres, tan dichosos católicos. No se atrevió Zerdeña aclamarle por su rey por temer el açote de algún castigo, assí por el rigor con [que] gobernaban sobre este particular los Excelentísimos señores virreyes, y en especialidad el penúltimo, el Sr. Dn. Balthasar de Zúñiga, marqués de Balero, por considerar estava ya rebullido todo el Reyno a vistas de que todo Italia, Barcelona, Valencia y la mayor parte de Aragón juraron por su rey al Sr. Archiduque; y lo que es más, corrían gazetas del lugar de los malcontentos, y se solicitavan sus [noticias?] felices, que causavan gran alegrón en los ánimos, aunque ninguno se atrevió a desplegar.

Convé tenir en compte també un fragment del breu dietari, aquest cop en català, del conseller segon de l'Alguer, Sebastià Sanna, que resumeix el procés d'ocupació de l'illa:

223. Biblioteca Municipal de l'Alguer, ms. 3, f. 36.

Die 12 agost 1708: Aportà la valúgia de Càller la armada anglo-holandesa ab lo conte de Cifuentes, virrey per lo señor Carlos III, rey de España en compètenca del señor Felip. La matexa nit bombardaren la ciutat per no haver-la vulguda rendre lo marquès de Xamayca, virrey que governava. Acclamà lo poble y obrí los portals a 13.

Die 15: Estant en la processió de la Assumpta, se hagué en esta de Alguer la notícia per Diego Marras. Corré que se'n tornà de Oristain sens cumplir son viage.²²⁴

Die 18: Fonch la aclamació de Alguer y immediatament la de Sàcer y tot aquest cap de Logudor (Era, 1959, p. 235-236).²²⁵

Més enllà de les muntanyes de l'interior de l'illa —on la rebel·lió galluresa aconseguí de sobreviure—, més enllà de Còrsega —on els refugiats confien en un ràpid retorn a Sardenya—, no ha estat estudiat de manera sistemàtica el lloc que la ciutat de Barcelona ocupa com a destinació dels austriacistes sards exiliats entre els anys 1705 i 1708.

Juan Pilo Frasso va ser un d'aquests exiliats. Fora de les dades que espigolarem al llarg de la seva obra, tan sols ens n'ha arribat una breu referència que li dedicà Eduard Toda (1890, p. 209): «Natural de Sàcer. Fué gran partidario del Archiduque, por cuya causa emigró a Viena.» Palau i Dulcet repeteix aquesta nota i descriu tot seguit tres llibres deguts a Pilo: «*Discurso moral predicable perteneciente al peligroso estudio de muchos puntos de religion* (Viena de Austria, en la Imprenta de Su Magestad, 1730); *Oraciones panegíricas* (Viena de Austria, en la Imprenta de Ignacio Domingo Vojgt., 1716); *Reflexiones sobre la carta de un estudioso* (Viena de Austria, id., 1731).» Toda aprofundeix la descripció d'aquest darrer text: «*Reflexiones sobre la carta de un estudioso sin nombre escrita* (Viena, en la Imprenta de la Universidad, de la viuda Maria Theresa Vojgt). Un vol. en 4º. No lleva año, pero la licencia está datada el 1731.»²²⁶

Les *Oraciones panegíricas* consisteixen en l'únic text que, malgrat l'any d'edició (1716), corresponen de dret al període que estudiem per tal com recullen panegírics pronunciats a Barcelona durant la Guerra de Successió.²²⁷

Se predicaron estos sermones quando el azote de Dios nos hería, quando tronaba por toda la Europa, y singulamente por la España, Júpiter lleno

224. Cal deduir que estaven interrompudes les comunicacions entre el nord i el sud de l'illa.

225. Antoni Era duu a terme la seva transcripció a partir d'una còpia del canonge Antoni Miquel Urgias amb la qual hem confrontat el text: *Notizie antiche*, 1818, vol. II, f. 83-89 (Biblioteca Municipal de Sàsser, ms. 4).

226. Toda, 1890, núm. 618-620; Palau, 1948-1977, núm. 225.918-225.920.

227. Concretament, trobem referències a la catedral, a la capella de Santa Caterina del convent dels dominics, al convent de les caputxines, a l'església de la Misericòrdia i a la col·legiata de Santa Anna.

de ira, hallándose el paíz en que este orador predicava embuelto en tanta sangre y en tanta ruyna que miravan muchos a la muerte como lisonja.²²⁸

A les ratlles següents procedirem a descriure'n el contingut.²²⁹ En primer lloc, el títol complet: *Oraciones panegíricas compuestas y dichas por don Juan Pilo Frasso del Reyno de Sardenia, capellán de honor de la Magestad Cesárea y Cathólica. Tomo primero. Dedícale a los cesáreos cathólicos pies de la misma Magestad Augustíssima del Señor Emperador Carlos I el Poderoso, sexto en Alemania y tercero de las Españas*. En Viena de Austria, en la Imprenta de Ignacio Domingo Voigt en la Calle de S. Domingo, a 27 de agosto de 1716.

La fidelitat envers la casa d'Àustria és exposada com a preàmbul abans de la censura. L'autor hi descriu l'itinerari que el dugué des de la ciutat de Sàsser on havia nascut (al nord de Sardenya, prop de l'Alguer) fins a Barcelona i, tot seguit, a Viena en qualitat de capellà de Carles III:

Es deuda, Señor, lo que rindo, porque sobre haver nacido vassallo de la augustíssima casa (primer beneficio, con que después del de la creación, ligó el cielo las dos alas de mi voluntad; y también el reyno de Sardenia, que en la cuna que me dio supo enjutarne las lágrimas de haver nacido con hazerme respirar avassallado), victimados en las ardientes aras de la fidelidad, el corazón y el alma, que para llegar más calientes, o menos tibios, se acercaron al más augusto trono, passando desde Sardenia a Barcelona sin temer el bramido del león que rugía en el golfo [...]; y nuevamente a esta imperial corte de Viena. Y siendo tan de Vuestra Magestad esta alma, también deben ser de la misma condición sus productos.

Ens sembla interessant destacar el fet que tres anys després del Tractat d'Utrecht l'autor continua confiant en el dret de Carles d'Àustria, hereu de Carles II, a la corona d'Espanya:

Aún está palpitando la esperanza de ver conseguidos aquellos altos fines que merecieron el cuydado de la providencia del cielo [...]. Triunfos que, aunque tienen la rayz en España, han estendido las ramas hasta al corazón de la Germania [...]. Entre las verdes ojas de esos laureles anida todavía la esperanza.

A més dels aspectes polítics, als quals tornarem més endavant, les *Oraciones* ens procuren una interessant informació relativa als usos lingüístics a Sar-

228. Aquestes paraules procedeixen de la censura del jesuïta Álvaro Cienfuegos que descriurem més avall.

229. Per a això tindrem en compte l'exemplar conservat a la Biblioteca Municipal de Càller, S. D. 152, de 472 pàgines, a més d'una introducció i un índex sense numeració de pàgines.

denya, «en donde la explicación española se estudia como el idioma latino en la Italia y en la España misma» i on el castellà de l'autor és considerat «una lengua extraña», «una lengua peregrina».

Analitzarem en primer lloc la «Censura del padre Alvaro Cienfuegos, de la Compañía de Jesús», firmada a Viena el 4 de maig de 1716. Cienfuegos (Miranda, Astúries, 1656 - Roma 1739) no era un nouarribat al món de les lletres. Es remunta al 1702 el seu llibre sobre *La heroyca vida, virtudes y milagros del grande San Francisco de Borja, Duque quarto de Gandia*, repetidament reeditat fins al 1754 (aquest any precisament a Barcelona) i traduït al portuguès el 1757.²³⁰ A la seva «Censura», el jesuïta vol recordar encara el seu càrrec de plenipotenciari de Carles d'Àustria al regne de Portugal. Fidel al seu rei, l'autor degué viure un breu exili a Sardenya tot fugint de les tropes de Felip V; en efecte, dedica les tres darreres pàgines de la «Censura» a bastir un entusiasta elogi de l'illa,

la qual va acreditando cada día con tantos hombres sabios que la enriquezen con sus estudios que no es menos fecunda de ingenios sublimes que de mieses y de casa ilustres.

És possible, per tant, que Cienfuegos conegués de primera mà els costums lingüístics de Sardenya i la qualitat del castellà que s'hi parlava:

No dixo el autor [Juan Pilo] estos panegíricos en su natio idioma, sino en una lengua estraña que se aprendre en la isla que le dio honrada cuna del mismo modo que la griega o latina. Conque es difícil hablar con tanta propiedad en ella que no hallen los muy cultos algún dialecto o frase menos pura. Y que no echen de menos tal vez aquel ayre natural de una expresión viva, que es el no sé qué de la lengua cortesana. Una elocución garbosa tiene tan especial armonía que sólo puede aprenderse bien entre los arrullos de la cuna.

Cienfuegos ha conviscut intensament amb el barroquisme de l'oratòria castellana —que en aquestes pàgines critica amb una certa indulgència— i és conscient que la llengua ha aconseguit un nivell tan alt de perfecció a Castella que difícilment podrà ser conreada amb encert a Sardenya.²³¹ Aquest límit, però, es transformarà en un mèrit a les *Oraciones* de Juan Pilo, el qual recorre en els seus panegírics, malgrat tot, a alguns «dialectos» propis dels illencs:

230. Palau, 1948-1977, núm. 54.619-54.625; Aguilar, 1893, núm. 3.020-3.024. És del 1693 una *Breve relacion de la vida, y Heroicas Virtudes de el P. Ivan Nieto, de la Compañía de Jesus* (Palau, 1948-1977, núm. 54.626).

231. De fet, Cienfuegos parla de la *difficultat* de l'espanyol, de dicció «alta», «florida», «animosa», «como si se alambicasse el entendimiento por la lengua».

No se debe negar que es digno de mucha admiración en el autor de esta obra haver conseguido el aplauso de orador en una lengua peregrina en su patria, sobre muy culta [...]. Suena cada expresión como si fuesse nacida en aquel paíz, y no connaturalizada [...]. No como noble isleño que aprendió la lengua en España, sino como español que estuvo algún tiempo en Zerdeña.

No podem estar-nos de reconèixer el mateix Cienfuegos en aquest potser no del tot casual «español que estuvo algún tiempo en Zerdeña». Segui com sigui, trobem el jesuïta establert a Viena el maig del 1716, a la «casa professa de la Compañía de Jesús» on redacta la «Censura» per a Juan Pilo. Un any més tard publicarà a la tipografia vienesa de Van Ghelem, impressor reial, un llarg tractat teològic en llatí.²³²

Tornant als panegírics de Juan Pilo, una nota prèvia que adreça «El autor al que leiere» ens recorda altre cop l'esforç que el sacerdot va haver de dedicar a l'estudi del castellà, llengua —tal com hem vist— «estraña» a Sardènia:

Prevengo la excusa de no haver nacido en el ambiente ni respirado aquel buen ayre de España, sino el del Reyno de Sardèña, en donde la explicación española se estudia como el idioma latino en la Italia y en la España misma, y entra gota a gota en la razón y en la fantasía con la continuada tarea de leer los libros.

Pot ser oportú recordar que el català, malgrat la puixança de l'ús social de la llengua castellana a Sardènia durant els anys a cavall dels segles XVII i XVIII, continuava essent la llengua habitual de l'Administració, encara lligada, malgrat la guerra, als costums lingüístics de la Corona d'Aragó. La nostra llengua, tot i que retrocedia davant el castellà —que ja l'havia bandejada dels cercles no estrictament populars de l'Església— i que havia d'acabar sobrevivint reclosa a l'Alguer, mai no hauria estat considerada una llengua «estranya», o «peregrina a l'illa», precisament perquè encara hi representava un sòlid lligam jurídic amb la Corona.

Ara bé, pel que fa als usos lingüístics en la predicació, cal dir que durant els primers anys del segle XVIII a Sardènia ja s'hi havia consolidat una tendèn-

232. *Aenigma theologicum seu potius Aenigmatum et obscurissimarum quaestiones compendium, nunquam hactenus prorsus solutum*, en dos volums de 705 i 645 pàgines (Palau, 1948-1977, núm. 54.627; Aguilar, 1.893, núm. 3.025). És possible que hàgim d'interpretar el recurs al llatí, en un autor que fins aleshores s'havia expressat en castellà, com un mitjà per superar l'obstacle lingüístic que l'acompanyava al llarg de l'exili vienès. De qualsevol manera, el llatí serà la llengua de les següents publicacions de Cienfuegos a Roma (1728 i 1737) (Palau, 1948-1977, núm. 54.628-54.629; Aguilar, 1893, núm. 3.026). Pel que fa al nostre jesuïta, Palau afegeix encara: «En un catálogo italiano vimos anunciado por 70 liras un manuscrito de este autor: *Ragioni di stato e suoi documenti politici*. Siglo XVIII. 4°. 222 h.»

cia que, com a Catalunya, troba el seu origen al XVII: el castellà era reservat als sermons panegírics i el català —o bé el sard— a la predicació dominical, que no tenia accés a la lletra impresa (Comas, 1964, p. 359). De fet, els textos editats al llarg del segle XVIII són els produïts amb aquell vol literari deutor del Barroc, propi de les ocasions solemnes i, per tant, d'expressió no catalana.

En aquest sentit, la ciutat de Barcelona no es distingia gaire de l'illa que el sacerdot deixava enrere: hom s'esperava de l'orador el domini de la llengua castellana. Ara bé, aquest domini era considerat improbable entre els sards, mentre que era espontàniament reconegut als naturals de la ciutat (res no recorda l'existència del català):

¿Cómo cantaré hoy los aplausos y predicaré gustoso las glorias de Sancto Thomás de Aquino, siendo yo forastero? (p. 2)

Aquesta referència a sant Tomàs prové de l'«Oración panegírica en la célebre fiesta que la doctíssima Universidad de Barcelona consagró a su ángel maestro en el templo de Sancta Catharina» i ens deixa al llindar d'un altre tema de gran interès: el de l'acadèmia barcelonina intitolada al filòsof dominic, precedent prestigiós i encara mal conegut de l'Acadèmia dels Desconfiats.²³³ Tot i que Voltes (1962, p. 24-26) assegura que la de Sant Tomàs d'Aquino, formalment constituïda el 1711, existia des del 1703, trobem opuscles relatius a la Thomisticae Academiae a partir de l'any 1682 entre els documents conservats a la col·lecció Bonsoms, fonamentalment edicions dels panegírics que el 8 de març, en ocasió de l'«annua solemnitate celebranda», hom pronunciava a la capella de Santa Caterina, al convent dels dominics de Barcelona.²³⁴ El títol de l'oració llegida l'any 1689 ens dóna prou informació sobre el caràcter de la festa: *Panegírico en aplauso del ángel —, ideada en el segundo día de los quatro que en annual solemne culto consagra a su maestro la Academia de Theólogos, Médicos y Filósofos de la Universidad de Barcelona, en el Real Convento de Santa Catalina Martyr.*

Es tracta, doncs, tal com anticipava Voltes, «d'un cercle tancat d'universitaris (així ho indiquen els estatuts [del 1711]), l'afany dels quals es trobava

233. No hem tingut ocasió de consultar el treball que anunciava Voltes (1962, p. 24-25): «Tan conegudes com són les activitats i el règim d'aquesta Acadèmia dels Desconfiats, eren ignorades les de l'Acadèmia de Sant Tomàs d'Aquino, referent a la qual tenim dades extenses que exposarem en un altre lloc.»

234. *Catálogo* 1974: núm. 1.429 (1682), 1.501 (1684), 1.720 (1689), 1.804 (1691), 1.925 (1695). Convé tenir en compte encara els *Villancicos que se cantaron en el Convento de Santa Catalina* (Barcelona, Rafael Figueró, 1703) i els opuscles que recullen altres *villancicos* cantats a les trobades de l'Acadèmia de Sant Tomàs: *Catálogo*, núm. 1673 (1688), 1821 (1692), 2007 (1697), 2058 (1699), 2121 (1700).

projectat vers la pròpia Universitat, com ho demostra el seu zel per la instrucció i l'edificació dels estudiants. [...] Una "super-universitat" més exaltada encara en el fervor tomista».²³⁵

Fora del títol i dels dos sermons que analitzarem tot seguit, la realitat immediata i la cultura i la història catalanes no troben lloc a les *Oraciones panegíricas* de Juan Pilo, normalment centrades, com és natural, en qüestions de caràcter estrictament religiós. Ara bé, les celebracions dedicades al màrtir català sant Sever duen el nostre orador a girar la seva atenció envers la terra que l'acull, de manera que, en dues oracions pronunciades a la catedral de Barcelona, basteix un interessant elogi de Catalunya, dels seus reis, dels seus habitants i, com qui diu de passada, del seu sant.²³⁶

Al primer panegíric —subtitulat «El santo catalán»—, els conceptes d'obediència i fidelitat, als quals s'arriba a través de l'explicació evangèlica, serveixen a l'orador sard per atribuir les virtuts del nostre sant a tots els catalans, enriquint-les, però, amb una dimensió clarament política. El Senyor demana a Sever que, «si vol», el segueixi:

Y no le manda que siga, sino que le insinua si quiere, «si vult», porque siendo san Severo de nación catalán, que executa y puntualiza la insinuación, sería sobrado y por demás el precepto con que le mandasse seguir. (p. 165)

A los demás sanctos y de otras naciones es preciso mandar; un sancto de Cataluña lo entiende y executa a la insinuación. [...] Para los sanctos de otras naciones, para que los executen, han de ser los preceptos claros. Hasta en lo civil y político se advierte executiva la inclinación de este noble genio. (p. 166)

L'obediència política, per a la Catalunya dels anys de la Guerra de Successió, el seu sacrifici, és la renúncia a la pròpia llibertat, el martiri, en definitiva la fidelitat envers la causa de l'Arxiduc: «rindieron su libertad noble los catalanes a la fatiga de obedecer» (p. 177); d'obeir, però, no el rei imposat, sinó l'escollit, l'Emperador:

235. «A l'Acadèmia dels Desconfiats» —continua Voltes (1962, p. 25-26)— «no hi havem trobat cap personalitat de la vida Universitària, exceptuant [Josep] Rius i Folguera; a l'Acadèmia de Sant Tomàs d'Aquino hi trobem, en canvi, una totalitat d'universitaris, a part dels religiosos dominics que li presten vinculació amb l'Ordre dels Predicadors. Voltes assegura encara que «hom coneix els noms dels seus membres l'any 1711, inclosos al preàmbul dels Estatuts». Conviendria, finalment, llegir el dietari municipal dels anys 1708 i 1710, on és acreditada la presència dels consellers de la ciutat a la festa organitzada per l'Acadèmia.

236. Es tracta de l'«Oración en la fiesta que en la muy ilustre cathedral de Barcelona consagró al invicto mártir San Severo el Colegio de su nombre» (p. 162-199) i de l'«Oración en la célebre fiesta que en la muy ilustre cathedral de Barcelona celebró por la translación del glorioso cuerpo de San Severo el sempre docto, exemplar y ilustre colegio del mismo nombre» (p. 200-242).

En los robustos ombros de su valor mantuvieron atlantes los de Cataluña el alto cielo de su libertad. [...] Quisieron que, ahogada con la condición de la servidumbre, espirasse su libertad espontáneamente sacrificada a las manos de otro soberano. Llamaron al Emperador Ludovico, instáronle para que a los rayos de su corona quisiera añadir el del principado. [...] Admitiólos interesado escribiendo a la posteridad de los siglos la noticia de haverse libremente ofrecido los catalanes: «Nostro dominio libera & prompta voluntate se subdiderunt.» (p. 174)

I ens sorprèn tot seguit que l'orador deixi de banda les autoritats bíbliques i clàssiques per anotar el seu panegíric amb referències marginals procedents de textos profans. Així, la fidelitat envers el rei Pere el Cerimoniós consta «en el libro de los hechos de Cataluña»; la carta de l'11 d'agost de 1697 en la qual Carles II assegura que de la ciutat «hago tanta estimación como del resto de todos mis dominios» és conservada a l'«archivo de Barcelona». Però la fidelitat de Catalunya envers els seus reis és, per a Pilo, sobretot una virtut que es pot reconèixer en el present immediat:

Siempre ha sido este Principado el lugar en que hallaron descanso los Reyes. [...] Assí lo está oy experimentando nuestro animoso invicto monarca Carlos, que después de haver sido esta capital su ciudad del refugio en los más estrechos lances en que puso cuydadosa a la Magestad la ambición y el engaño, dejó en ella la joya de su mayor cariño, sin que en las distancias de otro emisferio hallassen los escrúpulos de la estimación aún levemente sospechosa esta seguridad. (p. 191-192)

La referència a la reina, «su mayor cariño», ens situa entre els mesos de setembre de 1711 —quan l'Arxiduc torna a Alemanya, tot encomanant a la seva muller el govern del Principat— i del 1714 —quan Carles deixa de ser «invicte». Altres fets històrics són encara presents a les *Oraciones panegíricas*. Gràcies a un joc de paraules a partir del verb *perdre*, Juan Pilo recorda les victòries dels catalans enfront de les tropes filipistes:

¿Perder, esta ciudad? [...] ¿No son los de esta ciudad tan animosos que alistando en sus tafetanes el valor, la resolución y la victoria desarmaron, el año seis, la intención y apearon de su vanidad el orgullo enemigo, que poblando esos golfos y inundando con gente y sangre esos campos, publicava con toda la voz como executada la prisión de nuestro animoso joven monarca Carlos, a no oponerse a sus baterías cada catalán un muro impenetrable y en cada barcelonez un castillo invencible? ¿No son los que, onze años, llevan arrastrando la rebeldía enemiga en el carro de su constancia y fidelidad, haciendo prisioneras de su valor a la ozadía, a la sobervia y al engaño? (p. 221-222)

Tot sembla indicar, però, que la derrota ja és ben a prop. Tot adreçant-se a la Providència, en aquest seu segon panegíric sobre sant Sever pronunciat a la catedral de Barcelona l'orador es demana:

La mejor y antes la más noble y florida monarquía es oy el tablero del juego en que os estáis jugando la España. Pero, Señor, si es de tan considerable interez y caudal el juego como parece, ¿que os estáis dormido? Ea, despertad, Rey de Reyes, y reparando la confusión de las pieças, arrojad las sobradas y restituid a su lugar las propias. (p. 222)

I després de la derrota, l'exili.

13. LA CANÇÓ DEL PARE VASSALLO

El 1726, després de sis anys de presència sabauda a Sardenya, Víctor Amadeu II, canviant d'estratègia en comprovar que la confusió lingüística dificultava l'adaptació dels funcionaris piemontesos, encarregà al pare Falletti, jesuïta, que estudiés d'acord amb el virrei comte de Cortanze la manera d'introduir l'italià a l'illa: els nens havien d'aprendre'l a l'escola i els religiosos d'emprar-lo durant llurs prèdiques.²³⁷ El pare Falletti, bon coneixedor de la realitat cultural sarda gràcies a la visita general que el 1721 havia dut a terme als col·legis de l'orde, va adreçar-se tot seguit al virrei per fer-li conèixer el seu projecte.²³⁸

L'ostacolo occorre per parte de Maestri, i quali presentemente non sanno ne parlare ne scrivere nell'idioma italiano. Per vincere questa difficoltà sarebbe necessario che venissero in questa Provincia due ó tre Padri dall'Italia, i quali insegnando la lingua á Padri giovani, dopo d'alcuni anni s'avrebbe un numero bastante di Maestri instrutti per dar principio ad ammaestrare la gioventù del paese.²³⁹

Pocs mesos després d'aquesta proposta, Falletti especificava en una memòria tots els mitjans i materials que considerava necessaris per a l'ensenyament de l'italià, entre els quals, escrivia, «si dovrà cercare qualche spediente per avere Predicatori Italiani».²⁴⁰ Un dels primers passos que calia dur

237. Veg. la carta de Víctor Amadeu II al baró de Saint Rémy, del 19 de maig de 1726, dins Palmarocchi, 1938, p. 96.

238. Veg. la carta de Víctor Amadeu II al baró de Saint Rémy, del 31 de desembre de 1721, dins Loddo, 1934, p. 256.

239. «Lettera diretta al vicerè di Sardegna», del 5 de maig de 1726, dins Loddo, 1934, p. 13-14.

240. «Memoria de mezzi che si propongono per introdurre l'uso della lingua italiana in questo Regno», dins Loddo, 1934, p. 14 (veg. també Scano, 1894, p. 50).

a terme, segons el seu projecte, era ensenyar l'italià a tots aquells religiosos que més endavant haurien de difondre'l, a través de l'ensenyament lingüístic o doctrinal, a la resta de la societat sarda.

El 2 de juliol de 1726, Víctor Amadeu II, advertint que no volia abolir el sard sinó arraconar a poc a poc el castellà en benefici de l'italià, va acceptar que fossin reclamats des de les Escoles Pies i les institucions jesuítiques sardes tots aquells religiosos necessaris per difondre l'italià dins aquests ordes. Pel que fa als jesuïtes, es va preveure de destinar-ne un per a cadascun dels principals centres de la Companyia.

Malgrat aquests projectes, el mes de març de 1727 tan sols s'havia establert a l'illa el pare Giovanni Battista Vassallo (1691-1775).²⁴¹ Pel que fa a la seva activitat de predicador, hem tenir en compte allò que el 3 de març de 1728 va escriure el virrei:

Il P. Ricca predica in tal lingua [italià] tutti li venerdì, ed ha quel concorso che vi è qui ordinariamente alle prediche spagnuole, che è sempre poco. Il medesimo P. Ricca ed il P. Vassallo fanno ogni domenica la dottrina cristiana in forma di dialogo, ed hanno gran concorso anche di plebe. (Palmarocchi, 1938, p. 98)

L'activitat evangelitzadora del pare Vassallo va durar gairebé cinquanta anys, i almenys en tres ocasions el dugué a l'Alguer, on deixà un record inesborrable en la memòria dels ciutadans.²⁴² I no podia ser altrament, si tenim en compte el mètode que seguia:

Calcavasi bene sul capo una corona di pungentissime spine, che gli facevano sgorgare tanto sangue, da irrigargliene la faccia, e da inzuppargliene le vesti, oppure dava mano a flagellarsi con discipline, e scagli di lame taglienti, con cui si stracciava di dosso le carni a brandelli. Spettacolo veramente pietoso e orribile ad un tempo, sino allora non mai visto, che traeva gemitte e grida di compunzione e di dolore. (Sundas, 1923, p. 66)

Antoni Miquel Urgias ens recorda la segona missió algueressa del prestigiós jesuïta:

Nella seconda missione fatta dal fù padre Vassallo verso l'anno incirca 1740 nella città d'Alghero, prevalendosi della divozione e fervore del po-

241. Filia, 1909-1929, vol. III, p. 21-22 i 49. Convé tenir en compte una útil biografia del pare Vassallo: Sundas, 1923.

242. La primera estada del pare Vassallo a l'Alguer es remunta al Nadal de l'any 1726, en ocasió del seu trasllat de Gènova a Sardenya (Sundas, 1923, p. 54). Pel que fa a les missions algueresses, veg. Manunta, 1988-1991, vol. III, p. 3 i 6-7.

polo, persuase loro a voler perpetua fra essi una sorgente d'esercizi propri di missione in una fabbrica destinata al ritiro spirituale. Contribuì volentieri al disegno tutto il popolo, ed oltre le copiose limosine raccolte dal pubblico a quest'oggetto, si videro le persone ancor primarie di questa città condurre processionalmente i materiali pella fabbrica disegnata.²⁴³

Aquest interès a dinamitzar l'espiritualitat local tot incentivant el corporativisme religiós coincideix amb l'estratègia que, ben bé des del segle XVI, els jesuïtes seguien a l'illa per tal d'assegurar els fruits de les missions.²⁴⁴ I el pare Vassallo els assegurà de manera eficaç: el seu deixeble Maurici Pugioni (1731-1803) es responsabilitzà fins a la seva mort, esdevinguda el 1803, de la direcció espiritual de la casa dels exercicis de l'Alguer (de vegades en conflicte amb Lluís Soffi, poc apreciat en aquesta disciplina) i, ben sovint, de la predicació quaresmal.

L'any 1911 va veure la llum a la prestigiosa revista *Archivio Storico Sardo* l'article de Joan Palomba intitulat «Tradizioni, usi, costumi di Alghero». L'autor hi recordava que

durante il periodo della settimana santa per le vie della città si sente cantare la seguente canzone anonima in occasione della venuta in Alghero del padre predicatore Vassallo, missionario del 700.²⁴⁵

Ja hem parlat prou d'aquestes missions.²⁴⁶ Ara ens convé recordar que, per tal d'assegurar-ne l'eficàcia, el jesuïta tenia per costum traduir al castellà o al sard certes pregàries que, en acabat, feia cantar als fidels tot al llarg de les processons penitencials. Traduïa també, ara a l'italià, la doctrina cristiana i, en forma de cançó, la difonia entre els fidels. Convé que observem amb atenció el metre que emprava:

Iddio è uno e trino,
perché con l'unità
d'essenza ha trinità
nelle persone.

243. «Casa degli esercizi di Alghero» (Biblioteca Municipal de l'Alguer, ms. 53A: Antonio Michele URGAS, *Manoscritti e memorie*, vol. I, 1818, p. 186). Publica el text complet d'aquesta memòria: Manunta, 1998-1991, vol. III, p. 67.

244. Pel que fa a aquest tema, veg. la bibliografia que proposa Loi (1998, p. 69-70, n. 84 i 85); hi destaca, sobretot, l'estudi de Raimondo TURTAS, «Missioni popolari in Sardegna tra '500 e '600», *Rivista di Storia della Chiesa in Italia*, XLIV/2, p. 395-412.

245. Palomba, 1911, p. 232, text posteriorment reproduït dins Nughes, 1996, p. 261.

246. Manunta (1988-1991, vol. III, p. 3) dedueix que la tercera estada de Vassallo a l'Alguer ha de correspondre a l'any 1749-1750: un vers de la cançó que hem d'analitzar es refereix a «lo jubileu», celebrat en efecte el 1750.

Queste hanno perfetta unione,
 perfetta somiglianza
 e son nella sostanza
 un Dio solo.

Il Padre ed il Figliuolo
 e lo Spirito Santo
 son pari e tutti tanto
 in eccellenza. (cit. Sundas, 1923, p. 69)

Es tracta del mateix metre de la cançó que, un segle i mig després de l'estada del pare Vassallo a l'Alguer, Joan Palomba va reproduir al seu estudi:

Qui bella missió
 que diu pare Vassallo,
 anem a l'escotar-lo,
 a entendre lo que mos diu.
 De tot lo primidiu
 de la Cristianidat,
 per diure los pecats
 al confessor.
 Jesús!, i qui error
 que nos hi ha succeït
 mentres que havem vivit
 en aqueix món. (vv. 1-12)

Manunta ja insinuava la possibilitat que el mateix Vassallo hagués estimulat la composició del cant alguerès (1988-1991, vol. III, p. 7, n. 6). Aquesta hipòtesi, aparentment arriscada, esdevé en canvi del tot versemblant si avaluem l'aspecte mètric que acabem de destacar: a partir d'una d'aquelles cançons amb què catequitzava la població sarda, el pare Vassallo pogué encarregar una adaptació algueresa a algun dels seus deixebles locals, entre els quals ja hem recordat Maurici Pugioni, conegut poeta en llengua catalana i castellana.

Des d'aleshores no ha cessat la devoció envers el jesuïta, el nom del qual ha estat deformat per la memòria popular (= «Bascianu»). Així i tot, la cançó, estretament lligada a la Setmana Santa, continua encara viva en alguns sectors de la població algueresa.

TEXT

Reproduïm la versió dictada per la Sra. Santina Caria (l'Alguer, 1904-1999), recollida per Luca Scala durant la campanya d'enregistraments, a càrrec de l'Arxiu de Tradicions, del mes de juny de 1997. La recitadora no aconsegueix identificar el «pare Vassallo» del vers 2, i en deforma el nom fins a proposar un insòlit «Bascianu», que nosaltres corregim. Altres edicions: Palomba, 1911, p. 232-234, posteriorment reproduït dins Nughes, 1996, p. 261-263; Sundas, 1923, p. 91-94; Manunta, 1988-1991, vol. III, p. 3-7, amb transcripció musical a la p. 147; Armangué i Scala, 1999; per a l'edició crítica del text, remetem a Armangué, 1999b, p. 125-128.

Qui bella missió que diu padre Vassallo. Anem a l'escoltar-lo, a entrende el que mos diu.	4
--	---

Tot lo primer diu de la cretianitat, per diure los pecats al confessor.	8
--	---

Jesús, i qui error que mos hi ha succeït mentres que havem vivit en aqueix món.	12
--	----

Hòmens i dones són, minyones i minyons: per anar a entrende els perdons serem contrits.	16
--	----

Ara sem advertits en cada hora del dia, per no fer companyia als de l'Infern.	20
--	----

Ràbia, rancor i gel, tot tenim de deixar i de mos estimar com a germans.	24
---	----

Lo remeri és a mans de mos posar en gràcia,	
--	--

basta que just se faci
lo Jubileu. 28

Cada ànima ne'l treu
de les del purgatori:
en aquell adjutori
és l'assistença. 32

Prenim-mo'l en pacència,
deixem-mos la porfídia,
ditxós és qui té envídia
servir a Déu. 36

Qui l'adora i qui el creu
mai tengerà pena,
lo pare de les penes
és a la glòria. 40

Aqueixa és la victòria,
la que mos guadanyem
mentres que servirem
a Jesucrist. 44

Ne treguerem conquïst
de les ànimes nostres,
la mia i les vostres
dongueran compte. 48

Quan Déu mos pregonta,
lo dia del Judici,
los nostros beneficis
i les obres. 52

En allà rics i probes
tots siguerem iguals:
a la mà esquerra els mals
i els bons a la mà dreta. 56

L'ànima pura i neta
se la pren sant Miquel,
se ne la munta al cel
per companyia. 60

Quan Déu mos envia
an aquellos furiosos

cada dos putxinosos
se'n prenen una. 64

Obrim la sepultura
en aquell gran disterro:
en aquell foc eterno
hi estan les ànimes. 68

14. POESIA CASTELLANOLLATINA A L'ALGUER

Fins ara ha estat molt poc estudiada la producció literària en llengua castellana a Sardenya i, encara menys, a l'Alguer.²⁴⁷ El ben merescut protagonisme de què hi ha gaudit sempre el català, fidel a una de les característiques essencials de la ciutat, ha desviat sovint l'atenció dels estudiosos, que han bandejat l'anàlisi de les manifestacions literàries en altres llengües. Amb la intenció de contribuir a l'estudi d'aquest aspecte de la història cultural de la ciutat, publiquem tot seguit un *Contra-paternoster* bilingüe del segle XVIII.

Per comprendre els motius que pogueren aconsellar un escriptor alguerès a redactar en castellà la seva poesia, convé recordar que a partir del segle XVII el català va veure disminuït el seu prestigi social en benefici del castellà, tant a Sardenya com a la resta dels països de parla catalana. Vicente Bacallar²⁴⁸ és un dels autors més prestigiosos de la història literària sarda, per bé que en llengua castellana; brillant conreador a l'illa de certes tendències nascudes durant el Segle d'Or de la literatura castellana i que troben el seu màxim exponent en *Los Tobías* (Madrid 1709). Seguint efectivament l'exemple de Francisco de Rojas, autor de *Los trabajos de Tobía*, Bacallar va construir el seu llarg poe-

247. Per a l'estudi de la literatura castellana a Sardenya és encara imprescindible el llibre de Joaquín ARCE, *España en Cerdeña* (1960). L'únic treball on són analitzades les característiques lingüístiques del castellà de Sardenya és Mancini, 1948, p. 171-176.

248. Vicente Bacallar y Sanna (Càller 1669 - l'Haia 1726) fou nomenat l'any 1708 lloctinent general de Sardenya, càrrec que el menà a reprimir les revoltes que s'intensificaren a la Galhura durant la Guerra de Successió espanyola. Exiliat a Madrid a partir de l'any 1713, fou cridat a formar part de la Real Academia Española, per a la qual redactà diverses veus del *Diccionario de Autoridades*. L'any 1715 fou nomenat ambaixador a Gènova, des d'on tornà a Sardenya amb l'expedició del cardenal Alberoni. Per a l'estudi de la seva activitat militar i diplomàtica, veg. Bobliolo, 1989, i Seco, 1957. Pel que fa a les qüestions estrictament literàries, veg. Alziator, 1954, p. 242-246; Pirodda, 1989, p. 942-943, i Arce, 1960, p. 172-173.

ma obeint a una estètica barroca llargament reconeguda per la crítica contemporània.

Tot i que aquesta obra primerenca havia d'atorgar al seu autor un cert prestigi dins de l'ambient literari —prestigi que havia de culminar l'any 1713, quan durant el seu exili a Madrid fou cridat a formar part del nucli originari de la Real Academia Española—, Bacallar és fonamentalment recordat per les obres de caràcter polític amb què pretengué de defensar a Sardenya la legitimitat del domini espanyol quan l'illa havia passat definitivament sota el poder dels Savoia. Amb la seva *Monarquía Hebrea* (Gènova 1719) i, sobretot, amb els *Comentarios de la guerra de España* (Gènova 1725), Bacallar representa un cas extrem de resistència envers els nous dominadors.

A més de Vicente Bacallar, l'illa ha donat a la literatura castellana un altre nom de relleu: ens referim a l'alguerès Antoni de Lo Frasso, autor de *Los diez libros de fortuna de amor*.²⁴⁹ Ara bé, convé recordar que, més enllà de l'ambient culte, les classes més humils de la població van utilitzar sempre, de manera gairebé exclusiva, la pròpia llengua: el català a l'Alguer i el sard a la resta de l'illa. Pel que fa a l'Alguer, és fonamental l'afirmació de Kuen:

El conocimiento del idioma español en Alguer se habrá reducido siempre a un círculo relativamente limitado de personas instruidas, y sobre todo no ha podido el español expulsar el catalán de la vida religiosa, de la predicación y de la doctrina cristiana en Alguer, al contrario de lo ocurriendo en otras ciudades de Cerdeña. (1932-1934, p. 126)

Havia de formar part, doncs, d'aquest «cercle limitat de persones instruídes» l'autor de la poesia castellanollatina intitolada *Contra-paternoster*, sobre la qual no ens ha pervingut cap mena d'informació. El text, procedent de la Biblioteca Municipal de l'Alguer, es troba als dos últims fulls d'un quadern que reporta un *Diálogo familiar entre un religioso, poeta de los pobres de la Madre de Dios de la Escuela Pía, y el barbero cubicular del convento*, de l'any 1760, encara inèdit, i s'insereix dins d'una interessant polèmica de caràcter literari que es va viure a l'ambient religiós callerès després de l'expulsió dels jesuïtes de Portugal. Més que no pas el seu contingut, però, ara ens interessa un aspecte fonamental de la seva forma, o sigui el sistemàtic recurs al llatí, amb el qual el text castellà formarà una unitat inseparable. El caràcter del poema, d'aquesta manera, esdevindrà un insòlit precedent de l'obra de Matteo Madau, el qual, en efecte, amb el seu *Ripulimento della lingua sarda* va teoritzar l'any 1782 sobre les fórmules bilingües que havien de dignificar la llengua sarda literària, tot aproximant-la a la llatina. Al nord

249. Primera edició: Barcelona, Pedro Malo, 1573. Sobre aquest escriptor, veg. Roca, 1992.

de l'illa van practicar aquesta tècnica Antonio Porqueddu i l'alguerès Mateu Lluís Simon.

Se'ls havia anticipat, però, l'autor del nostre *Contra-paternoster*, que arribava a utilitzar els dos possibles significats d'una paraula (el *sed* del parenostre: llatí, 'però'; castellà, 'set') per tal crear una estrofa que culmina, més que no pas amb una fórmula bilingüe, amb una elegant possibilitat de «doble lectura».²⁵⁰

Sossiéguese su merced.
Hijo, templa tu impaciencia,
pues del agua de la ciencia
tú nunca tuviste
sed.

TEXT

«Contra-paternoster, o sea [Re]spuesta a una glosa del Paternoster que publicó contra los *Padres* de Santa Cruz el *Reverendo Padre* Ramon Esquirro de las Almas del *Purgatorio*, pobre de la *Madre* de Dios, de las Escuelas Pías. Diálogo entre el sastre maestr'Antoni Squirru, mayoral de bandera, y su hijo *padre* Ramón» (Biblioteca Municipal de l'Alguer, ms. 531).

¿No es de poetas un desdén
y de musas un desastre
ver metido a poeta un sastre
que enseñó a cusir su buen
Pater? 4

Decíale el buen padre viejo:
«Hijo, déxate de musas.
Lo que te importa es que cusas.
La aguja es todo el manejo
noster. 8

Déxate, querido hijuelo,
de ir tras el señor Apolo.
¡«Somos para sastres sólo»,
nos decías tú, santo abuelo,
qui es in Colis! 12

250. Pel que fa a aquest terme, veg. Rossich, 1989, p. 535 i 551. Veg. també, del mateix autor, «Literatura plurilingüe a Sardenya» (Rossich, 1998).

Líbrete Dios y San Pablo
que el diablo a versos te meta,
porque tú serás poeta
quando el más traviesso diablo 16
santificetur.

Mas serás sastre cabal
si te aplicas a la aguja
y si hay diablo que te empuja
lograrás de «mayoral» 20
nomen.

Los deseos que te consumen
de poeta son perversos,
porque al mismo ler tus versos
dirán que es, por necio, el numen 24
tuum.

Si huyes el estado nuestro
no esperes que el pan te sobre.
De poeta tendrás lo pobre,
ni es possible que a ti el estro 28
adveniat.

Mira a maestro Juan Caddeo,
a maestro Anton Catalán:
por sastres les sobra el pan,
y tú havrás en nuestro empleo 32
regnum tuum.

Si eras, hijo, qual devías,
dexando de poeta el mal,
a tu padre mayoral
que te aconseja, dirías: 36
«Fiat».

PADRE RAMÓN
Mi voluntad era esta
de hacer versos a jesuitas,
que son birbas infinitas.
Pero ya veo que es opuesta 40
voluntas tua.

MAESTR'ANTONI
¡Jesús! Hijo mío, ¡destierra

de ti tan gran desatino!
 El jesuita, un arliquino,
 te ha de parar en la tierra 44
sicut in Coelo.

Un trapo te han de parar
 en esta y en la otra vida,
 porque tienen gran cabida 48
 en los cielos, en la mar
et in terra.

PADRE RAMÓN
 ¿Y el cuento de Portugal,
 padre? ¿Vosted no ha sabido
 que allí usureros han sido, 52
 robando a aquel pueblo leal
panem?

MAESTR'ANTONI
 ¿Qué Portugal, ni qué cuento?
 Todo es tentación de brujas.
 Hijo, piensa en tus agujas: 56
 sea la aguja el pensamiento
nostrum.

PADRE RAMÓN
 No, padre, que es un mal cuento
 del rey portugués la herida,
 y el cuento de Malagrida 60
 es nuestro entretenimiento
quotidianum.

Tienen de agarrar mil modos:
 son lobos con piel de oveja.
 Cojen plata nueva y vieja
 y, astutos, dicen a todos: 64
 «*Da nobis.*»

MAESTR'ANTONI
 Mientes, hijo, por los codos:
 ellos son buenos christianos.
 Les dieron los ciudadanos
 antes, mas les niegan todos 68
hodie.

Sí es de oro el jesuita hambriento,
 sí es rapaz lobo en la grey,
 como tienen esta ley:
Venit missa cum argento? 72
Dimitte.

Maestre Gregorio, el sillero,
 mi compadre de bautismo,
 dando missa a un padre, él mismo
 le dixo: «No hace el dinero 76
nobis.»

¿No has visto en la iglesia mesma
 que hacen mil buenos sermones
 y les niegan los doblones?
 ¿Quántos que tienen Quaresma 80
debita?

Son falsedades perenes
 el que corran los dineros;
 pues, siendo tan limosneros,
 ¿no vienen a ser sus bienes 84
nostra?

PADRE RAMÓN
 Padre, es usted muy sencillo
 si estos cuentecitos cre.
 ¿Quién al jesuita no ve 88
 que va tras el dinerillo
sicut et nos?

Tienen tretas exquisitas
 y en pillar no tienen ley.
 Por esto dixo aquel Rey:
 «Del Portugal los jesuitas 92
dimittimus.»

Dieron al Rey un balaço
 estando dentro su coche,
 y a ellos hacen de la noche
 en que sucedió el fracazo 96
debitoribus.

MAESTR'ANTONI
 Mentira de passatiempos

es esta, y muy indiscreta.
 Jesuita con escopeta
 nunca se ha visto en los tiempos 100
nostris.

Hijo de malas entrañas
 y de corazón podrido:
 enormemente has mentido,
 y otra vez en tus patrañas 104
ne nos inducas.

¿Dónde leíste esta ficción
 y este tan raro anedocto?
 Hijo, ya sé que eres docto,
 mas con la preposición 108
«in».

PADRE RAMÓN
 Sin preposiciones ni adverbio
 soy docto, y sépalo, padre.
 Y aún quando el jesuita ladre 112
 no me causa el más sobervio
tentationem.

MAESTR'ANTONI
 Sossiéguese su merced.
 Hijo, templa tu impaciencia,
 pues del agua de la ciencia
 tú nunca tuviste 116
sed.

Déxate estas fantasías
 y piensa, por tu cautela,
 que quando te embiava a escuela
 al ver el libro decías: 120
«¡Libera!»

Hijo, por amor de Dios,
 no te metas a ser sabio,
 que al saber haces agravio,
 ni es este paño por 124
nos.

Dios te libre de este error,
 desta tentación de amencia

que, en ti, librarte de ciencia,
será librarte el Señor 128
a malo.

Nadie de docto presuma,
que es la presunción gran mal.
Sea tu Apolo el mayoral,
hijo, y la aguja tu pluma. 132
Amen.

15. LA INTRODUCCIÓ DE LA POESIA ARCÀDICA A L'ALGUER

Són ben poques les notícies que ens han arribat sobre les primeres acadèmies literàries a l'Alguer, imposades a partir de l'any 1758 pel bisbe Delbecchi. No hi ha dubte, així i tot, que al col·legi jesuític de Sant Miquel va adoptar-se de seguida el nou mètode. Segons l'abat Joan Francesc Simon, durant els primers anys del segle XIX es recordaven encara

tanti belli componimenti [de Maurici Pugioni] ch'e' recitava in mano in mano negli esercizi accademici che si tenevano privatamente dai Padri Gesuiti o nelle festive loro solennità o nelle vacanze del carnevale o della villeggiatura».²⁵¹

Això havia de ser abans del 1773, any de la supressió de l'orde. Fou, per tant, a través de les institucions jesuítiques tant locals com sassereses, que alguns nobles algueresos van entrar en contacte amb la cultura arcàdica.

Hem de considerar els germans Simon Delitala entre els primers conreadors a la ciutat d'aquesta nova poesia, expressada inicialment en italià. L'any 1772, en efecte, un membre d'aquesta família («D. M. S.»: Domènec Maria Simon? Don Mateu Simón?) va escriure el poema titulat «Nella partenza da Sassari del Signor Cavalier Ferraris di Celle», primera ocasió en què trobem a l'Alguer la presència dels versos alexandrins (o *martellians*),²⁵² que a través d'aquest canal entraran més tard dins la poesia d'expressió catalana de Bartomeu Simon.²⁵³

251. Tots els manuscrits deguts als diversos membres de la família Simon són conservats a l'Arxiu Guillot de l'Alguer, fonamentalment als lligalls 576, 647, 701 i 933. Ens en servirem sovint al present estudi; per tal d'alleugerir l'aparat de notes, però, reduïrem al màxim les referències arxivístiques.

252. El vers alexandrí fou conreat a Itàlia per Pier Iacopo Martelli, gràcies al qual hi canvià de nom.

253. «Per lu naximent del Senyor Nostre, un pobra ciapadó a la sua pàtria quant deu alegrar-sa-na, en versus martellians» (Armangué, 1996b, text 8). Vam publicar la resta de les poe-

L'activitat literària dels germans Simon Delitala, però, no es limitava tan sols a l'enllestiment de treballs acadèmics, sinó que representava un entreteniment familiar l'estudi del qual convé no negligir. En aquest sentit és significativa la tragèdia inacabada, deguda a Mateu Lluís i dedicada al pare Bartomeu, titulada *La morte d'Armellino nella giornata di Calvia*, firmada a l'Alguer l'any 1777. Es tracta d'un llarg poema que havia estat pensat per a una veritable representació, a la vinya de Càlvia, a càrrec precisament dels membres de la família, tal com es desprèn de la llista de noms que acompanya la fictícia dels personatges: entre els actors figuren Joan Francesc, Mateu Lluís, Joan Baptista i Bartomeu Simon, a més de la mare Magdalena Delitala, un preceptor i tres cosins, dels quals no s'especifica la identitat. Cal anticipar que Joan F. Simon havia d'encarregar-se, l'any 1785, de l'edició de les tragèdies que A. Berlendis havia difós entre els seus alumnes.²⁵⁴

Amb la supressió de la Companyia de Jesús, l'any 1773, l'Alguer va perdre la seva escola, de manera que s'inicià l'èxode d'alumnes i professors cap a la capital del regne,²⁵⁵ on els exjesuïtes continuaren responsabilitzant-se de l'ensenyament a les institucions educatives més prestigioses (la prefectura del seminari tridentí de Càller, per exemple, fou confiada a l'alguerès Lluís Soffi). A més del col·legi de Sàsser,²⁵⁶ per tant, convé tenir en compte que diversos membres de la noblesa algueresa i, en definitiva, un bon seguit dels poetes arcàdics la trajectòria dels quals hem d'anar seguint, van formar-se al col·legi de nobles de Càller.

La seva reforma, tot i que s'esdevé durant el regnat de Víctor Amadeu III, constitueix un deute envers el ministre Bogino. L'any 1770, el rei Carles Manuel III ja havia cridat de Parma un grup de jesuïtes que havien d'introduir al col·legi un millor sistema educatiu, tot intensificant-hi l'ensenyament de l'italià. Ara bé, la supressió de la Companyia va menar la institució a una breu de-

sies catalanes que descriurem en aquest capítol dins Armangué, 1998 (remetem a aquest treball per a totes les qüestions de caràcter arxivístic i bibliogràfic).

254. *Tragedie* (Torí, Stamperia Reale, 1785). Abans d'això, ja havia vist la llum *Sardi liberata* (Càller, Stamperia Reale, 1783), tragèdia de Berlendis que els alumnes del col·legi de nobles de Càller dedicaven al virrei en ocasió de la inauguració dels nous locals de l'escola, on fou representada l'obra.

255. La pobra situació en què restà l'Alguer és descrita en un llarg poema en octaves intítulat «Supplica al Re per ristabilirsi le Scuole d'Alghero» (Arxiu Guillot, llig. 933), on l'anònim autor, a més de recordar-nos que «i catalani furon i fondatori della città, unico luogo in Sardegna ov'è dominante il loro linguaggio», fa constar en nota que l'Alguer és l'única ciutat del cap nord de l'illa que no ha conservat les escoles. «Qualche algherese», continua, «studia in quella università [de Càller], ma non tutti possono ivi portarsi.»

256. Tal com llegim al manuscrit esmentat, «nell'Università di Sassari studian alcuni algheresi con molt'onore. Ovunque si confessa il loro ingegno. Ma non tutti i padri hanno come far vivere là i figli».

cadència que només aconseguí de superar gràcies a la intervenció del bisbe Giovanni Antonio Cossu.²⁵⁷ Sota la seva direcció, Angelo Berlendis va responsabilitzar-se de la prefectura del col·legi i va difondre-hi el gust per les tragèdies i la poesia arcàdica.

Aquest era l'ambient literari que va acollir els germans Mateu Lluís i Joan Francesc Simon al col·legi de nobles de Càller quan, a partir de l'any 1777, van començar a freqüentar-lo.²⁵⁸ Tots dos, a més, amb altres alumnes del Col·legi, consten com a membres d'una «Colonia Azziana» reunida a Càller l'any 1778, tal com ens informa l'opuscle manuscrit que duu per títol *Adunanza tenuta dagli Arcadi della Colonia Azziana pel felice passaggio nella città di Napoli della Sacra Cesarea Maestà Giuseppe III, al ritorno della vittoria riportata sopra la parte otomana*.²⁵⁹ El recull de les poesies transcrits en aquest opuscle va anar a càrrec de «Don Leonardo Solinas, banarese, demorante nella città di Cagliari», el qual, a nom de tota la colònia, va responsabilitzar-se de la redacció d'un text introductori. A més de pedants mostres d'erudició, Leonardo Solinas —que més endavant trobarem relacionat amb la poesia algueresa— va deixar-hi constància dels motius que havien empès la colònia a reunir-se:

Mai più giusta occasione poteva a noi presentarsi di rendervi palese il nostro affetto, che quella del vostro passaggio in codesta città [...]. Tra le comuni pubbliche dimostrazioni di tante innumerabili nazioni che con stupore ne ammirano le vostre gesta, questa nostra Colonia d'Arcadia no ha voluto tra le ultime comparire nell'universale rallegramento.

El recull poètic s'enceta amb tres sonets i una crida als «pastors arcàdics»²⁶⁰ deguts a Mateu Lluís Simon, custodi de l'Arcàdia, que firma amb el nom d'Adimanteo Auttonidio. L'«Invito agli Arcadi», en versos martellians, que ja hem vist presents a l'obra d'àmbit familiar de la família Simon, comença així:

257. G. A. Cossu (nascut a Cuglieri el 1725) fou professor de física experimental a la Universitat de Càller entre els anys 1764 i 1770, quan li fou confiada la càtedra de Teologia Moral. Presidí el col·legi de nobles de Càller fins al 1786, any en què fou consagrat bisbe de Bosa.

258. L'any 1779, Joan Francesc Simon va aconseguir una de les dues places gratuïtes de què podien gaudir en aquella institució els ciutadans algueresos. A la comissió que el considerarà idoni figuraven G. A. Cossu, A. Berlendis i A. Purqueddu.

259. N'hem vist un exemplar manuscrit a la Biblioteca Municipal de l'Alguer, ms. 7. El recull és firmat a Nàpols l'any 1778.

260. Els altres poetes presents a l'*Adunanza* foren: Joan Francesc Simon (Tigristo Arcaleo); l'esmentat Leonardo Solinas (Penteo Alcidenenziaco); el custodi general de l'Arcàdia, Raffaele Ledà (Nicasto Acarnaneo); Antonio Purqueddu (Aligesto Tasideo), i Luigi Paderi, Antiocho Azzei, Salvatore Mameli, Luigi Azzori i Giuseppe Bertolotti.

Orsù dunque, radunisi
la nostra illustre Arcadia,
or che per noi faustissimo
questo bel giorno irradia.

El 1778 l'impressor Bonaventura Porro, que des del 1770 es feia càrrec de la Stempareia Reale de Càller,²⁶¹ va dedicar un opuscle *Al novello Arcivescovo di Cagliari, Monsignore Don Vittorio Filippo Melano di Portula*, on trobem l'única poesia catalana coneguda del jove Domènec Simon, un sonet que Toda recollí sense indicar-ne la font.²⁶² Convé tenir en compte que Libano Tritonio, «Poeta Arcade della colonia Fossanese», va proposar aquest opuscle com a model de perfecció tipogràfica.²⁶³

Hi collaboraren els principals poetes arcàdics del període, entre els quals volem esmentar Angelo Berlendis, Antonio Purqueddu (aquell any «alunno del collegio cagliaritano»), Francesco Carboni, l'advocat Domenico Azuni i els algueresos Mateu Lluís Simon i Lluís Soffi.²⁶⁴ Entre els altres poetes, destaca sens dubte Matteo Madau, autor d'un text «sardo-latino del capo di Logodoro».

Convé que ens aturem a estudiar amb atenció el significat d'aquesta insòlita poesia sardollatina. Abans de la represa cultural de la fi del segle XVIII, el sard no havia disposat d'un registre literari que el fes apte, segons els mateixos escriptors sards, per a la poesia. Matteo Madau, en un singular intent de superar aquesta mancança, va publicar el 1782 —quatre anys després, per tant, de la poesia dedicada a l'arquebisbe Melano— el seu fonamental *Ripulimento della lingua sarda*,²⁶⁵ on proposava la creació d'un «sard il·lustre», en-

261. En una nota manuscrita, Joan Francesc Simon ens recorda que «fu l'anno 1770, che aprendosi la Reale Stamparia di Cagliari con Reale munificentissimo diploma dei 2 novembre 1769 dalla gloriosa memoria del Re Carlo, ne fu graziosamente confidata la direzione al Sr. Porro, ch'essendo in qualità di compositore nella Reale Stamparia di Torino, avea già dato sicuri saggi di sua singolar perizia nell'arte tipografica.» L'any 1781, Porro va tornar a Torí i fou substituït per Giacomo Fea.

262. Toda, s. d., p. 52-53. Toda atribueix el sonet a «Domingo Simón», tot i que, de fet, fou publicat de manera anònima. A l'exemplar de l'opuscle que nosaltres hem consultat (Biblioteca Municipal de l'Alguer, 23.D.2: «Miscellanee poetiche, sec. XVIII») el sonet és firmat «N. N.» i, en una nota a mà, és atribuït al nostre autor.

263. Veg. les seves «Osservazioni tipografiche», incloses a la nota 26 del Tercer Cant del llibre d'Antonio PURQUEDDU, *Il tesoro della Sardegna nei bachi e gelsi. Poema sardo e italiano*, Càller, Stamperia Reale, 1779, p. 249-253.

264. Efectivament, des de la prefectura del seminari tridentí de Càller, Lluís Soffi continuava impulsant la seva activitat arcàdica. Corresponen a l'any següent els seus *Componimenti poetici [...] da recitarsi in una pubblica Accademia da' signori alunni del Seminario il dì 7 del mese di aprile 1779* (Càller, Stamperia Reale), dedicats també a l'arquebisbe Melano, el qual s'havia beneficiat alhora d'una «raccolta di poetici componimenti dedicati dalla Colonia Arcadica di Fossano».

265. *Saggio di un'opera intitolata «Il Ripulimento della lingua sarda» lavorato sopra la sua analogia colle due matrici lingue la Greca e la Latina*, Càller, Stamperia Reale, 1782. El *Ripuli-*

riquit amb préstecs del llatí i del grec, a partir de la variant dialectal logudoresa. Però la figura del jesuïta ocierès, reclòs a Càller després de la supressió del seu orde, ha estat estudiada no tan sols pel seu projecte de dignificació de la llengua sarda literària, sinó també pels seus intents d'aconseguir fórmules bilingües per a la poesia, amb la clara intenció d'atorgar un nou prestigi a la pròpia llengua tot enllaçant-la amb altres de considerades més cultes.²⁶⁶

Entre els autors que amb aquesta mateixa intenció —i coincidint amb la represa de l'ús del sard com a llengua literària— van conrear la poesia bilingüe, volem destacar sobretot Antonio Purqueddu, que, a l'opuscle que hom va dedicar *All'illustrissimo e reverendissimo Monsignore D. Iacopo Francesco Tommaso Astesan*²⁶⁷ en ocasió de la seva arribada a Càller el 19 de setembre de 1778, va publicar una «Dedicatòria sardo-italiana» que feia costat a un anònim «Madrigale sardo-latino».²⁶⁸

Mateu Lluís Simon va aprofitar aquesta ocasió per estrenar-se ell també com a poeta bilingüe. A l'opuscle hi publicava, en efecte, el seu primer text català conegut, la poesia «Algarois-françois»,²⁶⁹ que acompanyava un «Soneto algarès» del seu mestre Lluís Soffi.²⁷⁰ El text francocatalà va adquirir una popularitat que sorprèn en un jove autor que a l'opuscle col·laborava amb els poetes més prestigiosos de Sardenya. Efectivament, encara l'any 1837 hom recordava a l'Alguer la poesia, de la qual el viatger francès Valéry (1931, p. 118) va recollir una versió parcial que presentava amb les paraules següents:

Il catalano, che ha preso vocaboli perfino alla lingua inglese, presenta un gran numero di parole francesi. Mi è stato letto ad Aghero un sonetto insieme francese e algherese, nello stile del Ronsard, que termina con questi versi:

«Mangeant un fruit enfant
le paradis terrestre
nous a fait perdre Adam.»

mento della lingua sarda pròpiament dit va romandre inèdit, i pot ser consultat a la Biblioteca Universitària de Càller (S.61.1.39-40).

266. Veg. sobretot Matteo MADAU, *Armonie sarde*, Càller, Stamperia Reale, 1787.

267. *All'illustrissimo e reverendissimo Monsignore D. Iacopo Francesco Tommaso Astesan, dell'ordine de' predicatori, da vescovo di Nizza promosso all'arcivescovado di Oristano*, Càller, Stamperia Reale, 1778.

268. Probablement Purqueddu fou el responsable de l'edició d'aquest opuscle. A més d'aquesta «Dedicatòria sardo-italiana», va publicar-hi els versos martellians que fan d'endrea i una «Decima española».

269. Sembla com si Siotto (1843, vol. iv, p. 159) volgués ignorar el caràcter bilingüe del text, ja que només esmenta, tot comentant el contingut de l'opuscle, un epigrama llatí, certes tercines i un «sonetto francese».

270. El mateix autor el traduí a l'italià a l'hora d'incloure'l a les seves *Poesie* (Càller, Stamperia Reale, 1784).

Són del 1780, finalment, els versos de Mateu Lluís Simon que «se refereixen á la commemoració de las bodas d'un militar alguerès, D. Joseph Vernazza, ab la jove Virginia Fauzons». Com que Toda no va arribar a conèixer el text «Algarois-françois», suposà equivocadament que aquesta era l'única poesia en català deguda a Mateu Lluís Simon.

Amb tot això, l'estètica arcàdica havia consolidat la seva força i havia fet de l'italià, en oposició al castellà, la seva llengua habitual d'expressió. L'exemple d'Angelo Berlendis, «introdutor i restaurador del bon gust en la literatura a Sardenya», havia donat ja fruits abundants, tal com reconeix Joan Francesc Simon en una epístola adreçada al marquès Paliaccio della Planargia, mecenes de l'edició de les obres del prefecte:²⁷¹

Pensa che questi carmi e il degno vate
della patria comun già fanno in seno
germogliar altri vati ed altri carmi
onde Sardigna anche oltremar si onora.²⁷²

Arribant a l'Alguer a través dels canals que fins ara hem tingut en compte, l'Arcàdia va coincidir-hi amb el català —com coincidí amb el sard a l'interior de l'illa, que queia lluny de la zona d'influència de les ciutats principals. A partir d'aquest moment, superats els primers anys de vida, les acadèmies literàries de la capital del regne van deixar d'influir en l'evolució de l'Arcàdia algueresa: el fenomen ja s'havia difós a la ciutat catalana, que, en tot cas, depenia de l'ambient cultural de Sàsser, potser tan dinàmic com el de Càller. És interessant, en aquest sentit, la resposta indignada d'una anònima dama sasseresa a una desencertada descripció de l'illa a càrrec d'un viatger suec, que oblidava esmentar la principal ciutat del cap nord:

Oltre Cagliari, e oltre gli studj, e le arti di Cagliari, vi è pure qui una città, e accademie, e conversazioni, e stamperie, e lettere, ed arti, di cui non ha notizia l'autore.²⁷³

271. *Delle poesie di Angiolo Berlendis*, vol. I-III, Torí, Stamperia Reale, 1784-1785. Entre els documents de Joan Francesc Simon custodiats a l'Arxiu Guillot, s'ha conservat una sèrie de sonets de Berlendis «da aggiungersi al quarto volume delle seu opere», tal com consta en una nota a càrrec del curador. Aquest quart volum no va veure mai la llum.

272. «Al marchese Paliaccio della Planargia, offrendogli l'autore tre volumi delle poesie di Angelo Berlendis da Vicenza. 1784.»

273. «Risposta di donna Lucia N. N.», firmada a Sàsser el 23 d'octubre de 1786, dins *Lettere famigliari scritte in Sardegna sulla lettera di Giacomo Giona Bjoernstaehl, professore di filosofia in Upsala*. Raccolta fatta da Sardofilo Arboreo (Vercelli, Tipografia Patria, 1787), p. LXI-LVI.

El català, a més, començava a ser present també en alguns reculls poètics deguts a tipografies sassereses. Eduard Toda publicà un segon sonet de l'ex-jesuita Lluís Soffi, en el qual es «proposa a la Pietat dels Fiels la pena de Maria en la sua soletat», «publicat l'any 1780, possiblement per la festa de Nostre Senyora de les set dolors».²⁷⁴ El diplomàtic reusenc va transcriure també a la seva antologia un altre sonet que figurava en «una colecció de versos pera la quaresma», o sigui a la *Raccolta di poesie per i due predicatori quaresimali della cattedrale d'Alghero*, de l'any 1780. El seu autor, que firma «D. Pepi Arcayna» (però que, a partir de Toda, coneixem com a Josep D'Arcayne), degué ocupar-se alhora del recull dels textos, dedicats al bisbe de l'Alguer Joaquim Radicati (1772-1793), si hem de fer cas dels versos on escriu:

Si tu benignament aquesta agraexas
raccolta, o bona o mala qu'ella sia,
quanta gioia, o gran pare, al cor ma dexas.

Quatre anys més tard, el 1784, el canonge Vitelli va dedicar un «Soneto Alguares» al nou arquebisbe de Sàsser, recollit a l'opuscle publicat *Nell'arrivo in Sassari dell'illustrissimo e reverendissimo Monsignore D. Filippo Giacinto Oliveri di Vernié*, imprès com a obsequi del «privilegiato stampatore» sasseres Giovanni Luigi Polo. La poesia de Vitelli acompanyava altres sonets en venecià, castellà i sasseres, a més de textos deguts a Pere Bianco, Francesco Carboni i Gavino Pes (que publicà un «Sunettu Tempiesu»).

Una altra dada d'interès relacionada amb el fenomen arcàdic a l'Alguer, ens la procura el títol d'una poesia que hi fou llegida probablement l'any 1788.²⁷⁵ Es tracta de la «Improvvisata in risposta al sonetto dell'ab[ate] M. fatta nella conversazione che si tenne in casa del nobile Don Antonio Masala nella città di Alghero».²⁷⁶ És possible que l'«ab. M.» sigui l'abat Joan Andreu Massala —fill d'Antoni—, autor d'un sonet català dedicat al bisbe Bianco amb motiu del seu nomenament com a bisbe de l'Alguer.

Finalment, hem de tenir en compte un sonet que de manera equivocada Toda classificà entre els textos deguts als «poetas anonims de principis del segle XIX». De fet, l'opuscle dedicat *Al novello Arcivescovo di Sassari Monsignore Don Fra Giacinto della Torre*, successor del difunt arquebisbe Oliverio di Vernié, és datat a Sàsser l'any 1790, i recull quatre poesies italianes, un so-

274. Tot i que Manunta (1988-1991, vol. II, p. 92) va tenir ocasió de consultar l'opuscle on el sonet va ser imprès per primer cop, nosaltres no hem aconseguit de localitzar-ne cap exemplar.

275. Una de les poesies de l'opuscle que tot seguit descriurem és datada el 2 de juny de 1788.

276. Dins *Nella partenza dalla Sardegna dell'illustrissima Signora Donna Mariina Beccaria, barona di Luttgendorf*, Càller, Stamperia Reale, s. d.

net castellà i un altre d'alguerès que hauríem d'atribuir a l'«Avvocato Duprè Cugia», que firma el darrer text. Tot considerant anònim el sonet, però, Toda va escriure (s. d., p. 68): «Potser lo mèrit de la anterior composició abona l'acte del autor, que modestament suprimí son nom al peu d'ella.» I continua, referint-se als diversos sonets que fins ara hem tingut en compte: «En general aquestas poesias, escrites per capellans y dirigidas á Bisbes, més que fillas de una convicció desinteressada, apareixian com memorials de súplicas, no sempre atesas: encar que nosaltres hauríam donat de bona gana beneficis en Sardenya á cambi de versos catalans.»²⁷⁷

Considerem aquesta afirmació molt poc encertada, ahora que demostra el gran —i comprensible— desconeixement del fenomen arcàdic per part del seu autor. En primer lloc, entre els poetes algueresos que fins ara hem estudiat hi trobem més advocats que no pas sacerdots. I les poesies adreçades als bisbes no ens semblen aquells «memorials de súplicas» que Toda voldria. És cert que els autors esperen d'aconseguir-hi «la benevolenza di alcuno», però aquesta ja era una de les finalitats de la poesia arcàdica tal com l'entenien les *Istituzioni poetiche* de Joan Andreu Massala.²⁷⁸

I, arribats a aquest punt, convé que tinguem en compte alguns aspectes relacionats amb l'estètica arcàdica que poden haver influït de manera decisiva en la represa de la poesia catalana a l'Alguer.

Volem referir-nos, en primer lloc, a la temàtica pastorívola. D'una banda, tot i que el sacerdot i la cristiandat troben una representació espontània en les figures del pastor i del ramat, és indubtable que l'Arcàdia mira d'aprofitar al màxim aquest paral·lelisme de gran tradició literària. El bisbe pastor és present als sonets de Domènec Simon, de Josep d'Arcayne, del canonge Vitelli i de Joan Andreu Massala. I que no es tracta d'una banal coincidència ho demostra el següent sonet italià de Joan Francesc Simon adreçat l'any 1786 al bisbe de Bosa:

È d'un sacro pastor la prima legge
che l'ovil lui conosca, ed ei l'ovile.
Al peso formidabile mal regge
chi non cognito ambisce il lucro vile.

277. El mateix any va veure la llum també a Sàsser, gràcies a la mateixa impremta i amb el mateix títol, una altre llibretó dedicat a l'arquebisbe Giacinto della Torre: aquests *Applausi di Giuseppe Piattoli* inclouen poesies de Berlendis, dels canonges Chiappe i Bianco, d'Stanislao Melano «fra gli Arcadi di Roma Trebilio Egiense» i d'«Aimerisco Elicranio, Poeta Arcade».

278. *Istituzioni poetiche proposte agli amatori di poesia latina e italiana da Giannandrea Massala, patrizio sardo-algherese, pubblico profess. di rettorica nelle R. Scuole di Alghero*, Sàsser, Antonio Azzati, 1800, p. 10.

Com'ei saprà se puri fonti elegge,
qual è il buon pasco, ove l'insidia ostile?
Se qualor accarezza, ovver corregge,
l'oda e il tema l'altier, l'ami l'umile?

Servi cercando andrà d'usata voce?
Ma chi'l dirà Pastor se in ozio resta?
E se indegni prescielga, oh quanto nuoce!

Quando la verga pastoral si presta
ad un quale del Tirso in su la foce,
la speme dell'ovil, la legge è questa.

Alhora, la temàtica pastorívola ens porta a un contacte directe amb el llenguatge popular: el català a l'Alguer i el sard a la resta de l'illa. Ja veurem més endavant que la nadala «Què faré, pobre de mi» va ser llegida, durant una acadèmia pública, per un jove vestit de pagès, tot i que devia pertànyer a la noblesa local (Toda, s. d., p. 33). Bartomeu Simon, finalment, posarà en boca d'un «pobra ciapadó» ('pagès') la nadala en alexandrins «Per lu naximent del Senyor Nostre».

Les diferents funcions de les dues llengües —la culta i la popular—, ens les demostra de manera molt clara la poesia següent, escrita a dues mans, també l'any 1786, per Giambattista Sanna i Angelo Berlendis:

Vista la grande funzione
della Consecrazione,
sul rustico stromento
Così cantava un selargin contento:

«Coronau ti ammiru,
Consacrau ti adoru,
Però custu coru
Ti bolit cantai.»

[...]

Volea seguir, ma prima
per rinfescar la rima
corso a un fiasco di vin, per la gran fretta
caddegli, e si fè in pezzi (strano evento).
Il fiasco nò, ma il rustico stromento.²⁷⁹

279. *Per la consecrazione di Monsignore D. Giovanni Antonio Cossu, vescovo novello di Bosa*, Càller, Stamperia Reale, 1786. La poesia és firmada tan sols amb les inicials dels autors; a l'exemplar que n'hem consultat, els noms complets hi són escrits a mà.

El fragment italià correspon a Berlendis, que no s'està de ridiculitzar el protagonista sard («Selargin»: 'natural de Selargius', al sud de l'illa).

Finalment, no hem d'ignorar el fet que la varietat idiomàtica és considerada un valor afegit en aquests reculls poètics. L'alguerès del sonet de Domènec Simon, inclòs a l'opuscle dedicat l'any 1778 a l'arquebisbe de Càller, no deixava d'oferir el mateix exotisme que les poesies redactades en hebreu, grec, espanyol o venecià, a més del característic «sardo-latino» de Madau. Trobem fins i tot martellians «in lingua nizzarda» en un recull adreçat l'any 1789 *Al nobilissimo signore Don Maurizio Thaon di Sant'André*.²⁸⁰ L'any anterior, finalment, havien estat publicats a Sàsser uns *Applausi poetici* on podem llegir-hi, a més de textos italians, sonets en venecià, en castellà, en llatí i en sard. El caputxí Simoni Maria Reinaldi va voler ironitzar precisament sobre la confusió lingüística a la qual col·laborava amb el seu sonet en sard, un fragment del qual reproduïm tot seguit:

Non c'est'Angiulu e Chiappe in Venezianu,
No es famosu Carboni po latinu,
Porcu po su Taix ['alemany']? Ma deu Cappuccinu .
Ne de sardu m'acatu, ne italianu.
S'is Poetas giuntus non di nanta nienti,
In casu deu ind'isciessi it'emm'a nai
de su Deganu nostu, e in cali idioma?²⁸¹

«Suposant que jo sabés què dir sobre el nostre bisbe, en quin idioma hauria de fer-ho?», es demana Reinaldi.

280. Càller, Stamperia Reale, 1789.

281. *Applausi poetici per la consagrazione del novello vescovo d'Ales e Terralba*, Sàsser, Stamperia Piattoli, 1788. Mateu Lluís Simon hi col·laborà amb un text en italià.

16. ELS GOIGS PROFANS

El present capítol forma part d'un programa de recerca molt ampli, que té per objecte l'estudi del gènere dels goigs a Sardenya, des dels seus orígens fins als nostres dies i en qualsevol de les quatre llengües que han fet costat al llatí en la transmissió de la devoció popular a l'illa: el sard, el català, el castellà i, més recentment, l'italià.²⁸² En aquesta ocasió no podrem tractar, per tant, alguns aspectes d'un interès indubtable que, malauradament, van més enllà dels límits que hem volgut imposar-nos i que el títol que encapçala aquestes paraules resumeix. Tan sols per situar-nos al context en què es produïren i es difongueren a la ciutat sardocatalana els goigs profans, assajarem de resumir l'itinerari que el gènere seguí a Sardenya fins al segle XVIII.

En aquest sentit, és interessant, per bé que molt minoritari, el debat relatiu a la presència, a la poesia tradicional sarda, de possibles elements de contacte amb la cultura trobadoresca.²⁸³ No tan sols la terminologia de la mètrica popular podria trobar el seu origen al món occità (Cirese, 1988, p. 205), sinó també les característiques represes (*torradas*) de gèneres tan vius com el *muto* i el *mutettu* podrien consistir en derivacions locals de la *dansa* i la *balada* provençals.²⁸⁴ Els contactes dels judicats sards amb la poesia dels trobadors, de conseqüències literàries fins ara no documentades, ja han estat estudiats. Con-

282. Per a l'estudi dels goigs a Sardenya, veg. sobretot la bibliografia que proposa Bover (1984, p. 105-110). Pel que fa als goigs com a tercer element dels «materials dramàtics» del teatre sard del període, veg. Bullegas, 1975, p. 16-27, i Bullegas, 1976, p. 54-76.

283. Hom ha individuat, fins i tot, traces de *lauda* religiosa d'origen toscà abans de la conquesta catalana (Alziator, 1957, p. 139).

284. Paolo Maninchedda destaca el paralelisme existent entre el *muto* sard i la *viadeyra* de Cerverí de Girona, tot assegurant que «la presenza di un genere siffatto nel canzoniere del trovatore catalano più vivace del XIII secolo, rappresenta quell'anello storico di contatto tra la lirica popolare sarda e il modulo dei canti a ripresa» (Maninchedda, 1996, p. 58).

vé resumir, però, tot afirmant que malgrat els esforços d'erudició que voldrien enllaçar la poesia popular sarda amb la provençal, l'origen dels goigs ens duu indefectiblement a la conquesta de l'illa per part dels catalans, si més no pel que fa a l'estructura actual del gènere, que és la que ara com ara ens interessa.

La presència de goigs catalans a Sardenya és documentada a partir de la segona meitat del segle XVI, quan els dedicats a la Mare de Déu de la Mercè, segons Eduard Toda, corrien manuscrits abans d'ésser inclosos, els primers anys del segle XVII, «en una recopilació de gracias y privilegis de la confraría dels mercenaris, que publicá á Cáller Antiogo Brondo» (Toda, s. d., p. 22).²⁸⁵ El gènere va difondre's a l'illa durant el període de dependència cultural de la Corona d'Aragó. Fora del territori alguerès, els més recents que han estat assenyalats, d'entre els redactats en català, són els de la Verge del Roser, d'Oristany, que ens han pervingut en una còpia manuscrita que cal situar entre els anys 1712 i 1729 (Mele, 1987; Bover, 1993). És interessant de tenir en compte, en aquest sentit, allò que va escriure Marià Aguiló —que, de fet, volia referir-se al Rosselló—: «Les cobles més populars de totes, les del Roser, que se atribueixen a St. Vicens Ferrer, són generals a totes les localitats que se parla català.»²⁸⁶

Gairebé en coincidència amb els primers exemples catalans coneguts, tenim notícia de goigs en castellà.²⁸⁷ No procedirem a descriure'ls.²⁸⁸ De fet, si estem tractant, més del que podria semblar convenient, les relacions del

285. Es tracta de les *Recopilaciones de las indulgencias, gracias, perdones, estaciones, remisiones de pecados y thesoros celestiales, que los Summos Pontífices concedieron a todos los seglares, assi hombres, como mujeres, que son cofadres de la Cofadria de N. S. de la Merced*, Cáller, Martin Saba, 1604; els goigs es troben a les p. 148-151. Gràcies al mateix recopilador, sabem que a la fi del segle XVI ja es cantaven a la capital del regne els goigs de la Mare de Déu de Bonaire; veg. *Parte primera del libro llamado historia y milagros de N. Señora de Buenayre de la Ciudad de Caller de la isla de Cerdeña*, Cáller, 1596.

286. Text procedent de «certs papers inèdits en poder de Josep M. de Casacuberta» (cit. Massot, 1981, p. 311).

287. Giampaolo Mele (1987, p. 97) assegura que, pel que fa a Oristany, ha estat documentat el costum de cantar goigs almenys des de l'any 1606, per bé que no podem saber en quina llengua. Els primers goigs castellans coneguts fan costat als catalans de Sant Baldiri de Cáller al manuscrit de l'any 1631: *Alabanzas de los Santos de Sardenia, por el doctor Juan Francisco Carmona, sardo calaritano, compuestas y ofresidas a honra y gloria de Dios y de sus santos*, Biblioteca Universitaria di Cagliari, ms. S.6.2.31 (Bullegas, 1975, p. 16-27). Les «Set llaors del benaventurat Sant Baldiri martyr glorios advocat y apropiat per qualsevol enfermetats, y per totes malalties» són publicades per Bover, 1993, p. 95-102.

288. Recorden la mètrica dels goigs dues *letrillas* burlesques de Luis de Góngora —totes dues amb represa de la quarteta inicial— inclosos al *Canzoniere ispano-sardo della biblioteca braidense* (Paba, 1996), textos XCIX i CXV. Al present estudi només volem tenir en compte, naturalment, les poesies produïdes a Sardenya.

gènere amb la religiositat popular és perquè volem contribuir a desfer el prejudici que veu en la política cultural catalana a Sardenya una intervenció discriminatòria que hauria empès «le migliori espressioni culturali sarde verso il basso, folklorizzando cioè la cultura alta che non procedeva, realmente o simbolicamente, da loro» (Maninchedda, 1996, p. 63; Maninchedda, 1995, p. 169-170). Aquesta actitud explicaria que gèneres literaris nascuts de l'alta cultura llatina i provençal hagin arrelat tan sols en la tradició popular. El punt de vista en qüestió, però, no té en compte dos aspectes fonamentals: en primer lloc, que el més probable és que els goigs sards procedixin, tal com hem vist, dels Països Catalans, on tenien ja un caràcter popular que, de fet, acompanya el gènere des dels seus orígens;²⁸⁹ i, en segon lloc, que és responsabilitat fonamentalment de l'Església la difusió del gènere, amb la clara i comprensible voluntat de canalitzar la devoció de les diverses cultures que constituïen la societat sarda.²⁹⁰ Només en un segon moment, quan l'element autòcton haurà assimilat bé la mètrica gogística, podrà fer-se el pas de substituir per una altra la temàtica religiosa, tot tornant, de fet, als orígens, quan eren encara profanes la *dansa* i la *balada* provençals.

Un dels problemes que hem de superar a l'hora d'analitzar aquests fets és que a Sardenya hom acostuma a identificar el nostre gènere precisament amb la cançó popular de temàtica religiosa,²⁹¹ tot deixant de banda, ben sovint, els aspectes mètrics. Volem limitar-nos a la descripció d'un sol cançoner, el que acull precisament els goigs profans més antics d'entre els que ens han pervinut: ens referim al *Cançoner hispano-sard* de la Biblioteca Milanese de Brera (còdex AC VIII 7), de la fi del segle XVII, consultat l'any 1934 pel pare Batllori i publicat recentment (Paba, 1996). El manuscrit consta de dues parts, redactades respectivament en castellà i en sard. A la primera part (cent vint textos), de vuit esquemes mètrics gairebé idèntics,²⁹² tan sols dos són considerats pròpiament *gozos*: precisament els que duen aquest terme al títol, o sigui les

289. Si és cert que la *viadeyra* i alguns gèneres de la poesia popular sarda mantenen una estreta relació formal, caldria tenir més present l'afirmació d'Alfred Jeanroy, segons el qual per a certs preceptistes medievals «la *viadere* est le plus 'bas' (*la pus jussana species*) des genres lyriques»; veg. Alfred JEANROY, «La poésie provençale dans le Sud-Ouest de la France et en Catalogne du début au milieu du XIVe siècle», a *Histoire littéraire de la France*, vol. 38, París, 1941, p. 19-20.

290. A Sardenya aquest aspecte ha estat recentment destacat per Andrea Deplano (1996, p. 321): «La ripetizione del messaggio contenuto in quei due versi [la retronxa] favoriva l'affermazione e assimilazione della comunicazione. In questo modo la Chiesa è riuscita nell'opera di penetrazione religiosa e culturale presso popolazioni poco inclini alle innovazioni.»

291. És veritablement significatiu el fet que el sard hagi pres fins i tot del català el nom del gènere: *gozos* o *gosos* en logudorès i *goccius* en campidanès (Carbonell, 1977, p. 278).

292. Tenim en compte totes les estrofes que presenten l'esquema *a b b a a x* —de vegades amb lleugeres variants—, normalment amb respost i retronxa, constituïts per versos de cinc o set síl·labes.

dues versions dels «Gosos a la Virgen del Carmen»; els altres sis són classificats com a *letrillas*, *villancicos*, *estribillos* o bé, simplement, octaves. Que la presència o l'absència de retronxa no juga cap paper als criteris de classificació, ho demostra el fet que precisament els goigs de la Mare de Déu del Carme són els únics en què precisament la retronxa manca.

L'editor de la segona part del manuscrit (disset textos sards), d'acord amb un criteri segons el qual «nei *Gosos* si esprimevano quasi esclusivamente contenuti seri [e] in misura preponderante erano produzioni agiografiche», considera pròpiament goigs tres poesies de temàtica religiosa (XIV-XVI), formades per un nombre variable de versos heptasíl·labs ordenats en octaves que reprenen dos dels versos de la quarteta inicial o respost. Aquesta mateixa estructura s'havia donat ja en un altre text (IV), una «Canción compuesta a la ausencia de una señora», en gallurès malgrat el títol: es tracta, al capdavant, d'aquells primers goigs profans que anticipàvem, presentats, però, com una sèrie de *sestas serradas* amb *refrain*, el contingut de les quals, segons l'editor, «rientra nel filone della poesia amorosa» (Deplano, 1996, p. 327 i 291).

La població ha fet ja seva la mètrica de la cultura dominant, fins al punt que els goigs religiosos de què acabem de parlar són introduïts per un lema autògraf prou eloqüent: «Coplas sardas». Ja només caldrà que els preceptistes del segle següent recullin aquest model mètric per tal que la seva difusió gaudeixi dels dos canals propis del període: la veu i la impremta, secundades ara per una autoritat.

Parlar de preceptistes sards del 700 és el mateix que parlar de Matteo Madao, autor del *Ripulimento della lingua sarda*, inèdit però ben conegut gràcies al *Saggio* que el jesuïta va publicar-ne el 1782.²⁹³ Naturalment, no podem aturar-nos a analitzar l'obra d'aquest insigne literat. Ens limitarem a transcriure el paràgraf reservat a la descripció de la *sesta* al llibre intítulat *Le armonie de' sardi*, amb el qual pretenia d'instruir el lector sobre l'«antico e nuovo modo di poetare in Sardo» i «l'arte che li Sardi adoprano nel comporre i loro versi e le canzoni».²⁹⁴

Se ne' poetici componimenti di versi ottonarij ['heptasíl·labs catalans'] la strofa, che fa da capo ['respost'], sarà più breve che le altre susseguenti ['cobles']; allora queste si moltiplicheranno a misura del numero de' versi, che le compongono, o almeno de' quattro versi della stanza, che fa da capo, rimando gli ultimi versi ['retronxa'] delle dette strofe coll'ultimo, o col penultimo verso della prima. Or la prima suol essere di quattro versi rimati

293. Matteo MADAU, *Saggio d'un'opera, intitolata Il ripulimento della lingua sarda lavorato sopra la sua analogia colle due matrici lingue, la Greca, e la Latina*, Càller, Bernardo Titard, 1782.

294. Així ho llegim al títol que encapçala la primera part del llibre, que l'any 1787 va veure la llum a la Stamperia Reale de Càller i que fou reeditat el 1983 a Bolonya, a càrrec de l'editorial Li Causi. Nosaltres citarem a partir de l'edició descrita a la nota anterior.

['respost'], e le altre per lo più di sei, alle volte d'otto, ed anche di dieci versi per ciascuna. La poesia di versi ottosillabi, che ha tutte le stanze di sei versi si chiama in Sardo *sesta* a cagion del numero d'essi. (p. 65)

I tot seguit proposa l'exemple d'uns goigs sards —«un'antica canzona spirituale»— dedicats a Jesús Redemptor. És veritat que Madau no empra explícitament el terme;²⁹⁵ però allò que interessa és l'esquema mètric que correspon, en definitiva, a cobles de vuit versos formades per un sextet (normalment amb rima *a b b a a x / a b a b b x*), al qual se sumen els dos versos de la retronxa, un dels quals rima amb l'últim vers de l'estrofa, constant. A la darrera part del seu llibre —una antologia de «Sardegna poesie familiari, fatte secondo il volgar modo di poetare in sardo»—, Madau repeteix l'exemple de l'«antica canzona spirituale»; però hi afegeix set composicions introduïdes pel terme *sesta*, totes amb un respost de quatre versos i, rere cada cobla, la retronxa. Únic tema d'aquest cançoneret de goigs profans són les queixes d'amor.²⁹⁶

Ha arribat el moment de referir-nos a l'Alguer, on l'obra del jesuïta era indubtablement coneguda: el seu nom coincidí amb el de tres poetes en llengua catalana —Lluís Soffi i els germans Mateu Lluís i Domènec Simon— en un opuscle dedicat al nou arquebisbe de Càller;²⁹⁷ i va ser víctima, a més, d'un sonet difamatori, conservat a la Biblioteca Municipal entre els papers manuscrits de diversos membres de la família Solinas. Aquests mateixos papers contenen unes anònimes «Lezioni principali per formar bene le rime più usate nella nostra Sardegna» que bé pogueren néixer per inspiració directa de l'obra de Madau.²⁹⁸

295. Ja ho assenyala l'editora de *Le armonie* en tractar les *quintillias*: Madau, interessat a enllaçar la tradició sarda amb el classicisme grecoromà, no esmenta la influència de la poesia *espanyola* mitjançant la *quintilla*, la *glosa* i els «*gosos* o laudi dei santi, di cui però», escriu, «Madau non parla» (Lavinio, 1997, p. 64, n. 44). L'editora, que identifica també goigs i hagiografia, no s'adona de l'estructura que Madau descriu dues ratlles més avall.

296. Hom ha notat que les poesies de Madau són bastides damunt fragments de cançons populars que o bé representen una font d'inspiració, o bé cedeixen el respost, que servirà de tema per a tota la composició (Lavinio, 1997, p. 17; en aquests casos, «si ha l'impressione di essere molto più vicini a un livello di oralità poetica popolare»).

297. *Al novello Arcivescovo di Cagliari, Monsignore Don Vittorio Filippo Melano di Portula*, Càller, Stamperia Reale, 1778. És veritat que manquen quatre anys per a la publicació d'*Il ripulimento della lingua sarda*, però no hi ha dubte que el 1778 Madau ja hi treballava, tal com ho demostren els textos sardollatins que, com a mostra, publicà a la *Raccolta di varie poesie sarde*, inclosa a la quarta part d'*Il ripulimento*: vegeu-ne el text VII, que consisteix en un fragment de l'oda dedicada a l'arquebisbe Melani, posteriorment recollida en la seva versió completa a *Le armonie de' sardi* (Madau, 1997), «Ode IV», p. 113-115.

298. Biblioteca Municipal de l'Alguer, ms. 31: «Poesie diverse e varie altre citazioni», de Giambattista i Antonio Solinas (l'obreta de preceptística es troba a les p. 55v-57r). Convé tenir en compte, en tractar aquests fets, la figura de Joan Andreu Massala, autor de les *Istituzioni poetiche proposte agli amatori di poesia latina e italiana* (Sàsser, Antonio Azzati, 1800), on anun-

Allò que ara ens interessa és la definició de la *sesta* que hi fa l'anònim preceptista: «La sesta deve cominciar sempre con una quartina, la quale serve di tema a tutto il discorso che si maneggia nelle strofe».²⁹⁹

No hi ha cap referència a la retronxa, però —i això sí que ens interessa— tampoc no n'hi ha a la melodia, a la qual Madau dedicava diverses pàgines. Hom presenta l'esquema mètric dels goigs amb completa autonomia respecte a la melodia, anecdòtica per a la preceptiva. Però no es tracta d'una novetat: al *Cançoner hispano-sard* del 1683 ja hi trobàvem uns goigs, «Por memento homo», que havien de ser divulgats a través de la recitació (text xvi).³⁰⁰ I a la *Tragedia in su Isclavamentu*, de Giovanni Delogu Ibba, publicada el 1736 a Vilanova Montlleó, prop de l'Alguer, dues acotacions ens informen que són «cantadas o recitadas cussas coplas» i que els actors «recitan sos gosos qui sun subra».³⁰¹

La *sesta* sarda ja és, doncs, una forma mètrica a l'abast dels poetes que vulguin transmetre llur obra a través de la cançó, la recitació o la lectura. D'aquesta manera, trobem que en el gènere es difumina la distància que tradicionalment hom considera que separa la poesia culta —escrita— de la popular —oral.³⁰² Ens n'adonarem als següents exemples, que són els primers de goigs profans a l'Alguer.

En ocasió del trasllat a Càller de la família reial, les autoritats alguereses van organitzar, el 3 de març de 1799, una festa pública durant la qual els ciutadans «giravano per le contrade in folla colla maggior tranquillità e giubilo cantando inni

ciava una tercera part de l'estudi, que mai no va veure la llum, dedicada a la poesia italiana. La Biblioteca Municipal conté tot un seguit de manuscrits que directament o indirecta es relacionen amb l'obra d'aquest mestre alguerès.

299. Segons l'anònim autor d'aquestes notes, les principals formes mètriques emprades a l'illa, a més de la *sesta*, serien la *quartina* (octosíl·labs amb rima *a b b a*), la *sesta in lira* (heptasíl·labs i hendecasíl·labs amb rima *a B a B c C*) i l'*ottava* (hendecasíl·labs amb rima *A B A B A B C C*).

300. Al comentari en què és presentada la poesia podem llegir-hi: «La gravità della penitenza e del pentimento ispirano questo componimento per il *Memento homo*. Ciò determina l'abbandono della trasposizione canora del testo [...]. La recitazione del testo teneva conto di due accenti tonici, uno naturale nella settima sillaba per rendere ininfluente la terminazione rima [...], mentre il ritmo è scandito sulla terza sillaba di ogni verso» (Deplano, 1996, p. 327).

301. *Tragedia in su Isclavamentu de su sacrosantu corpus de nostru sennore Jesu Christu, a Index libri vitae, cui titulus est Iesus Nazarens Rex Iudeorum*. In oppido Villæ Novæ Montis Leonis in prælo RR. PP. Servorum B. V. M. Sacerensium, per Iosephum Centolani, 1736, p. 308-428; la citació relativa als gosos procedeix de la p. 332).

302. De fet, aquesta observació ja la trobàvem referida a l'esperit de *Le armonie de' sardi*: «Suo scopo è infatti rappresentare, al di là delle articolazioni e variazioni interne, una maniera sarda di poetare in cui la linea di demarcazione tra la produzione colta scritta e d'autore e quella popolare orale e tradizionale è molto più sfumata che presso altri popoli e letterature» (Lavinio, 1997, p. 17).

popolari in idioma volgare in lode del Sovrano».³⁰³ Coneixem dos d'aquests *himnes populars*, recollits per Toda a *La poesía catalana á Sardenya*. El que correspon a Antíoc Massidda reproduceix a la perfecció l'esquema mètric fins ara descrit:

*Vivi lo rei del cel,
vivi la cristiana llei,
vivi de Sardenya'l rei,
vivi Carlos Emmanuel.*

Vivi la la llei cristiana
que al cel nos encamina,
vivi la nostra reïna,
protectora soberana
de qui la gràcia emana
per aquest regne fiel.

El d'Agustí Sire, en canvi, es caracteritza per les seves cobles de quatre versos, el darrer dels quals, de consonància constant (com al cas dels sextets), rima amb el primer vers del respost:

*Clamem tots en aquest dia:
«Vivi Carlos Emmanuel»,
que n'és de lo rei del cel
i de los sardos l'amor.*

De les riberes del Ganges
no pogué jorn despuntar
per a nosaltres més clar
ni de major alegria.

Doncs bé, aquest mateix esquema, amb l'afegitó de la retronxa, el trobem en uns goigs, deguts també al canonge Sire, publicats l'any 1806 en un opuscle dedicat a la consagració de Pere Bianco com a nou bisbe de l'Alguer:³⁰⁴

*En tan ditxós i alecr dia
depon, Alguer, lo tou dol.
Més resplendent del sol
la cara tua avui sia.*

303. Biblioteca Municipal de l'Alguer, ms. 53A: «Relazione delle pubbliche dimostrazioni di comune universale allegrezza fatte dalla città d'Alghero», a *Manoscritti e memorie del Canonico Antonio Michele Urgias, del titolo della Speranza*, 1818, f. 17-25.

304. *Gli algheresi nell'arrivo del loro vescovo D. Pietro Bianco*, Càller, Reale Stamperia, 1806, text x.

Monstra en la tua alegria
 i en la tua consolació
 quant t'és car lo preciós do
 que piadós lo cel te envia.
 En tan ditxós i alecr dia
 depon, Alguer, lo tou dol.

Oralitat i escriptura s'han trobat al gènere que analitzem, tot confirmant la seva tendència cap a la consolidació d'una temàtica profana paral·lela a la religiosa.³⁰⁵ És fonamental, en aquest sentit, la responsabilitat de la petita noblesa local, que a la fi del segle XVIII encara no es desentén del destí de la llengua catalana. I això gràcies a un fenomen d'aparença trivial que, malgrat tot, es revela decisiu en el procés de represa de la poesia catalana a l'Alguer: ens referim a la temàtica bucòlica pròpia de l'estètica arcàdica d'origen italià, introduïda a la ciutat durant el darrer terç del segle. La il·lusió d'Arcàdia duu el poeta a un contacte directe amb el llenguatge popular (tot i que en cap moment no es perd consciència de les diferents funcions de les dues llengües, la culta i la familiar, és a dir, l'italià i el català). Prolifereixen les acadèmies pastorals, les festes literàries escolars i les lectures poètiques familiars. Fent costat als textos algueresos, hi són previstes fins i tot les disfresses. La nadala que comença «Què faré, pobre de mi», per exemple, va ser llegida, durant una acadèmia pública, per un jove vestit de pagès, que sens dubte pertanyia a la noblesa local (Toda, s. d., p. 33-34). Bartomeu Simon, alhora, posarà en boca d'un «pobre txapador» ('llaurador') la nadala en alexandrins «Per lo naximent del Senyor Nostre».

Coneixem molt bé el cas d'aquest noble alguerès, poeta de senectut i responsable d'unes festes literàries de caràcter familiar que ell mateix documenta a les seves cartes (Armangué, 1996b). Establert a Càller entre els anys 1806 i 1813, Bartomeu Simon feia arribar les seves poesies a l'Alguer per tal que hi fossin llegides públicament. En una lletra adreçada al nebot, per exemple, demana que del seu text «se ne faccia lettura alle persone aliene d'ogni sospetto di mordace censura [nella] cointesa consegna in forma camerale».

En aquestes reunions, presidides per la muller, el gènere literari dels goigs fou un canal freqüent de comunicació entre el llunyà poeta i el seu auditori, i això gràcies a l'artifici que preveia que un membre del servei *recités* a la família —en una falsa primera persona— diversos aspectes de la vida quotidiana

305. Als exemples proposats, hi trobem, és veritat, la presència decisiva de la metàfora d'origen religiós, fins al punt que sobirà i bisbe són elevats gairebé a la categoria de divinitats: Carles Manuel és «lo rei del cel» i Pere Bianco, «lo preciós do» que el cel envia a la ciutat. Aquest llenguatge, però, no és exclusiu dels goigs, de manera que no contradiu la tendència que descrivim.

durant els anys d'absència del senyor. El «pobre txapador», per tant, esdevé així el protagonista d'un cicle literari en el qual coincideixen tres elements fonamentals en l'evolució del gènere: la llengua, la mètrica i la intenció popular.

En efecte, en el conjunt de l'obra de Bartomeu Simon observem que, quan el *jo* poètic coincideix amb el de l'autor, la llengua vehicular serà l'italià o el castellà, segons el destinatari; en canvi, el present cicle gogístic, en boca d'un membre del servei, és expressat en la seva llengua habitual —el català—, que ho és alhora de la vida quotidiana de la noble família. L'idioma condiciona la tria mètrica, des del moment que sonets i dècimes són reservats a la poesia italiana i castellana, mentre que els goigs depenen exclusivament d'una llengua de caràcter familiar: el català o, rarament a l'Alguer, el sard. Finalment, es deixa de banda la complexitat formal de les estètiques deutores del Barroc castellà o de l'Arcàdia italiana per tal de seguir la senzillesa i, de vegades, l'humor fàcil o groller de la poesia d'intenció popular.

Però ha arribat el moment de concloure. A partir d'ara, un cop s'ha consolidat el gènere i, afortunadament, la documentació esdevé relativament abundant, no podríem fer sinó bastir una poc amena llista de títols i d'esquemes amb lleugeres variants de caràcter mètric. Convé resumir, doncs, recordant que els goigs seran, tot al llarg del segle XIX, el vehicle més apte per a la poesia d'intenció moralitzadora, com en el cas del breu text que comença «Lo món té nom al revés», del pare Scottu (Toda, s. d., p. 114-115); o bé el gènere que canalitzarà l'angoixa col·lectiva derivada tant de la plaga de llagostes com de la pesta de còlera, de mitjan segle. Els joves folkloristes algueresos Antoni Ciuffo i Antoni Useri van llegir-nos, en un recull que hem de datar el 1902, tot un seguit de goigs que ells mateixos classificaven com a religiosos, amorosos i satírics. Per acabar amb els nostres dies, convé assenyalar que a l'Alguer són encara no solament coneguts, sinó ben vius els goigs que, a la retronxa, recorden que «S'és desfet lo matrimoni / a dins de Santa Maria» (els publiquem en apèndix).

Amb altres textos que els recercadors encara han de recollir d'una memòria col·lectiva que indefectiblement envelleix, són el testimoni d'un passat i d'un present de catalanitat a Sardenya.

APÈNDIX

ANÒNIM, «Escoltau l'afet com va». Reproduïm la versió dictada per la Sra. Santina Caria, recollida per Luca Scala durant la campanya d'enregistraments, a càrrec de l'Arxiu de Tradicions, del mes de juny de 1997.

Escoltau l'afet com va
de la befa que és estada,
i la dona engenollada
dient: «Pare, no el vull més!»
«Diu-me tu, si l'has entès!
Aqueix vols per marit?»
«No senyor, sempre li he dit:
dongui-me l'anell, que és mia.»
S'és desfet lo matrimoni
a dins de Santa Maria.

Ara li respon lo cura:
«Séu venguts també a l'iglésia!
Séu venguts també a l'iglésia
a la presència de Déu.
Alegrant aqueix cor meu,
aqueix vols per marit?»
«No senyor, sempre li he dit:
dongui-me l'anell, que és mia.»
S'és desfet lo matrimoni
a dins de Santa Maria.

S'escapa a correr el minyó
dret en casa de la mare.
«Jo ja he fet bona casada,
sense tendre benedicció.
Só arrestat com un bufó,
que la culpa ja és la mia.»
S'és desfet lo matrimoni
a dins de Santa Maria.

«Fill meu, està alegr i content:
presto fem la contradansa.
Si no és aqueixa és una altra,
presto fem lo casament.
Lo pranzo serà potent,
lo que fem amb ton pare.»
I la dona ja és demanada
de bon índol, de bona genia.
S'és desfet lo matrimoni
de dins de Santa Maria.

17. L'ALGUER, ENTRE LA REVOLTA I LA UNITAT

Durant els primers anys del segle XIX, la presència constant a Sardenya de la família reial sabauda —exiliada a l'únic territori del regne sardopiemontès que els francesos no havien ocupat— va precipitar la tendència revisionista que seguí la conclusió de les revoltes del període 1793-1796.³⁰⁶ Fonamentalment, la burgesia i la noblesa sardes, renunciant a l'actitud autonomista dels darrers anys, van creure convenient lligar el propi destí al de la família reial, de manera que el retorn a posicions més reaccionàries esdevenia inevitable.³⁰⁷

El juny del 1817, un cop resolta la guerra amb França, el rei Carles Fèlix tornarà definitivament al Piemont, tot deixant rere seu una illa immersida en una pregonera crisi econòmica. Havien agreujat aquesta crisi, a més de les disposicions amb què les autoritats sabaudes van voler ajudar els sectors propers als feudataris i al clergat, certes calamitats naturals que van portar a les caresties del 1812 i del 1816. Cinc anys més tard, el 1821, la situació esdevenia tan greu que a l'Alguer esclatava una revolta que alguns estudiosos han interpretat com una represa conscient de les reivindicacions progressistes de la darretera dècada del segle XVIII.³⁰⁸ Efectivament, l'any anterior havia estat alliberat el

306. Per a l'estudi dels fets històrics del període, veg. fonamentalment Siotto, 1877; Brigaglia, 1974; Del Piano, 1984; Guidetti, 1989, i diversos articles dins *La Sardegna. Enciclopedia* (Brigaglia, 1982-1988).

307. Convé tenir en compte, però, les rebel·lions de les viles de Thiesi i Santulussurgiu, que constitueixen els darrers moviments d'una flama condemnada a extingir-se ràpidament. L'alguerès Joan Lavagna descriu aquestes revoltes al seu *Diario* [1796-1806] (publicat dins Sole, 1970, p. 73-228); veg. també Pola, 1923, i Cherchi, 1969, p. 229-259.

308. Veg. la bibliografia relativa a aquesta rebel·lió dins Del Piano, 1984, p. 407. Convé tenir en compte, també, el capítol que hi dedica Beppe Sechi Copello (1984, p. 255-265); l'autor cita un estudi històric de Giuseppe Peretti (1923), escrit a partir d'una memòria firmada pel delegat reial Joan Lavagna.

famós milicià Vincenzo Sulis, que havia viscut més de vint anys reclòs a l'Alguer, a la Torre de l'Esperó Reial (a partir d'aleshores i fins avui anomenada també Torre de Sulis). Tot i que el procés contra els responsables de la insurrecció no va permetre aclarir l'eventual participació de Sulis als fets, l'ancià revolucionari va ser desterrat, amb els seus antics companys d'armes, a l'illa de la Magdalena, on va morir pocs anys més tard.³⁰⁹

Però deixem que sigui Sulis qui ens descrigui l'emoció popular que seguí el seu indult: el 24 de juliol de l'any 1820, al moment de deixar definitivament la seva cel·la a la Torre de l'Esperó,

viddi tutta la Città d'Alghero uomini e Donne tutti sopra delle muraglie per non esservi luogo più nella strada gridando tutti eviva eviva il Sulis, e viva il Re che gli ha fatto la grazia tanto gridavano dalle muraglie e contrade, ed altrettanto gridavano dalle gallerie, balconi e porte. (Sulis, 1997, p. 202)

La transcendència del moment —del fugisser moment d'unitat popular, vista amb l'òptica del cabdill— s'intensifica a l'*Autobiografia* gràcies a una voluntària repetició dels fets:

Al sortire dal carcere viddi quel gran spettacolo di essere a quell'ora importuna del mezzo giorno, quasi tutta la Città sopra delle Muraglie e nelle strade non essendovi uno restato in casa propria, che non sia sortito per vedere un'uomo rinascere dalla Torre dello Sprone là dove son rimasto 22 anni sepolto e sempre in catene, e mai luce. (Sulis, 1997, p. 212-213)

Amb la descripció d'aquests fets, comencen a fer-se'ns presents els noms dels principals membres de la classe dirigent algeresa que han d'acompanyar-nos al llarg dels propers vint anys: la família Cugia Manca, que fornïa la ciutat de governadors, capitans i alts càrrecs militars; el canonge Decursi, confessor de Sulis durant el seu captiveri a la Torre de l'Esperó; el doctor Bene, conseller en cap l'any 1821; les famílies Rossi i Piccinelli, contra les quals el poble algerès, ofès de llur pacífica propietat de graners ben assortits durant una època de fam generalitzada, canalitzà la seva ràbia del 25 al 27 de març de 1821, tot causant un mort, i Josep Manno, que des del seu alt càrrec a Torí (aquell any havia d'ocupar el càrrec de ministre per als Afers Interns de Sardenya, tot esdevenint secretari particular del rei) s'esforça a sol·licitar clemència a favor dels seus conciutadans, un grapat de rebels els renoms dels quals ens recorden encara la pregonia catalanitat de l'Alguer: Crabit (= 'càbrít'), Margalló, Menjapeus, de l'Orella...

309. Pel que fa a tots aquests fets, veg. sobretot «L'autobiografia di un avventuriero cagliaritano» (Marci, 1997), que constitueix la introducció a l'*Autobiografia* de Vincenzo Sulis.

La rebel·lió algueresa fou castigada amb una severitat que sorprendria si no tinguéssim en compte que s'havia produït en una plaça forta sotmesa a l'autoritat d'un governador militar: cap cas d'absolució per als setanta-set acusats, trenta-dues penes de mort (entre les quals vint-i-set decapitacions amb posterior exposició pública del cap),³¹⁰ dotze cossos cremats i les cendres escampades al vent, quatre penes de presó perpètua... I en tots els casos, la confiscació dels béns.

És així com la ciutat s'encamina cap a la brillant etapa del Risorgimento italià. La darrera revolta algueresa ha estat un pas enrere, un deute envers els anys revolucionaris del segle XVIII; si volem, potser la dràstica conclusió d'un residual moviment autonomista. A partir d'ara, tres monarques acompanyaran la ciutat —tenaç defensora, des del segle XIV, dels privilegis municipals d'origen català— cap a la unitat amb els estats italians i cap a la uniformitat legislativa.³¹¹ Resumim tot seguit les fites principals d'aquest camí.

El mateix any de la revolta algueresa, l'antic virrei de l'illa, Carles Fèlix de Savoia, esdevingué al capdavall rei de Sardenya (1821-1831) per l'abdicació a favor seu del germà Víctor Manuel I. Des del seu càrrec de capità general, Carles Fèlix havia lluitat amb mà rígida contra les darreres actituds antipiemonteses que encara dificultaven l'activitat del govern. Ara promulgava el *Codi felicià* (1827), amb el qual totes les lleis sardes eren recollides i, sovint, modificades.³¹² Per al que ara ens interessa, cal assenyalar que el nou codi abolia la *Carta de Logu* —la «consuetut de la nació sardesca», vigent des de l'any 1421— i allò que restava de l'antic dret municipalista basat en el privilegi. Malgrat tot, el *Codi felicià* va acabar respectant alguna forma legislativa d'origen català, com el «juhi de prohòmens», tot coincidint amb la voluntat del consell cívic de la ciutat de Sàsser, expressada en un memorial de l'any 1824 (i convé recordar que la ciutat de l'Alguer gaudia, de feia segles, dels drets que precedentment havien estat concedits a la ciutat veïna).³¹³

310. No tots els condemnats, però, foren efectivament executats: malgrat que els principals historiadors del període no coincideixen, hom atribueix a la influència de Josep Manno damunt el virrei la gràcia concedida a setze rebels, desviats de la força en benefici de les galeres.

311. Convé tenir en compte, malgrat això, un *Pregone [...] con cui si pubblica la carta reale 28 maggio 1831, relativa al modo di vietarsi l'introduzione nella città d'Alghero dei vini estranei al suo territorio*, del 7 de juliol de 1831.

312. Es tracta de les *Leggi civili criminale del Regno di Sardegna* (veg. Lattes, 1909, p. 507). Malgrat la importància d'aquest codi, des de sempre ha estat considerat més un corpus propi del segle XVIII que no pas un veritable codi modern: el producte final de l'«ancien régime» al camp legislatiu (Birocci, 1989, p. 196-198).

313. Veg. Mattone, 1986, p. 466 i 489-90, n. 232. Els estudis més recents sobre aquest tema foren presentats al seminari «Gli statuti del Regno di Valenza e del Regno di Sardegna in età medioevale e moderna», organitzat a Càller per l'Istituto sui Rapporti Italo-iberici del Consiglio Nazionale delle Ricerche i la Universitat de València els dies 14-16 d'octubre de 1999.

El període de les grans reformes, però, coincideix amb el regnat del cosí de Carles Fèlix, Carles Albert I (1831-1849), príncep de Carignano, tenaç visitador de l'Alguer i, sobretot, de les grutes del territori. Sense traumes, fins i tot de la part dels feudataris quan va semblar convenient, el nou sobirà abolí la jurisdicció feudal a Sardenya (1836): les terres hagueren de ser cedides als municipis, que indemnitzaren generosament els propietaris. Aquesta política significà un èxit absolut per al govern, perquè consolidava el lligam entre la noblesa i la monarquia, que al capdavant es presentava a Europa sense el pes arcaïtzant del feudalisme (Sotgiu, 1982-1988, vol. I, p. 106). Alhora, la reforma permetia la ràpida introducció d'altres novetats: l'abolició de la Secretaria d'Estat per a Sardenya, la transformació de la Reial Audiència en Senat, el sistema mètric decimal, el sistema monetari decimal...

Amb tot això, la progressiva pèrdua de l'esperit autonomista —pèrdua que de feia anys caracteritzava la política pròpia de la classe dirigent sorgida de la crisi revolucionària dels anys 1793-1799— va arribar a traduir-se en una petició formal de «fusió perfecta» amb els estats sabaudes de terra ferma: el *Regnum Sardiniae* renunciava, en definitiva, a qualsevol forma d'autonomia, a partir de l'aplicació a l'illa de noves reformes inicialment pensades per al continent (30 de novembre de 1847). El darrer virrei de Sardenya, Gabriele De Launay, pogué anunciar al capdavant que el sobirà decidia formar amb els seus súbdits «una sola família».³¹⁴ I el mes de març de 1848 fou concedit l'Estatut albertí, de manera que Sardenya esdevenia una província del regne Sabaude.

La desil·lusió, però, no trigà a fer-se evident. Els guanys que Sardenya s'esperava de la seva renúncia no es veuen arribar, i els avalots tornen a tacar l'illa: l'Alguer, Sàsser, Oristany, Tempio, Nuoro protesten contra la presència dels jesuïtes, esdevinguts símbol d'un règim que es vol enterrar per sempre i, per tant, cap de turc del malestar generalitzat. El 1849, el general Alberto La Marmora, bon coneixedor de l'illa, hi és enviat, en qualitat de «comissari extraordinari», per tal de restaurar l'ordre:³¹⁵ «Il viceré era andato, viva il "commissario straordinario"» (Clark, 1989, p. 249-250).

314. Del punt de vista legislatiu, això significà l'abolició del *Codi felicià* amb l'extensió a Sardenya dels codis albertins i la desaparició de les institucions pròpies de la constitució sarda d'origen català, inclosos, naturalment, tant la figura del virrei com els estaments del Parlament general, instituit a Sardenya poc després de la conquesta catalana —1355, data de la convocatòria de les primeres Corts a l'illa; veg. Marongiu, 1979, i Mattone, 1984, p. 83-91.

315. L'obra d'A. Della Marmora, aquell any, era encara incompleta. L'illa li devia un *Voyage en Sardaigne, de 1819 a 1825* (París, Delaforest, 1826), completat amb el volum III el 1857. Més tard havia de publicar encara l'*Itinéraire de l'île de Sardaigne* (Torino, Bocca, 1860). Existeixen dues versions italianes d'aquest darrer llibre, tan difós a Sardenya: *Itinerario dell'isola di Sardegna*, trad. Giovanni Spano (Càller, Alagna, 1868), i trad. Pasquale Marica (Caserta, 1917; Roma, 1920). Veg. també, del mateix G. Spano, uns *Emendamenti ed aggiunte all'«Itinerario della isola di Sardegna» del conte A. Della Marmora* (Càller, Alagna, 1874).

Malgrat tot, aquests fets representaven el veritable examen d'ingrés de Sardenya al món de la política: les primeres eleccions se celebraren el 17 d'abril de 1848. En tota l'illa, 7.821 homes (l'1,4 % de la població) eren cridats a les urnes per tal d'escollir vint-i-quatre diputats al Parlament Subalpí (Torí).³¹⁶ El nombre d'escons es reduí a onze quan Sardenya esdevingué, durant el regnat de Víctor Manuel II, part integrant —de fet, regió perifèrica— del regne d'Itàlia (1861).

316. Pel que fa a aquest tema, veg. Sechi, 1982-1988, p. 187-202, i, sobretot, la bibliografia que l'autor proposa a la fi de l'article.

18. EL LLEGAT D'ANTONI MIQUEL URGIAS I EL RECANVI GENERACIONAL

Entre els anys 1816 i 1817 havien mort quatre dels principals poetes del període arcàdic de la literatura algueresa: Joan Andreu Massala, Lluís Soffi, Mateu Lluís Simon i el seu pare Bartomeu (també Francesco Carboni, un nom fonamental de la poesia sarda —d'expressió, però, inicialment italiana i després llatina—, mancà el 1817). Deu anys més tard, amb el traspàs dels darrers escriptors d'aquell període, assistim al capdavall a un recanvi generacional definitiu: moren els dos darrers membres del noble llinatge dels Simon —que amb ells s'extingeix—, Joan Baptista (1827) i Domènec (1829);³¹⁷ el bisbe Pere Bianco (1827), impulsor de diverses iniciatives culturals d'àmbit diocesà; Agustí Sire (1831), el poeta cronista dels principals esdeveniments dels darrers anys del segle XVIII i primers del XIX (no coneixem, però, cap poesia seva de datació segura posterior a l'any 1806), i el canonge Antoni Miquel Urgias, mort improvisament l'any 1826.³¹⁸

Tot i que la consistència de l'obra d'Urgias, tant pel que fa a la qualitat com a la difusió, és objectivament inferior a la d'alguns dels autors que acabem de recordar, es revelarà d'una incidència molt més duradora en l'àmbit alguerès, i això precisament a causa del seu caràcter: el d'història i crònica d'abast local. Urgias, gairebé desinteressat per la creació, havia aconseguit articular entorn seu l'activitat literària i erudita d'una colla de lletraferits, entre els quals, a tall d'exemple, podem consignar els que consten a la llista de lectors d'una eruditíssima *Lettera del canonico Antonio Michele Urgias sull'origine ed uso delle campane*, adreçada a Raffaele Maria Podestà Rosa i firmada el 23 d'abril de 1820:

317. Joan Francesc havia traspassat l'any 1819.

318. Per a la biografia del canonge alguerès —el cognom del qual es pronuncia «Urges»—, a més de Tola, 1837-1838, i Sechi, 1987, veg. Mudu, 1901, p. 12, i Costa, 1937, vol. III, p. 192-193.

La predetta lettera fu attentamente letta dai seguenti illustrissimi signori: il Cav.r Grondona, governatore di Sassari; l'arciprete Rosa; P. M. Sircana carmelitano, P. lettor Pezzi carmelitano, rettor Mossa di S. Donato (in Sassari); Rdo. Salvatore Delogu, in Cagliari; Rdo. Pro. Dre. Airaldo, Dn. Giuseppe De Arcayne, Dn. Antioco De Arcayne, Dr. Bene, Dn. Leonardo Solinas, Dr. Francesco Simon, P. Pes osservante, Pro. Dre. Podestà, canonico Sire, canonico de Pasquali Vulpes, Rdo. P. Urgias carmelitano, Rdo. Dn. Efsio Manno, Dr. Vittorio Ligalupi, R. P. Fr. Serafino da Cuglieri, capitano; cav.re Dn. Giovanni Antonio De Litala, canonico Sequi-Nin, vicario generale; Dre. Giovanni Battista Costa, Dn. Giovanni Lavagna, giudice della R. U., cavaliere; R. P. Angelico Solinas ed altri di Sassari; Rdo. Maoro Morete, in Villanova; Bac.re Pietro Musso, in Padria; cav.re Dn. Giuseppe Manno, in Torino; canonico Francesco Sini, in Tempio; R. P. Gregorio Gagè, ministro osservante in Oristano.³¹⁹

Entre els lectors dels manuscrits d'Urgias hi trobem des dels principals protagonistes de la vida política sarda (Joan Lavagna, autor del famós *Diario*, jutge de la Reial Audiència i delegat a l'Escola reial de l'Alguer fins al 1838, any de la seva mort);³²⁰ fins a humils parents (el germà Miquel Àngel, carmelit) i amics del canonge; entre aquests darrers, l'oncle del destinatari de la lletra, l'inseparable Anton Pasqual Rosa, poeta català ocasional el 1802 i, a partir d'aquell moment, discret testimoni de l'evolució cultural de la ciutat.³²¹

Volem destacar encara, entre els membres d'aquest cercle d'intellectuals, Agustí Airaldo, poeta d'intensa activitat literària entre els anys 1832 i 1872, «autore di molte poesie (anche dialettali) che troviamo inserite in quelle piccole raccolte che, in quell'epoca, era uso fare per celebrare importanti avvenimenti cittadini»;³²² Leonard Solinas, «canonge censor d'aquella Seu», segons Toda, el qual li atribuï la «Cansó del Sidadu», del 1820, i la sàtira relati-

319. Biblioteca Municipal de l'Alguer, ms. 53G: *Manoscritti e memorie*, vol. III (1823), p. 51-76: «Sull'origine ed uso delle campane. Lettera del canonico Antonio Michele Urgias al signore Raffaele Maria Podestà Rosa, baccelliere in S. Teologia, dimorante in Sassari.» Vam publicar aquest text dins *Matràcules, campanes i campaners*, l'Alguer, Tip. La Celere, juliol de 1999.

320. Vegeu el *Diario* de Lavagna publicat dins Sole, 1970, p. 73-228.

321. Deven al teòleg algerès una *Invocació a los sants protectors dels exercicis espirituals. Solita cantar-se en lu temps de las publicas Missions* (Càller, Empreinta Real, 1802); se'n conserva un exemplar a l'Arxiu Guillot de l'Alguer, doc. 707. L'any 1839 el trobarem encara revisant els llibres de l'administració del convent de Santa Isabel de l'Alguer, en qualitat de vicari general capitular de la diòcesi (veg. Archivio di Stato di Sassari, «Corporazioni religiose sopresse: convento delle Isabelline di Alghero», carp. 11, núm. 45). Per a una descripció completa d'aquest arxiu, veg. Tilocca, 1994.

322. Sechi, 1987, p. 23. Segons aquest biògraf, «Agostino Airaldi» publicà una poesia «in quella [raccolta] che i "moderatori" del Seminario Tridentino di Alghero fecero in occasione della consacrazione a vescovo della città di Don Filippo Arrica, che venne stampata a Sassari, nel 1832, dalla tipografia della vedova Azzati».

va a «Lo matrimoni de Donya Joaquina»;³²³ el canonge Sire, de qui ja hem tingut ocasió de parlar, i l'historiador Josep Manno.

Fins als nou anys d'edat, l'educació de Josep Manno —un dels personatges més prestigiosos del període que estudiem— havia estat encomanada als sacerdots Antoni Miquel Urgias i Joan Andreu Massala. Es refereix, per tant, a aquest període (1786-1795) un record consignat a *Il giornale di un collegiale* (1839), segons el qual l'autor, un cop establert al col·legi de nobles de Càller, se sorprenia davant

la figura grave e veneranda di un professore con le insegne della sua dignità, e là sù voce eloquente, nobile favella e spiegazione di alte dottrine,

que contrastava amb la seva experiència anterior, a l'Alguer:

Non più in faccia a me una grossolana sedia di legno, sulla quale sedeva coperto da modesta zimarra un Padre maestro delle Scuole Pie che in lingua volgare ci addottrinava. (Manno, 1962, p. 75)

La *lingua volgare* ha de ser necessàriament el català, llengua vehicular dels mestres algueresos de Manno, el qual, d'altra banda, mai no en farà ús en cap dels seus escrits ni ens en recordarà l'existència.³²⁴

Un cop llicenciat (1804), el jove doctor en lleis tornà a l'Alguer per a unes breus vacances que aprofità per reprendre l'antiga relació amb els seus mestres. Trobem el seu nom, efectivament, al manuscrit intítulat *Capitoli e soneti*,³²⁵ on A. M. Urgias copià, a partir del 1803, diversos poemes deguts als membres d'un insòlit «Parnaso algherese». Hi destaquen Josep Albert Delitala, deixeble de Lluís Soffi a l'Escola reial; Joan Andreu Massala, Anton Pasqual

323. Pel que fa a la «Cansó del Sidadu de la Ciutat del Alguer en 1820», veg. Armangué, 1999, text 5. Veg. la sàtira sobre «Lo matrimoni de Donya Joaquina» publicada dins Toda, s. d., p. 70-78, on l'editor la introdueix amb aquestes paraules: «La primera de las composicions satíricas que'm vingué á má's refereix á un matrimoni celebrat al Alguer per dos nobles *cursis* de comensaments de nostra centuria. Las alusiones á Italia, en ella contingudas, nos permiten creure que's tractava de personas continentals y per tant que res tenían de comú ab la noblesa catalana de la vila.»

324. Tot referint-se al català, Urgias emprà una expressió equivalent a la de Manno en recordar que, en ocasió de les festes alguereses del 3 de març de 1799, els ciutadans «giravano per le contrade in folla colla maggior tranquillità e giubilo cantando inni popolari *in idioma volgare* in lode del Sovrano» (Biblioteca Municipal de l'Alguer, ms. 53A: «Relazione delle pubbliche dimostrazioni di comune universale allegrezza fatte dalla città d'Alghero», a *Manoscritti e memorie del Canonico Antonio Michele Urgias, del titolo della Speranza*, 1818, p. f. 17-25).

325. Arxiu Guillot, llig. 706: *Capitoli e soneti raccolti da Antonio Michele Urgias, sacerdote algherese*.

Rosa... i Josep Manno, que participà al Parnàs amb el seu únic poema conegut.³²⁶

A partir d'aquest moment, la carrera política allunyarà l'alguerès, de manera definitiva, de la seva ciutat nadiua, però no de Sardenya. Pel que fa a iniciatives de caràcter erudit, hem de recordar la fonamental *Storia di Sardegna* (1825-1827), un projecte que a causa de la seva gran ambició i del seu cost elevat va haver de dependre d'un grup d'associats que en finançaren l'edició (és en aquest treball on Josep Manno demostra de manera més clara la seva fidelitat envers la monarquia i la ideologia moderada).³²⁷ Val la pena de recordar, encara, els seus dos llibres de caràcter autobiogràfic: el *Giornale di un collegiale* (1839) i *Note sarde e ricordi* (1868). I, per acabar, la seva relació amb Pasqual Tola, el qual, el 1838, tot preparant l'edició del tercer volum del *Dizionario biografico degli uomini illustri di Sardegna*, decidí consultar Manno sobre la paternitat de la *Praxis beneficiaria*, que l'alguerès efectivament atribuï a un avantpassat seu, Joan Manno.³²⁸

Aquesta anècdota ens deixa altre cop en mans del canonge Urgias, responsable precisament d'algunes notícies que reporta la veu «Giovanni Manno» del *Dizionario biografico* (Tola, 1837-1838, vol. II, p. 217).³²⁹ No sabem a través de quin canal el jove sassarès (Tola neix l'any 1800) havia entrat en contacte amb Urgias, el qual, de manera directa o bé a través dels seus manuscrits de *Notícies* i *Memòries*, acabà oferint aquella modesta col·laboració al diccionari biogràfic. D'una manera o altra, però, Tola tingué ocasió de conèixer la biblioteca particular del canonge, o sigui «le *Miscellanee sarde* da

326. Es tracta del sonet que comença: «Chi è mai colui che con lugubre ammanto», que publica Sechi (1987, p. 248), tot transcrivint-lo a partir d'una altra còpia d'Urgias (Biblioteca Municipale di Sassari, ms. 4: *Notizie antiche raccolte fedelmente dal Canonico Antonio Michele Urgias di Alghero*, 1818, vol. II, f. 58). Per un error de lectura, Sechi data el 1816 aquest sonet, que en realitat es remunta a l'any 1806.

327. Veg. Pirodda, 1992, p. 35-36. La *Storia della Sardegna* (des dels orígens fins a l'any 1773) veié les següents edicions durant el segle XIX: Torí, *Allianza e Paravia*, 1825-1827; Torí, *Allianza e Paravia*, 1826-1827; Milà, Placido M. Visay, 1835, i Capolago, Tip. Elvetica, 1840. La seva continuació, la *Storia moderna della Sardegna dall'anno 1773 al 1799*, aparegué a Torí el 1842 (Fratelli Favale), a Capolago el 1847 (Tip. Elvetica) i a Florència el 1858 (Le Monnier).

328. Tot i que, efectivament, al peu d'impremta del vol. III del *Dizionario* de Tola consta l'any 1838, l'«Emendazione dell'articolo Manno (Giovanni) contenuto nel volume II», publicada a les p. 329-331 del vol. III, es refereix a dues cartes de Josep Manno, firmades el 17 de gener i el 26 de març de 1839.

329. A l'«Emendazione» d'aquest article, Tola (1837-1838, vol. III, p. 329) va escriure: «Le notizie sulla persona del dottore Giovanni Manno ci furono comunicate dal canonico Antonio Michele Urgias di Alghero, del quale abbiamo scritto la vita in questo medesimo volume terzo. [...] Le apparenze che possono aver tratto in errore l'Urgias [a l'hora d'afirmar que l'autor de la *Praxis beneficiaria* no havia gaudit de cap benefici eclesiàstic] sono, a nostro giudizio, il titolo istesso [...] e la tradizione orale sulla quale egli diceva fondate quelle sue notizie.»

lui raccolte, e composte tutte di produzioni edite, così in prosa come in verso» (Tola, 1837-1838, vol. III, p. 281-282): es tracta d'un mínim de cent divuit volums on el canonge degué recollir tota mena d'opuscles i fulletons de temàtica sarda.

Tot aquest fons, però (les «Miscellanee sarde», d'una banda, i d'altra banda les *Notícies* i *Memòries*), va dispersar-se amb la mort del seu propietari. Recordant la biografia d'Urgías al *Dizionario*, Tola assegurava que la important producció del canonge alguerès ja s'havia perdut de manera irremeiable i que eren de poquíssima importància els textos que se n'havien salvat (1839). «Di nessuna importanza», els considerà categòricament Mudu el 1901, presentant un quadre encara més pessimista en descriure el material d'Urgías conservat a la Biblioteca Municipal de l'Alguer: «Versi d'occasione e prose sopra argomenti chiesastici» (Mudu, 1901, p. 12). Ara bé, aquest panorama tan gris només és parcialment cert: el llegat d'Urgías és inqüestionablement pobre si ens esperéssim de trobar-hi les «Miscellanee sarde» (materials impresos, recordem-ho, que havien circulat amb normalitat a Sardenya i que en part ja coneixem gràcies a d'altres fons bibliogràfics); hem de considerar-lo, en canvi, de gran interès per a la historiografia local si tenim en compte les fonamentals *Memòries* i *Notícies*.

Una part del llegat d'Urgías, probablement a través dels seus hereus i del canonge Antoni Adami, va passar a enriquir la Biblioteca Municipal de l'Alguer, on encara ara pot ser consultada. Pasquale Tola, però, va custodiar tot al llarg de la seva vida una sèrie de volums d'Urgías que, probablement, havia emprat per a la redacció del *Dizionario biografico*. Ens ho recorda Ottavio Mudu, el qual a l'inici del segle xx assegurava que «la maggior parte de' suoi volumi mss. [d'Urgías] furono chiesti agli eredi ed ottenuti dallo stesso Tola». ³³⁰ Ell mateix havia escrit al *Dizionario*: «Delle suddette *Miscellane* esistono nella nostra biblioteca sarda [o sigui, a la seva biblioteca particular] nove volumi, uno dei quali è appunto notato al dorso col n° CXVIII, dal che è manifesto che fino a questo numero almeno aggiungeva la collezione» (Tola, 1837-1928, vol. III, p. 282).

A la mort de l'eminent sasserrès (1874) i d'acord amb la seva darrera voluntat, alguns d'aquests volums foren donats a la ciutat, de manera que constituïren, amb la resta de la biblioteca particular, el fons més important de la

330. Mudu, 1901, p. 11. Efectivament, Tola va escriure el 1837, tot referint-se a Urgías: «Noi possediamo una sua epistola latina (ms) contenente la descrizione storico-topografica di Alghero, la quale si vede diretta dall'autore nel 1814 *Ephysio Muscas sacerdoti* calaritano, ed è pregevole assai per l'esattezza e pel buon criterio con cui è scritta» (*Dizionario biografico degli uomini illustri di Sardegna*, vol. III, p. 282). No hem aconseguit de localitzar aquesta epístola, no descrita als catàlegs de la Biblioteca Municipal de Sàsser.

Biblioteca Municipal de Sàsser (Pirodda, 1992, p. 228). Així i tot, Mudu, tot assegurant que «non si sa dove siano andati a finire» els volums del canonge alguerès, va publicar una queixa adreçada als descendents de Tola: en efecte, demanava que restituïssin els originals d'Urgias que havien pertangut al «Muratori Sardo» [= Pasquale Tola] o bé «far sapere almeno dove ora esistano, per comodo degli studiosi».³³¹

A més d'això, però, convé tenir en compte que amb la mort d'Urgias alguns dels seus manuscrits quedaren en mans dels amics entre els quals acostumava a fer circular la seva obra. Coneixem un cas segur d'aquesta circumstància: un manuscrit amb *Nuove aggiunte alla Sardegna Sacra del Padre Antonio Felice Mattei*, «raccolte fedelmente dal sacerdote Antonio Michele Urgias», va pertànyer a la biblioteca del canonge Carles Mariotti, de l'Alguer, canonge que trobàvem entre els lectors de la *Lettera del canonico Antonio Michele Urgias sull'origine ed uso delle campane*.³³² Una antiga amistat, a més, l'unia a Urgias, amb qui coincidí, com a mestre, a l'Escola reial de l'Alguer, i amb qui col·laborà al fascicle intítulat *Gli algheresi nell'arrivo del loro vescovo D. Pietro Bianco* (1806), que inclou dues poesies catalanes firmades pel canonge Sire («En tant dichós y alecr dia») i per Josep d'Arcayne («A la arribada al Alguer del bisbe Pere Blanch».)³³³

Finalment, només ens cal assenyalar que el 1824 A. M. Urgias va ordenar amb nous criteris l'Arxiu Capítular de l'Alguer, tot aplanant el camí als viatgers i estudiosos que a partir d'aquell moment havien de freqüentar els arxius locals. Fora de breus anotacions a la documentació recollida i de la preparació d'índexs encara ara útils per a la localització de materials, trobem una intensa participació del canonge a dos dels volums custodiats al

331. A més dels hereus de Tola, és possible que continuïn custodiant materials d'Urgias encara no descrits l'Institut Jurídic de la Universitat de Sàsser i la Biblioteca Nacional de Madrid, on podrien haver arribat a través d'una coneguda venda de manuscrits a càrrec d'Eduard Toda (Domínguez, 1931, p. 105-115).

332. Actualment aquest manuscrit es troba a la Biblioteca Universitària de Càller (ms. 43), a l'inventari de la qual podem llegir: «Mss. della Biblioteca del fu Canonico Mariotti d'Alghero, e donati alla medesima dal Teologo Colleg. Eugenio Cocco.» Al fons Baille d'aquesta mateixa Biblioteca (S. P. 6 bis.2.10) n'hi ha una altra còpia amb les *Nuove aggiunte alla Sardegna Sacra del Padre Antonio Felice Mattei*. Al llarg de la seva vida, Ludovico Baille (1764-1839) va recollir molts documents de procedència algueresa, actualment conservats a l'esmentada biblioteca, entre els quals volem destacar, a més d'aquest manuscrit d'Urgias, certs treballs de Joan Andreu Massala. Existeix encara el ms. d'uns «Versus que se solen cantar en la trona la nit de Nadal de Jesuchrist primer del pontifical, o de un canongie o del primer chantre, renovatz en lo an 1809» (Biblioteca Universitària de Càller, S. P., 6 bis.2.17), que, segons el catàleg de manuscrits, fou «donato alla Biblioteca dal Can. Faustino Ces[are] Baille nel 1843» (veg. aquests «Versus» dins Armangué, 1999, text 2).

333. *Gli algheresi nell'arrivo del loro vescovo D. Pietro Bianco*, Càller, Stamperia Reale, 1806, textos 10-11.

fons de l'arxiu que duu el seu nom: ens referim a les *Notizie antiche e moderne compilate e copiate nella maggior parte dal canonico Antonio Michele Urgias nel 1824* i a l'*Indice generale delle cose più notabili che si contengono nei libri delle Giunte Capitolari, delle Notizie antiche, Urgias, Notandos e altri* (53.I.F).³³⁴

334. Contenen informació relativa al període que estudiem els volums següents del fons Urgias de l'Arxiu Capítular de l'Alguer: 7.I.F.: *Sentenze della Reale Udienza* (1790-1833); 17.I.F.: *Lettere d'importanza* (1795-1836); 30.I.F.: *Varie scritture, raccolte nel 1824* (1691-1907); 40.I.F.: *Lettere* (1830-1845); 43.I.F.: *Lettere* (1794-1831); 45.I.F.: *Volume 23* (1816-1835); 49.I.F.: *Libro dell'introito ed estrazione dei proventi rilasciati* (1855-1857); 50.I.F.: *Lettere varie* (1789-1849); 52.I.F.: *Notizie varie* (1799-1873). L'any 1834, finalment, va veure la llum la segona edició d'unes *Osservazioni gramaticali sulla lingua latina ad uso delle Regie Scuole di Alghero* (Sàsser, Azzati), 16 p.; la primera havia vist la llum a Càller (Stamperia Reale, 1810).

19. UNES ANÒNIMES ESCENES HISTÒRIQUES DEL SIDADU

La comèdia algueresa intitulada *Escenes històriques del sidadu*, que hem de datar entorn de l'any 1847, representa una notable excepció dins el reduït món de les lletres alguereses. Es tracta, efectivament, de l'única testimoniança de la producció dramàtica algueresa d'expressió catalana anterior a la represa que seguí la Segona Guerra Mundial. Les *Escenes* són, alhora, el text literari més extens del segle de veritable crisi literària a l'Alguer, el XIX, que coneixem tan sols a través de poques poesies dels primers anys del segle i d'un parell de sermons de poca transcendència literària. És veritat que han arribat fins a nosaltres diverses cançons populars que troben el seu origen al vuit-cents; però les coneixem únicament gràcies a transcripcions posteriors a l'estada de Toda a l'Alguer, i, per tant, apareixen influïdes per variants lingüístiques del català peninsular. Les *Escenes històriques del sidadu*, en canvi, neixen en un període de total aïllament cultural de la ciutat, quaranta anys abans de la Renaixença algueresa.

Tot això deixa ben clar tant la singularitat del text que ens ocupa com el seu valor fonamentalment documental, més que no pas literari. Ara bé: no és exclusivament la llengua el que pot desvetllar l'interès del lector modern, sinó també la temàtica de gust marcadament popular: la recerca del famós *sidadu*.³³⁵ I és que el nostre text es troba en una tercera fase de l'evolució del tema: hi ha en primer lloc les llegendes, que situen el tresor i estableixen la conducta necessària per aconseguir-lo; en segon lloc, tenim les cançons que acompanyen històriques campanyes de recerca durant el segle XIX, i, a la fi, el text teatral que té en compte aquestes cançons i en depèn argumentalment.

335. *Sidaru* ('tresor amagat') és paraula d'origen sard i deriva del llatí *SIGILLATU*: veg. Wagner, 1989, s. v. Per a la transcripció d'aquest terme tan suggestiu, preferim sacrificar l'etimologia i el model sard (*sidadu*), per tal de reproduir la pronúncia algueresa.

Coneixem la campanya de recerca de l'any 1847 gràcies a «La Cansó del Sidadu», publicada per Toda, que, al mateix temps, ens dóna alguns detalls de gran interès, com són els noms dels individus que es constituïren en societat per desenterrar el tresor:

Los pares Francisco Cugia Delitala, Jaume del Río, Antoni Cano y Rafael Podestá, s'uniren en estret pacte de comuns gastos y beneficios, y asociaron á sa obra dos metjes del poble, lo cirurgiá Pasqual Marineto y'l doctor Sebastia Roth». [...] Mes la noticia no's guardá prou secreta pera deixar de ser coneguda, y algun *spru* de la ciutat volgué jugar una treta als ambiciosos capellans, perque conseguí entrar una nit en Santa Creu abans de comensarse las excavacions, y colgá sota la trona duas banyas de bou y una caixeta de ferro, tancant un vell llibrot alemany de cap valor. (Toda, s. d., p. 93)

Ara bé, cal tenir en compte que alguns dels protagonistes d'aquesta campanya de recerca (el canonge Cugia, per exemple) eren encara vius quan el diplomàtic va fer cap a l'Alguer i que certes anècdotes potser li foren comunicades de viva veu. Així i tot, veritat històrica i llegenda poden ser destriades gràcies a la comèdia intitolada *Escenes històriques del sidadu*. Els noms dels fundadors de la insòlita societat coincideixen amb els que Toda ens comunicava, tot i que cal afegir-hi els dels algueresos Llorenç, Sechi i Francesc Granada,³³⁶ a més del sard Elies i dels obrers que s'ocuparen materialment de les excavacions. Un dels associats representava la Confraria de l'Oració, que tenia la seva seu a l'esglesia.

L'anècdota de les banyes i la capseta metàl·lica amb un llibre també figura a la comèdia, de manera que esdevé del tot versemblant que, tal com Toda assegurava, els fundadors de la societat esdevinguessin víctimes d'una broma que la llegenda atribueix a les mullers. La «Cansó del Sidadu» del 1847, en aquest sentit, tan sols esmenta la ja coneguda «tía Clara, qu'altra vegada / havia dit de asfussar», cosa que duu Toda a afirmar:

Potent auxiliar seu [de la societat] devía además esser aquella famosa tía Clara, que ja figurá en las historias del tresor en 1820, y que vivía encara en l'Alguer.

De fet, les dones consultades pels protagonistes de les *Escenes* són Clara Cuccu, la Carittina i Peppa Moccia, en definitiva «les dones de aquest carrer», que han d'assenyalar el lloc exacte on cal fer les excavacions («si a radera o a davant, / o a l'iglésia entrant, / o a Santa Caterina»).

336. A les *Escenes*, Jaume Delrio és transformat en «Giacumí» i Francesc Granada és «Chichu la Granada».

Poc després de la resolució de la campanya del 1847 van començar a circular a l'Alguer les primeres cançons satíriques adreçades als membres de la no gens anònima societat. Ens en dóna precisament notícia el manuscrit de les *Escenes històriques del sidadu*, on llegim:

Això que m'han dit
serà ver o mentida?
Que les cançons en fila
són anant com los soldats
i que siguin també anats
a lligir-les al cafè?

Tot seguit es fa la relació —i sagnant crítica— d'aquestes cançons, atribuïdes als mestres Ramon, Pere i Barracoc, «que està al carrer de Ricciu», a «Mustatxo de gatolí» i a «lo capità de la scola». Abans d'acabar, l'anònim autor amenaça encara amb adreçar ell mateix altres sàtires als poetes criticaïres:

La ploma és allistrida
per lis hi lligir la vida.

Ens interessa aturar-nos a la cançó atribuïda a mestre Ramon, precisament el personatge més odiat pels protagonistes de la comèdia («és de raça sassarès, / amb això n'hi ha bastant»). El poeta li critica una proposta que havia fet («diu de fabricar / un espital en l'arena») i una referència de mal gust a un tal senyor Simó, «un estúpít molt conegut al Alguer en aquella època», segons Toda. I és que, en efecte, trobem aquests dos elements criticats a «La Cansó del Sidadu» del 1847 publicada per Toda:

Ahont son los molins de arena
un hospital formarèm,
y després hi enviarèm
tots los macos ['ximples'] de carena.

Per [...] decidir la qüestió
son anats á consultar
á Ferrandino Simó.

Tots aquests detalls demostren, en definitiva, la contemporaneïtat de fets i documents i la versemblança de llurs continguts.

Les *Escenes històriques del sidadu* ens han pervingut en un manuscrit, probablement de la segona meitat del segle XIX, que a través del farmacèutic Domenico Buzzi arribà a les mans de Pasqual Scanu, el qual el va transcriure

a la seva tesi de llicenciatura (1934-1935), entre d'altres textos relatius al *sidadu*. Amb aquesta còpia, un anònim «Amic de la Societat» pretenia d'una manera o altra fer pública la comèdia a la ciutat: efectivament, sota el títol podem llegir-hi una nota segons la qual es tracta d'una «sagona edició, currigida y emendada». Mentre una nova troballa d'arxiu no demostrï el contrari, hem de considerar el concepte d'edició referit a la versió manuscrita pròpiament dita.

És possible que es refereixi al nostre text, finalment, una nota d'Eduard Toda (s. d., p. 102) segons el qual, entre els textos relatius al tresor, existeixen «una especie de sainetes de escàs mèrit literari y, á mon parer, fets per algún italià resident en la ciutat, ja que estan plens de barbarismes». No posem en dubte l'«escàs mèrit literari» del nostre text, però convé tenir en compte que el llenguatge de les *Escenes* correspon a l'alguerès viu de mitjan segle XIX, naturalment molt influït pel sard i l'italià.

Per acabar, convé assenyalat que, tot i que no tenim notícies relatives a la divulgació de la comèdia, la veritat és que la peça arribà a transcendir, de manera que, un segle després dels fets, concretament l'any 1949, Gavi Ballero tingué ocasió d'estrenar al teatre cívic de l'Alguer una versió musical de la comèdia, *Lu sidaru*,³³⁷ on reprenia alguns passatges procedents de les originals *Escenes*, a més dels noms dels personatges i de la trama general.³³⁸ En ocasió de la segona edició de la peça, l'any 1955, va veure la llum un llibretó que recollia *Las canzonz de «Lu sidaru»*, firmades per Gesar i Gabal (pseud. de Gerolamo Sartore i Gavi Ballero).³³⁹ La comèdia de Ballero havia inaugurat un nou període literari. I és ben simptomàtic que el teatre modern alguerès neixi precisament de la mà del «sidadu», un tema fonamental tant durant la decadència com durant els anys de represa de les lletres catalanes a l'Alguer.³⁴⁰

337. Alvau, 1989, p. 6. En aquest article l'autor recorda la comèdia en ocasió del quarantè aniversari de la seva estrena i comenta l'acte celebrat el 25 de novembre de 1989, davant la presència dels actors. Inclou una fotografia dels «Protagonistes del "sidaru" del 1949». Veg. una altra fotografia relativa a «La primera edició del Sidaru» a *L'Alguer*, IV, núm.15 (març-abril 1991), p. 4, il·lustrant l'article de Carles Sechi, «Carraixari alguerés» (p. 3-4).

338. Per a l'estudi de l'obra de Gavi Ballero, veg. Sechi, 1987, s. v. És interessant, tot i que ens duu massa enllà del nostre tema, la història de la companyia que en aquella ocasió es fundà: «Una compagnia teatrale composta in genere da studenti universitari che assumerà come nome quello della Palmavera del primo Novecento. Questa associazione fece storia fra la popolazione per aver rappresentato commedie originali in algherese-catalano di genere brillante-satirico como *Lu sidaru*» (Caria, 1981, p. 31).

339. «Anem... Anant...», «Firip abisu meu» i «Bichiruiu», que de fet són cançons tradicionals algereses (*musica d'ignoto*) amb la lletra adaptada al tema del *sidadu*.

340. Ballero, de fet, no és l'únic escriptor modern que recupera el tema: Antoni Arca va incloure també la poesia «Què farem del *sidaru*, si el trobeu!» al seu recull *Per una història del meu poble i de mi mateix*: «El que presento —escrivi l'autor— és la meua versió d'un text anònim del segle passat (recopilat per Eduard Toda), on s'imagina un conseller delegat per als afers públics, que explica com resoldrà els problemes de la ciutat» (Arca, 1998, p. 86-89).

TEXT

«Scenas Istoricas del Siddadu y qualchi altra nutícia en aggiunta» (ms. del Fons Pasqual Scanu, de la Biblioteca Municipal de l'Alguer).

La nostra edició: Normalitzem la puntuació, la separació de les paraules, l'ús de l'apòstrof i l'accentuació, tot emprant la dièresi segons la pronúncia algueresa (*buit* rima amb *cabrit*). Introduïm l'ús del guionet i del punt volat al grup *ll*. Normalitzem l'ortografia de les vocals àtones als casos de neutralització en *a* i *u*. Adaptem a la normativa certes solucions gràfiques procedents d'altres llengües o bé arcaïques: *i* al lloc de *j* (*io* = *jo*); *gi* per *j* (*mongia* = *monja*); *ce*, *ci* per *txe*, *txi*, *-ch* per *-c* en posició final. Corregim en *ç* la *z* amb valor d'essa sorda i en *i* la *j* semiconsonant (*crajeul* = *creieu'l*). Substituïm les preposicions *fin*sa i *a* *ma*, *ama*, *amba* per *fins* i *amb*. Trobarem l'article *el* en desenvolupar certes aglutinacions: *donghil vot* = *dongui el vot*. Eliminem les consonants dobles característiques de l'italià, tot restituint els grups consonàntics cultes (*atta* = *acte*). Finalment, transformem les formes del present del verb *saber* —*sas*, *sà*— en *saps*, *sap*, i corregim les metàtesis (*crabit*, *pursassò*, *proba*, *preba*, *antrenda...* = *cabrit*, *processó*, *po-bre*, *pebre*, *entendre...*).

ESCENES HISTÒRIQUES DEL SIDADU
I QUALQUI ALTRA NOTÍCIA EN ADJUNTA

Segona edició, corregida i emendada.

ACTE PRIMER. ESCENA PRIMERA
(*Canonge Cugia i Sebastià Roth*)

CAN. CUGIA: Bones dies lo guardià,
Roth Chessa Sebastià.
I no saps que desfossant
de Santa Creu a davant
per volguer fonamentar
lo palau capitular,
he trobat tres canals
fets a forma de barrals,
profundos més de un metro?
Totus tres porten al *ghetto*
a on vivien los hebreus.
Menester moure los peus
per fer una Societat.
Aquestos han amagat
cosa grossa i menuda:

trobarem sepultura
tota plena de cotes,
una bóta de granotes,
altra de mosques *magueddas*
i a so de *launeddas*
eixirà cert lo sidadu.

ROTH:

Xitxo meu, caro caro,
qui notícia que m'has dat!
Tot lo cor m'has alegrat!
Presto, presto! A fer la gent!
No nos ofusqui la ment
per unir la Societat.
Parla tu a Podestà
i a Canu, lo canonge,
que ell farà eixir la monja
com en Sant Agustí vell.
També al girat de cervell
Jacomí beneficiat,
Xitxo no sigui deixat:
ell serà l'apuntador;
ni Elies, provedidor.
Sechi també és necessari:
ell nos farà l'inventari
del tesor de lo *ghetto*.
Hi sigui Marinetto
per fer l'anatomia.
No se faci arrés de dia,
si no, senyor Ibbadu
fa públic lo sidadu.

CAN. CUGIA:

Va bé, Sebastià meu.
Ma, una unció de sèu
se faci primer a los mestres:
a força de minestres
lis renforçem los ronyons.
Lis hi posarem esprons
per fer-los treballar.
Ma diu-me, Sebastià:
no hi volgueria una dona
per fer-la bella i bona
i no deixar tres canonges
sense dona i sense monges,
si no altro a consultar?

ROTH: Tens raó, i bé està.
 Una bona reflexió,
 jo te dic que tens raó.
 Està quiet: si me ve bé,
 una dona parlaré
 amanta de lo sidadu.
 No te prenguis tu enfado:
 me pareix que en un bell dia
 senyora Biunda Maria
 m'hagi externat intenció
 de volguer fer una unió
 Per obrir a Santa Creu.
 Ella és persuasa i hi creu:
 li ha dit un napolità
 que sidadu trobarà
 qui desfossarà en allí.
 Deixa estar l'empresa a mi,
 que jo pensaré a tot.
 No seré lo doctor Roth
 Si no ne trec los peus
 i los senyors hebreus
 no se burlaran de mi,
 si hi aniguessi el *cudí*
 de tota la Societat
 per trobar lo soterrat
 de aquella gent usurera.

CAN. CUGIA: Sebastià meu, espera.
 Fes tot amb judici
 i no a precipici,
 que ara no sés minyó.
 Lo capmestre Salvador
 deu ésser en companyia:
 encara la Confraria,
 que alhora dotze són
 i, si no, senyor Ramon
 nos ataca qualqui plet.
 Ell no és tanta dret,
 i si li munta la fúria
 nos porta tots a la cúria
 com ha fet Sechi a ell,
 que és girant lo cervell
 per se posar en orde.
 Ja saps que és llima sorda,
 jo no lo vull combatar.

ROTH: Deixa fer a Sebastià,
que ningú no farà arrés.
Lo capmestre ja s'és pres,
la Confraria hi és també
i del resto deixa fer,
que avui tot se combina,
presenta la Caritina,
per fer demà principiar.
Vine, doncs, tu, sagristà:
tu seràs lo mandataro
de la junta del sidadu.
Aquestos dotze avisa.
No te vengui, no, la risa.
Ecco en aquí la nota:
tu sés Juda Iscariota,
ja ne tens la figura.
A les deu la seguda:
avisa tots per demà.

ESCENA SEGONA
(*Llorenç i dits*)

LLORENÇ: Lego vaig, lo guardià!
Obeeix amb cuidado.
Si se troba lo sidadu,
qualqui cosa a mi també.

ROTH: Tu vés: estigueràs bé,
tengueràs la tua porció,
no faràs lo servidor
ni tiraràs lo quino.
Tos fills a on és Lupinu
enviaràs per emparar.
Arrés no te mancarà
que l'espesa de lo dia,
sempre en boticaria
estigueràs enclavat.
Dos puntells a un costat
perquè no donguis volta,
los galfons de la porta
de la tua habitació
te demanaran perdó
que els deixes caure en terra.
Cada nit la guiterra

sonarà la tua gata:
te donguerà combate
perquè volguerà a menjar.
Posa ment al tou guardià
i recomana-te a Déu.

LLORENÇ: Consolat és lo cor meu,
jo confic en vostè.
Ja sap que Llorenç també
farà lo que li toca,
tallarà encara roca
si menester hi serà.
Ara, doncs, vaig a avisar
los dotze de la nota
da que pleg a aquesta cota.

ESCENA TERCERA

(*Podestà, Canu, Marinetto, Granada, Sechi, Elies, Jacomí i dits*)

ROTH: Ara que tots sem units
i resoluts i contrits,
cada u digui en seguda
a on se fa l'obertura,
si a radera o a davant:
o a l'iglésia entrant,
o a Santa Caterina

PODESTÀ: Jo també dic en allà:
és menester respectar
lo vot de la senyora.
Ella és bona consultora,
menester fer lo que diu.

MARINETTO: A mi sí me toca al viu
l'obertura de aquest lloc.
Ma, anem a poc a poc.
Lo que diu Pepa Moccia,
que la posarem súcia...
Basta que l'endivini.

GRANADA: Deixa estar aquest maquiní,
Pasqual meu estimat.
Has ja tu consultat
les dones de aquest carrer.

Totes «sí» diun a fer,
 que la cosa ja hi serà;
 ma no han pogut combinar
 totes al mateix lloc.
 A cu les brugi lo foc,
 dones que porten la cua.
 S'estiguin en casa sua
 treballant i fent *succu*.
 Qui diable!... I Clara Cuccu
 està també doctorant:
 en aquí està cercant
vedilles de sidadu.
 Que no me dongui enfado,
 si no, la faç rumbosa.
 Aquella altra de rumbosa
 que li diun xa Botxeta,
 volia portar la neta
 per veure l'obertura...
 Qualqui una en sepultura
 jo ne git aquesta volta!
 Mira qui és a la porta,
 que entenc «tum, tum, tum».
 La fatxa de negre fum
 tinyi-te, Llorenç meu,
 que pareixis un judeu
 i no siguis coneixut
 de qualqui malvengut
 que disturbi lo treball.

CANU:

Diu bé Xitxo, i no mal:
 no vol ésser bufonat.
 Me desplau que és arrabiat,
 no vol entendre dones:
 per altro ja són bones
 que nos obrin qualqui guia.
 Ell, en suma, no se fia
 Que de la sua opinió.
 Avisau a Salvador,
 que principi a desfossar.
 Presto, allí a posar mà,
 a Santa Caterina.

SECHI:

Doncs així se combina,
 jo ja v'Enc en això bé.
 Ma consultau també

a compare Jacomí.
No faciem coses així:
«Cada u que dongui el vot»,
així ha dit lo doctor Roth
en la sua prefació.

DELRIO: Compare Pepi té raó.
Encara jo vull parlar:
me pareix que en allà
assai bé està l'obertura.
Ara que sem en seguda
escoltau tots a mi:
jo ja vènc bé a obrir
a on diu la Societat,
ma he però jo pensat
de principiar i no acabar,
de acabar i no principiar
i que l'espesa total
no passi lo mig rial.
Si no és amb aquest pacte
vos dongueré combate
si me posau a mig.

CAN. CUGIA:
(*pren un bastó*) Ah el veus? Lo cap t'esquitx,
te'l faç per Sant Antoni!
Vés, crastu de barroni,
no sés bo que a esconcertar.
Si me fas arrabiar
te tall tres pams de nas,
i alhora a on passaràs
no faràs ombra al carrer.

CANU: Jacomí, pensa-hi bé.
Contenta lo canonge.
Si no, amb una monja
jo te tanc al parlador.
Diu, si vols, la tua raó
ma tu no parlis mai.

DELRIO: Aquest és un bell guai.
I com diable se farà?
Volen a no parlar
i a diure la raó.
Aquell altro amb un bastó
me vol tallar lo cap.

Estigueré com un nap?
 Parlaré de altro lloc:
 lo digueré a poc a poc,
 que no m'entengui ningú.
 Per mi, doncs, sí, parla tu:
 mirau què diu Elia.

ELIES:

*Io digo, in fede mia,
 che la cosa va beni.
 Esso razone teni,
 è omo di giudissio,
 ma teni sempre il vissio
 no voli spender assai.
 Questo è il brutto guai.
 Ma già turnerà in se.
 Si lui fossi come me,
 che ho spesu la birretta,
 ho fatto una crozzetta
 che mi costa tre riali,
 pal questo no c'è mali
 palchì alli occasioni
 no devi esser mignoni
 par spendir dui vuittini.*

DELRIO:

Ah el veus, mals que te fini!,
 com canta Elies, perquè
 són marit i muller
 i botiga aparada.
 Jo tenc germana i pare
 i qualqui conjuntura.

CAN. CUGIA:

Acabem la seguda,
 que els mestres són en aquí.
 Deixau cantar a Jacomí.
 Anem, tots estau a l'orde
 i posau en desorde
 totes les rajoles.
 Obriu aquestes vores
 i a l'alçada de la mà,
 tots deixau dabaixar
 la vostra ferramenta.
 Aquell que més s'estenta,
 estiguerà sense vi.
 Dóna atenció, tu, Xi'.
 Fes tu, doncs, l'apuntador.

Anem alerta, atenció,
 escudiu fortament.
 Alegria, bona gent,
 no tengueu ninguna por:
 Si se troba lo tesor
 no se queixarà ningú.
 Un quatrí a cada u
 donguerem de porció
 si se troba un milió.
 I si hi fossi de més,
 tenguerem divuit diners
 a dividir en deu.

ESCENA QUARTA

(*Mestres Salvador Balzani, Nicola Balzani, Pixitu, Miquel Trova, Andria Palomba,
 Joan Antoni Granada, Joanicu Corbia i dits*)

SALVADOR: Que vivin los hebreus!
 Salut a la Societat
 i canonge Podestà,
 que nos porta l'*anicetta*.
Ecco en aquí, *aveta*,
 la terra va sempre bé
 i lo nostro menester
 escomença a s'acabar.
 Coratjo, a treballar,
 que s'entén remor de buït.
 Mira si cou lo cabrit,
 que sem morint de fam.

GRANADA: Anau al diable! Un pam
 haveu sol desfossat.
 Animau-vos, germantat,
 ja hi ha hora de menjar.
 Treballau fins a trobar
 cosa de resistència.
 Armau-vos de pacència
 fins a ne veure la fi.

NICOLA: I dau-nos un poc de vi,
 que sem morint del fred!

PIXITU: Jo ja só mort de la set.
 Portau lo botilló!

MARINETTO: Treballa, tu, mandró!
Tu sempre vols a beure.
Cosa és? Deixa veure...
Cosa és? Cosa és això tort?

MIQUEL: Una costella de mort.
I aquesta és carruga.

SECHI: Vés, fatxa de tortuga,
no trobes arrés de bo.
Me pareixeva que al so
fossi cosa de profit,
i pensant en el cabrit
veus Joan per Antoni.

JOANICU: Mengem amb un dimoni.
Anem presto a menjar
i, si no, al sagristà
jo li menj la careta.
Lo guardià prenint queta
i nosaltros sem cascant.

GRANADA: Estau, que estan picant.
Qui és?... Qui és? Lo guardià.
Anem presto a menjar
i tallau en porcions
los cabrits sense ronyons,
ma brindau alegrement
a u a u, bona gent.

BRINDIS

NICOLA: Aquest és vi
que lo bec en alegria.
Evvivi lo sidadu
i la nostra companyia. (*Ben*)

ANDRIA: Bona nit a vossinyoria. (*Ben*)

PIXITU: Aquest és vi.
Lo bec sense enfado.
No eixiré d'aquí
sense trobar lo sidadu. (*Ben*)

JOAN ANTONI: Aquest és vi
que me fa ristorar.
Evvi senyor Pasqual,
lo guardià i mon germà. (*Ben*)

SECHI: La porta entenc picar.
Que vagi u en allà.
Qui és?

ANDRIA: Bolasco i Leoni.

ELIES: *Che canti i che soni.*
No aprite a nisciuno
se non è qualchi uno

TOTS: Bah... A nos veure demà!

ACTE SEGON. ESCENA ÚNICA
(*Tots units*)

MARINETTO: I bé, germans, com anem?

M. PIXITU: Senyor Pasquà', en aquí sem.

MARINETTO: Lo vitello no se veu?
Recomanau-vos a Déu,
que vos lo posi a davant.
Mi', que estan picant:
u, dos i tres. Gent nostra!
Mostra tu, dius, mostra
cosa és que has trobat.

NICOLA: Qui és?

GRANADA: Canonge Podestà.

PODESTÀ: I bé! Arrés de nou?

PIXITU: Algua i corrus de bou.

PODESTÀ: Bon senyal, escudi un cop!
Lo vitello és ja a prop.
Corrus prenim per ara
perquè no és hora encara

de trobar los maringuins.
Doncs anem, anem a dins
los corrus a dividir.

MARINETTO: Excusi, canonge, en aquí
vostè no hi té porció:
los casats en divisió
entren sol, i no vostè.

CAN. CUGIA: Ah! Així no anem bé,
tot se deu de dividir:
sí, als casats poden servir
per lo cap i altro lloc...
Ma anem a poc a poc
que a nosaltros també
nos serveix per lo traser.
I encara la nostra dona
que tengui una asta bona,
lo sou representant
li porti aquest diamant
i lo sou confident
consultant alegrement
la posi en bona lluna.

J. DELRIO: Ara que la fortuna
principia a comparar,
i que tots sem en aquí
fins a la Caritina,
vine, Pixitu, vine
dóna un corru a cada u.
Aquest cap pren-lo tu
que serà la bandera,
u de l'altro a radera
tots farem la processó.
A la prima entonació
i moguda del meu nas
ningú mogui lo pas.
Amb santa paciència
sense fer resistència
tots donem l'ensacada,
així ben conservada
serà la cornimenta.
Ningú així s'apenta
de veure lo trobat.

SECHI: La bòvida de aquest forat
me pareix que és caiguda.
I tu sés a la muda?
No nos dónes relació?
Diu-me un poc, tu, Salvador:
com en terra n'és anada?

SALVADOR: Li digueré: lo pare
de pobre senyor Ramon
ara tants anys ja són
en aquí ha desfossat.
Quasi quasi n'ha gitat
l'iglésia de fonament,
jo crec inútilment
(així m'han assegurat)
i, si no, hauria pagat
tot lo que encara deu
en aquesta Santa Creu
sense altra teranyina.

CANU: Ah l'entens? Caspitina!
Doncs no sem los primers!
I los sous hereders
no fan que a criticar.

MARINETTO: Lo canonge, deixi estar.
Ja venguerà lo dia
que farem la *notomia*
en aquesta mala gent.
Jo ara tenc pensament
de obrir en altro lloc:
obriu a poc a poc
a sota de la trona.
En aquí cosa bona
que hi hagi me pareix.
Però, mi', vos adverteix
per quant lo món és món,
que m'ha suplicat Ramon
que no siguin bolujats
ni tampoc siguin tocats
los ossos del sou pare.
No s'era recordat encara
del dia que és enterrat.
Té por que ressuscitat
li corrigi qualqui vici

o que lo dia del judici
 ell no pugui més unir
 los ossos que té en aquí,
 i que topu i eixancat
 lo fill sigui obligat
 a portar-lo sempre al mè.

GRANADA: Vine en aquí, Llorè',
 escolta, i a la muda.
 Si veus qualqui moguda
 a on estan desfossant,
 avisa, que só anant
 a prendre qualqui cosa.
 Obri aquesta losa
 i gita tots los ossos,
 mancari siguin de cossos
 distinguits i senyalats:
 de nobles o deputats,
 tots se posin en aquí.
 Tu pensa sol remunir
 los del pare de Ramon.
 Ah el veus? En allí són.
 Compta-los si són justos.

MARINETTO: Cosa és? Que hi ha assustos!

GRANADA: Cosa és la confusió?
 Vine en aquí, Salvador!
 Gita-te en aquest fos.
 Me diun que era un os,
 pareix que sigui ferro.
 És remor de encerro,
 com a que fossi caixeta.
 Pega amb la piqueta!

MARINETTO : Cosa és? Porta en aquí.
 (*fa dues figures*) Té! I tu volies fingir...

PIXITU: *Xitu!* No facieu veus,
 per aquestes deu creus!
 En aquí hi ha cosa grossa:
 una caixeta a la fossa
 havem nosaltros trobat.

- CANU: Avisau la Societat!
Llorenç meu, camina,
avisa la Caritina
si pot ara intervenir,
que se deu de obrir
la caixeta trobada.
- PODESTÀ: Ai, hora afortunada!
Ara que sem en aquí,
que ningú té de venir
i la Societat és sola,
ixi tu, Llorenç, a fora.
Tu no pots en aquí estar.
Pensa, doncs, a te n'anar:
si no, jo prenc un bastó.
- LLORENÇ: Jo hi tenc una acció
que m'ha enviat la principal.
- CANU: Lo bastó i lo parpal
són en aquí per a tu.
No volem, no, a ningú.
Tu no sés home polít.

(Llorenç se'n va)

Ecco, que sem ja vuit.
Doncs la caixeta obriu!

- MARINETTO: Un escrit! I cosa diu?
- SECHI: És llatí! *Xitu*, escoltau.
- CAN. CUGIA: Llorenç fa lo bau-bau,
parlau a poc a poc.
Enteneu: diu lo lloc
a on hi ha roba amagada.
- GRANADA: La cosa sigui censada,
no se parli més de això.
Ah sabeu cosa dic jo?
És menester inventar
que l'escrit que era en allà
és en llinguatge hebreu
i, si no, més de deu

nos tallen la pacència.
Jo vos dic en consciència
a suspendre fins a abril.
Tancau la pedra i l'astil:
això és roba d'hebreu.
S'enviarà al Museu
per ésser coneixut.
Cada u que estigui mut,
i juri la Societat
de no diure veritat
a chiunque nos pregonta.
I per anar bé lo conte,
per no donar què pensar,
siguim encara a desfossar.
I a temps dimenticat,
obrint un sol forat
trobarem sense por
lo nostro gran tesor,
que nos fa menester.

CANU: Caspitina, que va bé
lo que Xitxo ha pensat.
Fem, doncs, un altro forat
per bufonar la gent.
Deixem-la en pensament
de lo que és succeït.

ROTH: A poc: això que m'han dit
serà ver o mentida,
que les cançons en fila
són anant com los soldats,
i que siguin també anats
A lligir-les al Cafè?...
Endivini, senyor Pè',
qui nos ha fet les cançons?
Los mestres i los minyons.

CANU: Jo he entès la primera,
que l'ha feta mestre Pere,
lo que sona lo violí.
No té principi i ni fi,
no hi ha ni senso i ni fil.
A l'autor li diun conill
ma però no parla mal:
no hi ha pebre i ni sal,

és bamba com a la llua,
no és cuïta, i ni crua:
ell vol ésser poeta...
I que vagi a la *scoletta*
per emparar a lligir.

PODESTÀ:

Mostatxos de gatolí
altra ell també n'ha fet.
Així se passa la set
que el turmenta nit i dia.
Quan ha fet la guardiania
desfossant los conductos,
volia vendre los bultos
per cercar lo sidadu.
Ell també dóna enfado
que l'ha fet primer de ara,
vol imitar lo pare
a se'n burlar del món.

CAN. CUGIA:

No sabeu, mestre Ramon
una altra n'ha fet ell,
amb el girat de cervell
de Agustí lo sou germà.
Ellos no poden parlar
perquè assai difectosos,
macos, embolicosos
i plens de cada vici.
Si teniven judici
no parlaven de ningú.
Ma... lo primer, dius tu,
no pareix un dimoni?
Runcu de tiringoni,
amb cada narill
que se hi amaga un conill
i te fa venir la risa:
cada coll de camisa
que li tapa les orelles.
Mirau-li un poc les celles
i aquell bocí de nas.
Pareix aixeta de vas:
no està a una tanca.
I ell parla de anca...
Així portessi el cervell,
que seria millor per ell,
i s'assoterraria

primer que fessi dia.
Ni parlaria lo germà,
quan diu de fabricar
un espital en l'arena:
serà estat després de cena
quan ha escrit això.
Creieu'l, perquè si no
no hauria així parlat,
pensant que ha fabricat
primer ell un monestir.
I a punt ell en allí
hi té la sua monja:
és cara de taronja,
com a lo cutxo meu.
Dabaixada de la creu
pareix Madama Real.
Cinc-cents escuts de censal
s'ha carregat per això.
Mirau qui home bo...
Ma lo diu la Doctrina,
que és ciència soprafinà,
diu també de parlar mal,
de se'n burlar de l'igual
i de no mai perdonar,
los defectes del germà.
I volent fer lo bufó
ha cercat senyor Simó
per interpretar l'escrit.
Ell no lo hauria lligit
amb tota la sua ciència.
Mirau, qui insolència!
Cosa hi entra aquell home?
Això fa creure en soma
que hi hagi qualqui ruïnju.
Li anava a *pistiguinju*
si no nombrava a ell:
atenció que la sua pell
no vagi a acabar mal.
Si tenguessi al cap sal
no l'hauria nombrat,
després que l'ha arruïnat...
Basta, no vull parlar més:
és de raça sasserès,
amb això n'hi ha bastant.

GRANADA: *Xitu, Xi'... Anem anant.
És gent que no sap viure.
Diu-me un poc cosa vol diure?
Senyor Pepi no lo nombra!
Menester que li faci ombra.
Eh! Cosa hi ha en aquí.*

SECHI: *Si havia nombrat a mi,
en lo dia de demà
l'hauria fet executar,
per pagar lo que deu
en aquesta Santa Creu,
que l'ha assassinada
Ell, lo xio i lo pare.*

ELIES: *Ne anco a me ha funtumato,
io avaria zitato
tutti dui giarmani
que no mi voni pagani.
A me mi devin tanti
si fussi scuri cinquanti
no bastaria pal me;
ma li digo signor Pè...
Che io mi fazo pagà
palchì voglio cumprà
giust' appuntu cun quello
candelabri e donzello
che servi a Santa Crozze;
è sortita la vozze
che son benefattori,
primo che io mori
voglio lascià un dono.*

ROTH: *Bravo! Questo è bono.
Ell fa bé si deixa un do.
Ma, dius, i l'altra cançó,
l'ligida no l'has enlloc?
És de mestre Barracoc
que està al carrer de Ricciu.
Diu-me tu, diu-me, Xitxo,
qui home de satiritzar!
I l'ha feta publicar
del sou caro confident.
Quantes coses que va fent
per divertir la família.*

*Da que críxi la donzella
que té a mannalitínu,
estiguerà de continu
derronyonat al canapè,
fins a que el diable al mè
se'l porti a l'altro món.
Ma diu-me un poc, i com,
religiós com és ell,
girat així ha el cervell,
o que era pres del vi,
que ha volgut confondre
lo sacr amb el profà?
Ja veus tu, germà,
qui escrúpol de consciència,
per comparar de ciència,
ha fet sempre maquinis.*

GRANADA:

Posa tu, posa finis,
per no diure de més.
Ma diu-me, i qui és
que ha fet l'altra cançó,
lo que demana perdó
a la nostra Societat?
M'han dit que sigui estat
lo Capità de l'Escola,
lo que va embola-embola
a fatu de les perdius.
Amb aquells ulls vius
està per los carrerons.
Bell exemple a los minyons,
a qui serveix d'escorta:
quan li tanquen la porta,
lego al Cafè se'n ve,
i altro no fa de bé
que disturbar la gent.
Mí', si té lo pensament
de escriure i de lligir,
li agrada de afligir
un pobre que pren queta.

J. DELRIO:

Aquell altro Bragueta
vol també fer lo bufó.
Pone-fogu i mandró,
bagasseri consumat,
ell està sempre gitat

en aquí, i en allà.
No pensa que a se'n burlar
finja de les criatures.

PODESTÀ:

Lo que pega les batudes
també és bona persona.
De qui pren, i a qui dóna,
birbant de professió.
Qui el coneix és lo Lleó,
en jaqueta i pipiolu,
no menjava que *sorru*
quan era en casa sua:
li tallaran la cua
ja que fa lu matxoni.
Ell va com lo mosconi
en giro a la candela,
fins a fer-lo a bisera
si mai mai l'han fet.
Que pensi de anar dret
perquè si fa lo bufó
li posa mans lo Lleó
i li fa girar el cervell.
Lo mateix dic en aquell,
i aquell altre Ximiga,
que s'estigui en botiga.
I al senyor Plater
ja lo sarviré bé.
Lo mateix dic a tants altres
si nombren a nosaltros,
la ploma és allistrida
per lis hi lligir la vida.

L'AUTOR:

Conclueix doncs aquest acte,
ma el faç amb aquest pacte:
que torn a principiar
en lo dia de demà.

20. ROSSEND SERRA I PAGÈS, L'ALGUER I EL CENTRE EXCURSIONISTA DE CATALUNYA. VINT-I-CINC CARTES

Les relacions del Centre Excursionista de Catalunya (CEC) —aleshores Associació Catalanista d'Excursions Científiques— amb la cultura algueresa van encetar-se el 1887, quan el glotòleg italià Pier Enea Guarnerio va fer donació a l'entitat del seu estudi relatiu a «Il dialetto catalano d'Alghero» (1885-1886).³⁴¹ Aquell mateix any, el diplomàtic Eduard Toda, soci del CEC, començava el seu viatge per terres sardes. Marià Aguiló li demanava que entrés en contacte amb la comunitat algueresa, cosa que el reusenc va fer amb tanta diligència que esdevingué, a partir del 13 de gener de 1888, data del seu retorn, el principal difusor de la literatura algueresa a Catalunya.

No ens consta que, abans de la Primera Guerra Mundial, Toda conservés cap mena de relació amb els intel·lectuals algueresos que havia conegut durant el seu viatge. Ni sabem fins a quin punt va fer d'intermediari entre la nova generació de lletraferits algueresos i el prestigiós Rossend Serra i Pagès, que va rellevar-lo com a *cònsol* de l'Alguer a Catalunya. El fet és que el seu allunyament de Barcelona (Toda va residir a Londres entre el 1889 i el 1918) el va deixar al marge de les relacions que ell mateix havia impulsat.

L'entusiasme d'una colla de joves algueresos, interessats a conèixer aquell Centre Excursionista que Toda havia introduït a l'Alguer, va donar lloc a partir de l'any 1901 a un intens contacte epistolar amb la Junta Directiva de l'entitat catalana, més concretament amb el folklorista Rossend Serra, que esdevingué el principal conseller dels joves poetes i lingüistes.

Al present estudi pretenem de reconstruir l'ambient cultural en què es dugué a terme aquest contacte, tot publicant fragments relatius a vint-i-cinc

341. Recollim aquestes dades a partir de l'opuscle *Eduard Toda i l'Alguer. 1888-1988* (Olivé, 1998).

cartes que va rebre el secretari i, tot seguit, vicepresident del Centre Excursionista de Catalunya.

Al «Prefaci» de la seva *Grammatica del dialetto moderno d'Alghero*, publicada pòstumament a Barcelona l'any 1970 amb el títol *Gramàtica algueresa*,³⁴² Joan Pais (1970, p. 55-56) recordava els amics barcelonins que l'havien encoratjat a portar a terme el seu estudi: Benet Roure i Barrios, Baldiri Tarriada i Puig i Rossend Serra i Pagès. Sara Llorens i Carreras (1926, p. xvi), alhora, va recollir, entre els noms dels intel·lectuals que havien mantingut un contacte epistolar amb R. Serra, els dels algueresos Joan Pais, Joan Palomba i Antoni Ciuffo (conegut amb el pseudònim «Ramon Clavellet»), que feien costat al del calabrès Luigi Borrello, professor del gimnàs de l'Alguer durant els primers anys del present segle.

Es tracta, fonamentalment, de la colla de deixebles de Josep Frank³⁴³ que, reunits entorn de l'Agrupació Catalana de Sardenya «La Palmavera», protagonitzaren el desvetllament cultural de la ciutat sobretot a partir del 1902, any de la fundació de l'associació.

Era conguda, per tant, l'existència de contactes epistolars entre els diversos membres d'aquesta associació i Rossend Serra i Pagès. Però no havien estat localitzades les cartes,³⁴⁴ de manera que no s'havia pogut establir el grau de protagonisme del folklorista català en el procés de desvetllament lingüístic i literari de l'Alguer.

I això que es tracta de veritable protagonisme, si més no pel que fa a l'obra de Clavellet i Pais: Rossend Serra va posar en contacte aquests joves amb mossèn Alcover,³⁴⁵ els va proposar com a socis delegats del Centre Excursionista de Catalunya i va canalitzar els seus escrits a través del *Butlletí* d'aquesta entitat i de la revista *Catalunya*. Finalment, és també mèrit de R. Serra haver promogut les recerques sobre el folklore que a l'Alguer portaren a terme tant Clavellet com Pais i haver estat un conseller fidel d'aquest últim durant el llarg període en què treballà en la seva *Grammatica del dialetto moderno d'Alghero*.

342. Es tracta d'una edició incompleta: el segon volum d'aquesta gramàtica, que havia d'incloure, segons el pla de l'obra, el final del text, els escrits gramaticals menors, un apèndix literari i un altre de lingüístic, mai no va veure la llum.

343. Per a un retrat d'aquest intel·lectual, el principal protagonista de la renaixença literària algueresa, veg. Secchi, 1987, p. 112-114, on es proposen les dates del 1830 i el 1900 per al seu naixement i la seva mort a l'Alguer. Seguirem aquest llibre, sense indicar-ho en nota, a l'hora de reconstruir els aspectes merament biogràfics dels autors que estudiem.

344. L'epistolari alguerès de R. Serra és conservat a l'Arxiu Històric de Barcelona, «Documentació personal. Fons R. Serra Pagès, Epistolari. II - Folkloristes», carpeta 4: «Lletres de folkloristes o que tracten temes folklòrics» (plec 9: Antoni Ciuffo; plec 11: Carmen Dore; plec 31: Joan Pais; plec 32: Joan Palomba), i carpeta 5: «Els d'una sola lletra» (plec 20: Luigi Borrello).

345. Pel que fa a les relacions del sacerdot malloquí amb els joves algueresos, veg. Perea, 1999.

Cal tenir en compte, encara, que gràcies a la seva iniciativa arribaren a l'Alguer, a més d'altres materials bibliogràfics, les primeres gramàtiques catalanes modernes, que van fer possibles els estudis de Pais i de Joan De Giorgio Vitelli.

Aquest cop d'ull ha estat suficient per adonar-nos d'una característica essencial del mestratge de R. Serra: el seu treball mai no es va vincular al de l'altre gramàtic alguerès, Joan Palomba, que, tot i que se li havia adreçat en diverses ocasions, mai no va rebre resposta a les seves cartes.³⁴⁶ No sabem fins a quin punt aquest insòlit silenci era provocat per l'antagonisme entre Palomba i el seu cosí Pais.

Sigui com sigui, l'epistolari alguerès de Rossend Serra concentra el seu interès en la figura de Pais, que entrà en contacte amb el folklorista català l'any 1901 —quan encara no havia acabat els seus estudis al liceu— i hi continuà en relació fins al 1926, quan ja era farmacèutic a la colònia penal de Castiadas. Com si l'hagués de rellevar, aquest mateix any entrava en escena Carmen Dore, que escrivia a R. Serra amb motiu d'haver guanyat un dels premis convocats per l'Arxiu de Tradicions Populars. Tot seguit, però, la mort de R. Serra va estroncar aquesta breu correspondència, de la qual ens han arribat tan sols quatre cartes.

Constitueixen la resta de l'epistolari alguerès de R. Serra una carta de L. Borrello, l'única redactada en italià, una altra d'Ignazio Ciuffo i quatre del seu fill Antoni, «Ramon Clavellet».

Tot i que l'únic text de L. Borrello és datat l'any 1907, aquest jove calabrès estava indirectament en contacte amb R. Serra des de l'any 1902, ja que Pais feia sovint d'intermediari de les seves cartes. Gràcies a les seves informacions, el professor català va reeixir a entrar en relació amb els estudis sobre el folklore a Itàlia. En efecte, Borrello, «u dels fundadors de la *Rivista de tradizioni popolari* am a De Gubernatis», va informar R. Serra sobre l'existència de la *Bibliografia delle tradizioni popolari siciliane*, de Giuseppe Pitrè.³⁴⁷ És possible, fins i tot, que aconseguís de posar en contacte directe aquest estudiós sicilià amb R. Serra, que havia demostrat interès a establir-hi contacte epistolar.³⁴⁸

346. En un carta firmada el 9 de setembre de 1906, Palomba escrivia a R. Serra que «és la segona volta que jo escriv a vostè y encara no me volgut [sic] honrar de una seva carta»; i el 20 d'abril de 1909: «Altres vegades me só permitit de li escriure i mai m'ha contestat.» És possible que es coneguessin en ocasió del viatge de Palomba a Barcelona aquest mateix any, en què pronuncià, concretament el dia 5 de maig, una conferència sobre el folklore alguerès al CEC (*Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, XIX, VI.1909, p. 185-186).

347. G. Pitrè és autor de les *Curiosità popolari tradizionali*, que al volum IX inclou les *Novelline popolari sarde*, «raccolte e annotate dal dott. Francesco Mango» (Palerm, Libreria Internazionale Carlo Clausen, 1890).

348. L. Borrello informava R. Serra, l'any 1907, que «a Palermo ho parlato di lei all'ottimo amico dott. Pitrè, un vero maestro in folklore, e ne riparlerò in ottobre», i n'escrui tot seguit l'adreça. En canvi, pel que fa a De Gubernatis, «che non incontro da parecchi anni, basta indirizzare alla R. Università di Roma, dove insegna letteratura italiana».

TEXT

Arxiu Històric de Barcelona, «Documentació personal. Fons R. Serra Pagès, Epistolari. II - Folkloristes», carpeta 4: «Lletres de folkloristes o que tracten temes folklòrics» (plecs 9 i 31).

La nostra edició: Normalitzem l'accentuació, la puntuació, la separació de les paraules i l'ús de les majúscules. Són rars als originals els casos en què apareixen abreviacions, que desenvolupem sense indicar-ho: es tracta tan sols de V. per *vostè* (de vegades escrit *voster*) i Ex. o Es. per *exemple/eseemple*. Deixem entre parèntesis els aclariments lèxics deguts a J. Pais, seguint el seu costum; utilitzem les cometes en les expressions acompanyades d'èmfasi o d'ironia. Pel que fa a les qüestions lingüístiques, tan sols aclarim en nota el significat de paraules i expressions en aquells casos en què la confusió és probable en un lector poc relacionat amb la variant algueresa del català. Hem eliminat aquestes notes, però, quan la dificultat no apareix per primera vegada i quan el mateix autor ja l'ha aclarida precedentment al text.

1. Antoni CIUFFO, 21.XI.1901

Li envich pel *Butlletí* un meu estudi que té per objecte la «Literatura popular del Alguer». No és, però, aqueix un treball complet. Més tart li enviaré rondallas, cançons, llegendas, supersticions, usos y costums de' queix pahís,³⁴⁹ que ara estich recollint. Pot ésser que serveixin a los germans de Catalunya per un estudi folklòrich filològich, com diu Toda.³⁵⁰

Entant haurà la bontat de me diure hont se pot trobar lo *Diccionari quintilingüe*, que a nos altres fa assay menester, y al mateix temps envigui algun periòdich literari català.

2. JOAN PAIS, aprox. 25.XI.1901

Veig quant és gran l'interès que vostè té per l'Alguer nostra, y jo de tant la regracieg³⁵¹ de part dels algueresos, nostres germans, y de part mia.

Primer, però, que jo vagi envant, li fas notar que fins aquí he escrit un alguerès catalanizat. Ara, però, li escrich en ver alguerès; això és, ab totas las corrupcions que'l dialecte nostre ha subit³⁵² fins avuy per influència de la llengua italiana y'ls dialectes sards. Sabi, donchs, que de qui envant escrich en alguerès pur, no més catalanizat, perquè vostè pugui tendra per ara un'i-dea de nostre dialecte currumput.

349. *pahís*: 'poble'.

350. Feia pocs anys, Eduard Toda havia llençat una crida adreçada «als mateixos algueresos que, vivint en la ciutat, podrien tenir diària ocasió de veure tots los papers magatzemats en las bibliotecas públicas y particulars existents en ella» (Toda, s. d., p. 8-9).

351. *la regracieg*: 'el regracio'.

352. *ha subit*: 'ha patit'.

Tot lu que vustè ma damana li pugaria³⁵³ anvìa; no cert astampat, ma manoscrit, parquè no sa hi ha may publicat de'questus cumpuniments literaris; o si calqui hu n'i ha, existi³⁵⁴ a la biblioteca y no sa pot prenda. Lu que li anvigaré, forsis³⁵⁵ també ensieme³⁵⁶ am a'questa lletra, és obra de un amich meu, Antoni Ciuffo, que sa firma am al pseudònim de «Ramon Clavellet». Aquest jova y amich meu no és algarès, parquè nat a Sàssar y vivit assai³⁵⁷ temps a Tèmpiu (duas ciutats de Sardenya); però és tant entusiasta del nostru dialecto que ascriu sempre en algarès, prosa o versus; un jova intelligentissim que faria assai de més si tanguessi temps y mezus ('medis'). Jo y ell nus havem pusat al cap de purgà' lu nostru dialecto més que puguem y de acustar-lu a la llengua mara, la catalana. Això, però, mus ('nus') rasixi³⁵⁸ difícil per mancanza ('falta') de una bona gramàtica catalana que cuntengui la sintassi y de un bon diccionari de la llengua mara.

Per certus dúbis,³⁵⁹ donchs, y per un astúdiu comparatiu he ascrit a l'amich de vustè, don Ramon Picó y Campamar, del qual asper ancara una raspota adamunt de tot'aquellus dialectismus que ma sarvèixan tant.

Yo també li anvich³⁶⁰ duas poesias que he fet aquestus dias com millor he pugut; ma sabi vustè que tant lus versus meus quant lus ascrits del meu amich Antoni Ciuffo són ascrits en algarès, sí, ma en un algarès més gentil, més purgat, un poch catalanizat, com vostè lu pot veura cunfruntant-lu am a'questa lletra mia ('carta').

Primé ja hi havia a l'Algué calqui hu que sa'n interessava un poch del nostru dialeto; ma ningú, però, ha pugut ascriura ni una gramàtica ni un diccionari. Yo vulgaria supli' an aquesta mancanza ('falta') y per ara ascrif ('escrib') una gramàtica; més tart, si tangaré temps y forzas, faré lu diccionari. Ma per tot això veig que senza ('sens') gramàtica y diccionari català no pugaré fe més que un treball proba assai. Per això, vostè ma pugaria diura si existi una bona gramàtica am a ('ab') sintassi completa y un diccionari de la llengua catalana, y quant còstan?

No cregui vustè que del muviment literari y polítich de Catalunya nusaltrus siguem privus de notícias; ja de assai temps endrera nus ocupàvam de la nostra mara, la Catalunya, y dels sous fills, tant inteligents y industriusos, lu pòpul ('poble') més civil d'Espanya; y tal que verament pot astar a front del francès y del anglès, no sol de l'italià.

353. *pugaria*: 'podria'.

354. *existi*: 'existeix'.

355. *for sis*: 'potser'.

356. *ensieme*: 'ensems', 'juntament'.

357. *assai*: 'molt'.

358. *rasixi*: 'reix', 'resulta'.

359. *dúbis*: 'dubtes'.

360. *anvich*: 'envio'.

3. ANTONI CIUFFO, 17.XII.1901

Lo meu bon amich Joan Pays m'ha fet lligir la tant desitjada lletra que vostè nos ha enviat lo 12 de decembre. Só contentíssim que vostè s'hagi prèst tant interès per la nostra terra y'l rengraciem infinitament per la proposta que nos ha fet de nos posar en relació am al benemèrit doctor Alcover.

4. JOAN PAIS, 1.I.1902

L'amor per la pàtria estimada de vostè, de tots los sous amichs y los bons catalans, me umpli³⁶¹ l'ànimo de reverència per tots ellos ('vostès') y me entusiasma al punt que me fa adorar encara de més a'n aquesta terra tant bella com gran y gloriosa en cada temps (també ara en las suas desgràcias), tant estimada de ('per') los sous fills com tímida³⁶² del ('per lo') rapàs y dèbil govern espanyol, y admirada de tots los Estats independents y civils.

Y am a ('ab') mi se unèixan tots aquellos bons algueresos que estiman a Catalunya com a aquella segona mare que un dia lis hi ha dat vida y glòria, en un temps en què l'Alguer nostra, com tot lo resto ('lo demás') de la Sardenya, éran preda de mil duenyos.

Qui cosa no deu l'Alguer a Catalunya? Tot! Y per això, no obstant sia ja molts ans a sobte lo govern italià, ella mantén encara, quasi intactos, los costums, las usansas y la llengua de la mare nostra antiga qu'és la Catalunya, aquesta terra benehita de Déu, adorada am a todas las forsas de l'ànimo de los sous fills, respectada y admirada de los foresters. En las venas de nosaltros escurri³⁶³ encara, y escurrirà sempre, sanch catalana. Y'l dimostra'l fet que un alguerès se vanta més d'ésser català que sardo ('sart').

Lo llenguatge del qual me só servit fins ara és alguerès pur, y seguiré a escriure en lo mateix llenguatge fins a la fi perquè vostè tengui un'idea de las corrupcions qu'ell ha subit. Noti, però, que l'ortografia de la qual me serveix és precisament la catalana.

Lo que reguarda los costums y las usansas li enviarà l'amich meu Antoni Ciuffo, l'únich a l'Alguer que se interessi de aquestas cosas. Yo, de part mia, li donaré a conèixer las principals corrupcions del nostro dialecto.

N.B. Los versos són am'la lletra qu'he escript al «Centre [Excursionista de Catalunya]».³⁶⁴

5. JOAN PAIS, 21.II.1902

Dias endarrera havem tengut lo plahier de recibir ('rebre') lo nomenament de socis delegats a l'Alguer, del que la Junta Directiva del

361. *umpli*: 'omple'.

362. *tímida*: 'temuda'.

363. *escurri*: 'escorre'.

364. Es refereix a la lletra, que no ha arribat fins a nosaltres, amb què J. Pais, abans del 21 de febrer de 1902, regraciava la Junta Directiva del CEC pel fet d'haver-lo nomenat, amb Clavellet, soci delegat a l'Alguer.

«Centre [Excursionista de Catalunya]» nos honorava, y lo que dehiem³⁶⁵ a vostè, òptim amich, que n'ha fet proposta, demostrant en aquesta manera en quant alt concepte tenguí los amichs de'quí.

L'acceptem am a tot agraïment, y nos proposem, malgrat la nostra poca capacitat, de contribuir en totas las maneres en pro' de aqueixa patriòtica y tant coneixuda Associació. Esperem que los catalans del continent escoltaran am a plahier las veus ignotas que lis hi vénen de aquest ruconet³⁶⁶ de Sardenya.

En aquí sem tots joves que estimem an aqueixa nostra antiga pàtria am a tot l'entusiasme del qual los joves són capassos, y volgaríam fer per ella demés d'allò que no nos concedeixen los nostros cervells de vint anys. Desitjaríam sol que los bons catalans de foras se interessessin un poch per nos altres, prestant-nos ajut, encoratjant-nos y corretjint-nos hont poguéssim faltar.

De obras catalanas no ne coneixem que pocas, donadas d'en Toda a la Biblioteca Municipal de'quí; en la qual biblioteca, per güidar-nos en l'ortografia, havem trobat una gramàtica molt antiga y petita, contenent solament las parts gramaticals, pocas régulas de sintaxis y la pronúncia.³⁶⁷

Presto enviarem altrs notas de folklore que ara estem preparant y del que, més que altro, se'n ocupa l'amich Clavellet.

Especialment tengaríam lo gust de conèixer també lo *Reglament* de aqueix benemèrit «Centre [Excursionista de Catalunya]».

Ara pirmíti-me que li parli de cosas que nos reguàrdan[] també.

En la mia primera lletra ('carta') directa al il·lustríssim S. D. Picó y Campamar, president del «Centre [Excursionista de Catalunya]», demanava algunes explicacions adamunt de l'existència de certas formas y construccions novas del nostro dialecto; al que no he tengut resposta si no en part, y de vostè, això és admunt [*sic*] del so del «e» y del «o» àtonos. És ver, però, que vostè, tant bo y gentil, m'ha proposat de posar-me en correspondència directa am'un sacerdot de las Balears, persona molt colta, y del qual jo hauria pogut tendre lo que desitjava; ma de aquest no he ricivít may alguna carta. Diu vostè que serà millor que li escriví jo?

En los jornals italians estich seguint tot lo moviment revolucionari de Catalunya, los invincibles fills de la qual demanen, ara apertament, los drets que lis hi pertinen.³⁶⁸ Aqueix moviment ha destat³⁶⁹ en gran part un encredible entusiasmo en tots, però se deplóran, en part, alguns fets de sanch de la moltitut furenta. Ma, per què no se posa hu assenat³⁷⁰ a capo d'ella y la güida³⁷¹ a la meta desitjada sensa espargiment de sanch? Amich car, qui és güida del pòpul

365. *dehiem*: 'devem'.

366. *ruconet*: 'raconet'.

367. Probablement es tracta de: Joseph Pau BALLOT Y TORRES, *Gramatica y apologia de la llengua cathalana*, Barcelona, Joan Francisco Piferrer, [1815].

368. *pertinen*: 'pertanyen'.

369. *destat*: 'desvetllat', 'suscitat'.

370. *assenat*: 'assenyat'.

371. *güida*: 'guia'.

català? Y vosaltros del «Centre [Excursionista de Catalunya]» no podeu arés?

Esperem, donchs, que lo cel dongui o en una manera o en l'altra als heroichs fills de Catalunya y nostros germans la victòria que espèran y que se mereixen per la sancta causa de la llibertat de la pàtria estimada. A los vots de tots vostès nos unim nos altres també am a tot lo cor y l'entusiasmo de veros fills de Catalunya.

Havem escrit a vostè com aquell que se ha pres molta cura de nosaltros y a qui regraciem de tot cor. No per això sem manco ('menos') grats al il·lustríssim president y als estimats socis (y, are, nostros consocis) del «Centre [Excursionista de Catalunya]» que, ansis, regraciem també ugualment com aquells que varen acceptar desseguida la proposta de vostè en nostro favor, y a qui vostè saludarà per nosaltros.

6. ANTONI CIUFFO, 8.IV.1901

He recivut de mossèn Alcover exemplars de la sua *Lletra de Convit* y bolletins del *Diccionari*. Esperem que també a l'Alguer se fassi calqui cosa per aquesta magna obra. Ara estem recollint las rondallas algueresas. Nos farían un gran favor si nos enviessin l'últim *Botlletí* del «Centro [Excursionista de Catalunya]». ³⁷²

7. JOAN PAIS, 18.VI.1902

Avant de ahir he enviat a vostè una tarjeta am al panorama de l'Alguer, en la qual li diheva que, en una mia lletra, li hauria respost relativament a la *Gramàtica algueresa*. Havia empromès, és ver, d'enviar-li las singulars parts de aqueixa gramàtica; ma no l'he fet perquè esperava de fer-li tendre tot'en una. La *Gramàtica* és compilada ja, y li tengaria d'enviar; ma no'l puch encara, primer que vostè no m'hagi dat lo sou parèixer damunt de l'ortografia que jo deuria adoptar en ella, en cambi de la qu'he adoptat y qu'és la de la qual me serveix en aquesta lletra.

P.S.

Se recorda? Fa alguns mesos li he escrit enviant-li vàrias poesias, que però tenían poch de bo; no n'he sabut arés. Ha ricivut? Al mateix temps he escrit al «Centro [Excursionista de Catalunya]» perquè m'enviessi un *Regulament*: silenci...!

8. JOAN PAIS, 10.VII.1902

Gràcias sense fi de tota la sua bondat y gentilesa en m'escruiure las duas caríssimas lletres y en enviar-me, de més del *Regulament* y del sou discurs, ³⁷³ també la *Gramàtica de la llengua catalana*. ³⁷⁴

372. Pel que fa a la data d'aquesta carta, veg. Perea, 1999, p. 129.

373. Es tracta de: *Novel·lística popular. Discurs presidencial llegit en la sessió inaugural del any 1902*, Barcelona, 1902 [= *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, núm. 88 i 89].

374. Es refereix a Jaume NONELL Y MAS, *Gramàtica de la Llengua Catalana*, Manresa, Establiment tipogràfic de Sant Josep, 1898.

De las primeras letras que vostè, gentilment, m'ha escrit, m'he pogut formar un exacto concepte de la bondat infinita y de la immensa cortesia de vostè y dels catalans en general. La correspondència am a vostè y am als altres bons catalans, entre'ls quals lo molt benvolgut amich y senyor D. Martí y Julià, m'ha confirmat en la mia opinió.

Tant lo *Reglament* que la còpia del sou discurs he dat a l'amich comú Antoni Ciuffo, 'l qual se troba, ara, malalt y me prega de saludar tant a vostè y reengraciar-lo de tanta gentilesa y cortesia. La còpia que vostè m'envià perquè la ofrissi a la Biblioteca Comunal, jaquè aquesta és sempre tancada y'l Municipi no se cura de obrir-la may, jo entengueria millor de donar-la a la biblioteca gimnasial, qu'és molt freqüentada dels estudiants. Noti també que aquesta biblioteca és estada emplantada enguany del meiteix professor Borrello, jove intel·ligentíssim y amantíssim de la coltura intel·lectual dels joves. Què me diu vostè de fer?

9. JOAN PAIS, 29.VII.1902

Lo sou llonch silenci ja me feva timir³⁷⁵ que la mia lletra no li fossi pervinguda, quant riciv una lletra del caríssim amich D. Martí y Julià, en la qual lo gentil i infaticable director de *La Renaixensa* me dava a conèixer de haver ricivut lo billet que li havia enviat per medi de vostè. He pensat alhora³⁷⁶ que moltes ocupacions li haurían impedit de me respondre. Y só cert que, quant li serà concidit un momento de temps, lo primer pensament corrirà al amich llunyà, que am'ànsia indescribable espera de vostè notícias y consells. Si, però, li faltessi'l temps, no estigui pensamentós per a mi: jo sé beníssim que són molts los càrrechs que desempenya am a consciència y, per això, no me'n llament, no obstant lo gran plahier de entendre la veu sua de pare afectuós y de germà car també per escrit.

Permiti-me que li rinovi los meus elogis y los del professor³⁷⁷ per lo simpàtic discurs, admirable tant del lau literari que del lau científich.

Què ne diu, vostè, de tot lo que li he escrit entorn a la nostra llengua? Si me respon, lo prech del més fondo del cor, de no olvidar aqueixa part, qu'és objecte de la mia vida. Y també de me diure a qual biblioteca tench de donar lo sou discurs, sent la del Comú sempre tancada. Com li he dit en l'última mia, seria molt millor que lo donguessi a la del gimnasi.

10. JOAN PAIS, 4.VIII.1902

Sempre que té un poc de temps, dóngui-me notícias, perquè me fa molt gran plahier lo recibir una lletra de vostès. Sé beníssim que a vostè seria molt més car lo veure la «famosa gramàtica» del dialecto alguerès que lo recibir lletres (que són solament paraulas). Ma tengui un poch de pacència, que entre poch la tengerà sense dúbio («dubte», nosaltros no'l tenim!).

375. *feva timir*: 'feia témer'.

376. *alhora*: 'llavors'.

377. Referència a l'amic Luigi Borrello.

11. JOAN PAIS, 22.VIII.1902

L'exemplar del sou genial discurs, ja que vostè me'n dóna ampla mà, lo dongueré³⁷⁸ en sou nom a la biblioteca gimnasial, que és la sola que se té oberta, però durant las llicions. Ara està tancada perquè sem en temps de vacàncias.

Estich buscant un poch de material folklòrich per vostè. Serà cert poca roba, perquè «lo bo y'l millor» (com nosaltros diem; hi és en català?) li ha ja enviat l'amich dilectíssim Antoni Ciuffo. Si ha publicat arrès de folklore, miri si me pot enviar calqui exemplar, perquè só molt amant també (y no poch) de lligir-ne, especialment essent treball sou, per qui jo senteix l'affecto y l'estima més gran de mestre, de pare, de germà, de amich que vostè és per a mi.

Lo veig, de fet, que vostè no deixa ninguna lletra dels amichs sense resposta. No sol: y que també la resposta no se fa tant esperar; ansis,³⁷⁹ a honor del ver, arriba més lego del que se pot creure.

Com vostè sap ja, he ricivít tot, y ne'l rengracieig³⁸⁰ de tot cor. Gràcias mil per l'ampla mà que ma dóna en rivolgir-me³⁸¹ a vostè per tots los meus dúbios. És tanta gran la bondat y'ls alts sentiments que jo reconeix ja en vostè, y així alta l'estima que de vostè tench, que no dubitaré may de me revolgir a vostè més que un altro, sempre que tengueré menester de l'obra sua. Vostè, però, lo prech am a tota l'ànima, no timi de m'enfadar³⁸² si, a la sua volta, té menester de mi: seré l'home més felís si li pogueré ésser útil en calqui cosa.

En quant a la *Gramàtica*, vostè diu bé que és menester meditar-la assay primer de l'escriure y publicar-la perquè, precisament com vostè diu, «val més tardar un poch y fer-la millor, que publicar-la lego lego y que sia deficiente».

Quan jo no riciv lletras de vostès estich més mal ancara de quant só malalt. Las lletras de vosters per a mi són la font dels més grans dilectos espirituals. En ellas jo cerch la pau, la tranqüilitat de l'ànimo, en ellas trop lo goig més gran. De fet, no vaig may a ningun lloch sense portar-me tres o quatre de las llurs lletras, que llig y rellig sinch y sis voltas. Alexandro Magno dormiva am a l'*Omero* a sota del cuixí, jo am a una lletra de vostès. Què vol? Lo català en particular y l'espanyol en general han tengut sempre per a mi un «no sé què» de atrahent que m'extasieja. A qui cosa és valgut que en las escolas secundàrias y primàrias m'hagin fet estudiar totas las infàmias comitidas de la dominació espanyola en Itàlia y en Sardenya? A què val, per a mi, que en Itàlia se digui que l'Espanya és una nació totalment decalguda moralment y que la Catalunya, si progredeix de un lau, no

378. *dongueré*: 'donaré'.379. *ansis*: 'ans', 'al contrari'.380. *ne'l rengracieig*: 'el regracio d'això'.381. *rivolgirme*: 'adreçar-me'.382. *no timi de m'enfadar*: 'no temi destobar-me'.

serà may una gran nació, perquè és a mans dels clericals, los quals la mantengueran sempre supersticiosa y bigota,³⁸³ si també no³⁸⁴ la faran decaure com han fet del resto de l'Espanya? An arrès ('a res') valen totas aquestas cosas, ni may contribuïren ni contribuiran a fer-me disminuir (ni manco per poch) la simpatia que tench pels espanyols en general y per los bons y treballadors catalans en particular manera. Y això perquè crech y esper que'ls catalans, am al temps, conquïstada la llur llibertat y diventats forts y grans, llibres de supersticions y de bigotismo³⁸⁵ (dat també que ancara ni hi fossi³⁸⁶ en lo pòpul ignorant de Catalunya), miraran, no a separar-se totalment dels altres pòpuls espanyols, ma a riunir-los entorn d'ellos, y formaran un nou Estat Espanyol que tenguera per capital l'industriosa Barcelona y serà gran de tots los punts de vista, y civil. Y l'esper, perquè'l pòpul espanyol un temps és estat gran. Perquè donchs no'l pogueria també diventat-lo ara? És ver que baix lo govern de «una dona, capellans y una criatura» no farà may un pas endavant, ma jo esper també que un bel dia los altres espanyols, vistos los inmensos progressos dels catalans, se'n gitaran de damunt l'indolència y l'ignorància que'ls abruiteix³⁸⁷ y, llibrant-se de tot lo que tenen de vell, se uniran voluntàriament a la Catalunya.

12. JOAN PAIS, 15.X.1902

Finalment, després que l'he enfadat en totas las maneres y després que l'he fet esperar tant, li envich lo que vostè esperava am a molt gusto.³⁸⁸ Lo plahier més gran, però, és lo meu, perquè per a mi és una felicitat quant puch ésser útil als meus bons catalans, y més encara a vostè, o meu bon amich, o meu primer pare en la llengua catalana.

Com vostè pot veure és poca cosa, forsis. Ma no és mia la culpa si no n'he pogut buscar de més. Lo primer motivo és que l'amich caríssim Antoni Ciuffo li havia ja enviat a vostè tot lo bo y'l millor; y, després, que ara com ara tant els proverbis se estan perdent o canviant-se am als italians, y així las supersticions estan escomparint³⁸⁹ per mitj de l'instrucció y de lo septicismo. Si tenguere temps de las poguer escriure, li enviaré, si vostè las vol, algunas rondallas.

13. JOAN PAIS, 3.II.1903

Dispensi, primer de tot, que li respongui a una a una a las suas lletres. En la primera me diu que las rondallas és lo més enteressant de la literatura oral popular y que ne desitjaria. Y jo, apunt, ne havia ja escrit algunas y

383. *bigota*: 'beata', 'missaire'.

384. *si també no*: 'i fins i tot'.

385. *bigotismo*: 'excés de devoció'.

386. *ni hi fossi*: 'n'hi hagués'.

387. *abruiteix*: 'envileix'.

388. Aquesta carta incloïa un recull d'adagis, endevinalles i supersticions.

389. *escomparint*: 'desapareixent'.

las tenia prontas per lis hi enviar, quant però m'han atacat aquestas benehidas febres que no me volen deixar per a res. Ara, però, lis hi enviaré am al correu.

La gramàtica se troba en bon punt, ma és mal escripta, en pressa y fúria (modismo que venguerà de l'italià: «in fretta e in furia») y las calenteras no m'han dat encare'l temps de recopiar-la per li enviar a veure. Lo que vostè me diu de las paraulas sardas introduhidas en lo català de Sardenya, és cosa que jo havia ja fet y ne tench un bell número, sap, són quasi totes. Además de això fas també un petit glossari dels termes italians que han substituhit los corrisponents catalans.

Tench idea també de fer un estudi fonètic sobre l'alguerès comparat am al català de Barcelona, separatament de la gramàtica,³⁹⁰ ma tim que no podré publicar res per la simple rahó que hi volen molts monedas y jo só un pobre jove que viv encare a las espalas de una germana fadrina que fa la sastre! Ma del resto no disperem,³⁹¹ venguerà també per a mi lo temps bo!

A Ciuffo li he escrit y l'he saludat per vostè. Ell m'ha enviat un número de la *Catalunya*, hon precisament hi és la poesia que vostè me diu.

Lo que m'adolora moltíssim és lo entendre que vostè he tengut de provar molts gravíssims disgustos de família. Jo no vull, cert, saber en qui cosa consistin, perquè són aquestas cosas delicadas, però li dich que me fa tanta pena vostè, o meu dolcíssim amich, que no sé, en veritat, qui cosa faria pel veure una bona vegada feliz, y completament. Tantas voltas li tenia de pregontar de qui era lo dol que portava primer (y per lo qual hi éran las estrixas³⁹² negras a las bustas³⁹³ (italianismo) de las cartas), ma may me'n só recordat.

De la Cendrosa (la «Cenerentola»,³⁹⁴ pronunciat «txeneréntola», en italià) jo no ne sé res, però me'n enformaré del pòpul y li enviaré tot ensieme am a las altras rondallas que li he promitit.

14. ANTONI CIUFFO, 5.II.1903

He recivit am a l'agrahiment de sempre lo sou magnífich treball de folklore a demunt de *Novellística Popular* y lo *Reglament* del «Centre Excursionista». Me'ls ha enviats de l'Alguer lo bon amich en Joan Pais.

Havem tengut notícia per medi de *La Veu de Catalunya* del cambi de meitat de la Junta Directiva del «Centre [Excursionista de Catalunya]», tocant a vostè l'encàrrech de Vispresident de dita corporació, encàrrech que bé se mereix pels treballs que ha portat a cap.³⁹⁵

390. En efecte, tres anys després d'aquest comentari, el 24 de novembre de 1906, la revista *Catalonia* va publicar l'article de Joan Pais, «De fonètica algueresa».

391. *disperem*: 'desesperem'.

392. *estrixas*: 'ratlles', 'cintes'.

393. *bustas*: 'sobres'.

394. *Cenerentola*: 'Ventafocs'.

395. De fet, R. Serra ja havia estat vicepresident del CEC per tot l'any 1902.

Nosaltros estem acabant de redactar «Una excursió per la Sardenya catalana» que, apenas pogarem, entregarem al «Centre [Excursionista de Catalunya]» insieme a vistas fotogràfiques de l'Alguer y altres pahisos de l'entorn.

A propòsit de folklore, nos faria un gran favor si se volguessi prendre l'enfado de enviar-nos lo número del *Butlletí* hont lo «Centre [Excursionista de Catalunya]» publica aquellas primeras «Notas folklóricas» de l'Alguer. Creyem que siguin en lo n[úmero] corresponent al mes de febrer de 1902.³⁹⁶

A mossèn Alcover havem espedit unas 500 cèdulas del llenguatge alguerès.

Per demés nos sem posats en relació am a Joseph Carner, hu dels redactors de la nova revista *Catalunya*» que ha comensat a sortir lo 16 de janer passat.³⁹⁷ Nos ha respost agraïnt-nos de tot cor los nostros treballs. En lo n° 2 d'aquesta revista veurà la llum una nostra poesia titulada «Cant de Pàtria». L'any passat m'havia escrit dient-me de haver donat vostè lo meu indirís al Sr. Noguera, ma fins avuy no he recibit lletra de dit senyor; per això, si encàpita³⁹⁸ l'ocasió de parlar-li, li donarà lo meu nou indirís, qu'és a Ozieri.

15. JOAN PAIS, 9.VI.1904

M'ha adolorat moltíssim lo aprendre que la sua nena fossi malalta. Ma are esper que serà ja sana, perquè dias fa he rebut dos recorts de la sua Primera Comunió. Y, a propòsit de això, li tench de diure que, no obstant jo sia de principis diferents, però he tengut molt agraït lo gentil pensament; y, ansis, li tench de confessar sincerament que jo un poch de religió la admit en una dona (y també en un home), si, però, és vera religió y no fanatismo o superstició, com la de aquellas personas las quals, per penitència mal interpretada, van linguint³⁹⁹ la terra de la porta a l'altar de un'iglèsia! Vol vostè més estupidesa, més cretineria, més degradació de aquesta? Això no és religió, sinó bestialitats bellas y bonas que fan l'home símil als animals.

En la sua última vostè me parla de una *Doctrina Christiana* que ja de temps m'havia demanat y que jo no li he encare enviat. Me despla al cor, ma no ne tench per a res, com no ne teniva. Però, aquestos dias, esper que me'n donaran una y li enviaré lego. En quant als goigs (que nosaltros are diem «gosos», per influència del sardo), lis hi enviaré manoscrits, perquè estampats no ni existeixen més. A l'Alguer no se estampa res en català y sol las poesias se trascruien a mà.

396. L'article de R. Clavellet va aparèixer al *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, xii, núm. 87 (IV.1902), p. 50-59.

397. Veg. als nostres apèndixs els textos literaris amb què Ramon Clavellet col·laborà l'any 1903 amb la revista *Catalunya*, que li recollí també, l'any següent, dos articles sobre «Supersticions del Alguer» i «Festas del Alguer» (febrer de 1904, p. 124-125 i 132-136).

398. *encàpita*: 'sorgeix'.

399. *linguint*: 'llepant'.

Esper am a plahier l'obra que me diu, perquè tench molt gustu en lligir las suas obras.

Moltas gràcias pels periòdichs que vostè ha tengut la bondat d'enviar-me. Y, si ne volguessi vostè de Itàlia, dígui-me'l, que ni li enviaré lego meteix.

Moltíssim me agradaria lligir un bon treball de fonètica de la nostra llengua catalana, y li seria molt agraït si se complaguessi vostè de enviar-me que ha induït a escriure a un distinguit fonètic (nosaltros diem «distinguit» y no «distingit»).

La gramàtica algueresa que vostè espera de lligir am a tanta gustu no l'he tocada més, perquè m'és estat absolutament impossible, tenint de fer moltas altrás cosas més vitals. No tengui dúbio ('dubte'), però, vostè, que apenas serà acabada (y esper que no passarà assay ('molt') temps), vostè la poguerà ('podrà') tendre. No és cert per mandronia (tenen vostès aquesta paraula, que vol diure 'peresa?'), ma per mancància ('falta') absoluta de temps, que no he continuat la compilació de la gramàtica que me està tant al cor. He pensat de fer una cosa no molt estesa, ansis ('antes'), per are vull fer un treball breve, ma sugós; això és, una gramatiqueta tot régulas y poquíssims exemples, tot brevement, ma clarament exprimit. Y això lo fas perquè, volgent-la jo publicar primer en Sardenya y no tenint jo moltas monedas, tench de fer en manera de espendre⁴⁰⁰ més poch que me serà possible. Y també un motivo que me espinyi a publicar-la en Sardenya és aquest: que desitj que la primera edició sia en italià. Y dich això perquè vull qu'els italians que vénen a l'Alguer puguin tendre una gramàtica am a la qual lis hi sia fàcil comprendre y parlar la nostra llengua. Què ne diu, vostè, senyor D. Rossendo?

Vostè me diu, tra ('entre') las altrás cosas, que tengueria ('tindria') molt plaier en arahonar am a calqui alguerès. Cosa vol? Barcos algueressos a Barcelona ni hi vénen⁴⁰¹ difícilment: calqui u ni hi va a Marseille y, rarament, en las Balears (Ciutadela, Palmas, ecc.). Ma no dubiti que si sé que ni hi vengueran a Barcelona, jo l'advertiré lego meteix.

Antoni Ciuffo, del qual vostè me demana notícias, are viu a Sàssar am a la família y fa'l tipògraf. Un pecat de intel·ligència que faria moltís[sim] si fossi cultivada! Ara ha fet un estudi sobre l'influència del dialecto sardo damunt del llenguatge alguerès y, demés, ha comensat un poema sobre la conquesta de la casa de Aragó en Sardenya.

Y finalment comens a li dar la llista dels que éran al «Centre [Excursionista de Catalunya]» y viun encare: Antoni Adami, Miquel Pretto Bruno (que, però, no és a l'Alguer, y no sé si és a Torí o a Roma), Miquel Ugo y Joan Vitelli, que viu a Roma. Esteve Bolasco y Joseph Franch són morts.

400. *espendre*: 'gastar'.

401. *ni hi vénen*: 'ne vénen'.

16. JOAN PAIS, 16.XI.1906

Finalment li envich calqui cosa de folklore alguerès. Excusi, però, si és massa poca cosa. Això és per ara. De tant en tant ni li faré trende ('tenir') un poch, sempre que las mias imensas ocupacions me'l pimiran.

Com vostè veu, l'estil de aquesta lletra és assay diverso de aquell de las altrás que fins a avuy li he enviat; y això perquè desig que vostè també tenguí un'idea exacta de l'alguerès moderno. Jo escrich, donchs, com nosaltros parlem. Fas notar, però, que la grafia és catalana. En quant, després, a las régulas de pronúncia, vostè las poguerà lligir en lo pròxim número de la *Catalonia*, al qual jornal he enviat un artícul riguadant las principals régulas de pronúncia algueresa.⁴⁰² Nel cas que no venguessi publicat en lo predit jornal, jo lis hi faré conèixer a vostè en una pròxima lletra. Per ara, donques, li donch un poch de material folklòrich, pregant-lo de me diure si lo que li envich en aquest propòsit li és estat ja enviat de Palomba, de manera que jo me pugui regular y no envigui cosas supèrfluas. M'espiech ('m'explico')? Desitjaria també que vostè me diguessi si las rondallas, los proverbis y las oracions que li envich existin encara en català o si existían un temps.

No tanch aquesta lletra sense li diure que he ricivít ('rebut') la lletra que vostè ha tengut la bontat de m'enviar y de la qual lo rengracieig assay. En quant a la demana ('pregunta') que vostè me fa al riguart de⁴⁰³ l'alguerès parlat de Ciuffo y de Palomba, li diuré que, de'ls dos, sense dúbiu ('dubte') Palomba parla un llenguatge que s'acosta de més al del pòpul y que Ciuffo usa assay formas sardas y, més que tot, catalanas, perquè més aprofondit en aqueixa llengua. He dit que Palomba parla un llenguatge que s'acosta al del pòpul y no he dit que parla pròpriu lo llenguatge del pòpul, perquè ell, essent mestre d'escola y tenint, per consegüència, de parlar quasi sempre en italià, olvida las paraulas del pòpul que són encare en ús y se serveix de paraulas italianas algueresitzadas.

Perdoni si l'he enfadat am a las txàtxaras⁴⁰⁴ mias. Cosa vol? Cada u té la predileció per una cosa y, sense se abitjar,⁴⁰⁵ hi cau en qualunque manera hagi començat el discurs. És ver?

Tornem, donchs, al folklore alguerès. Forsis hi trobarà poch de bo, perquè lo millor s'és perdut o, per diure més bé, los que astujàvan am a cura y amor las tradicions dels nostros bisayos ('besavis') són tots morts. Jo, però, no deixaré de ne buscar més que serà possible en tots los rucons ('recons') de la mia çuitat ('ciutat') per fer plahier a vostè, perquè'l mereix, y també per la mia estimada Catalunya.

Olvidava de li diure que també las cançons populars que ara se càntan són o italianas o sardas o de calqui dialecto italià. Las algueresas se recòrdan apenas. Jo (se pronuncia «io» y no «gio») faré, però, el possible de ne

402. Aquest article va aparèixer, efectivament, al núm. 18 de *Catalonia*, p. 6.

403. *al riguart de*: 'respecte a'.

404. *txàtxaras*: 'xerrameca'.

405. *abitjar*: 'adonar-se'.

buscar calqui una. Apenas tengueré un mamento de temps musicaré jo me-
teix poesias de amichs meus y lis hi enviaré.

17. JOAN PAIS, 10.XII.1906

He ricivit la sua lletra, que li tench assay agraphida per las enforma-
cions y'ls consells que en ella me dóna relativament a la gramàtica; con-
sells que posaré en pràctica, perquè també són conforme al meu modo de
veure.

Nosaltros (és un fer curiós!) tenim lo vocàbul «catarà» am al qual de-
signem una espècie de «escarabajo». La tenen en Catalunya, aquesta parau-
la, y com l'escruiu?

Com veu, li envich un altro poch de proverbis y un'altra rondalla. Si
tench temps, li uniré també la música de certas cansons populars; si no,
això lo faré quant primer.

Crech oportú de fer-li observar encare, a propòsit de la grafia de
adoptar-se en una gramàtica algueresa, que aquest'última és feta perquè
lo poble coneixi son llenguatge y perquè per medi d'ell pugui conèixer la
llengua mare. Y també perquè los estrangers, això és los de las altras co-
marcas que vénen a viure a l'Alguer, puguin aprendre lo nostro dialecte
més fàcilment.

18. JOAN PAIS, 16.V.1907

He rebut una targeta en la qual vostè me dieva que me hauria escrit a
propòsit de l'article del qual li havia parlat en una mia carta. No havent més
sabut res de Barcelona, he pensat de publicar-lo en Sardenya, y jo li ja en-
viat [sic] un número del periòdich hont és estat publicat. Esper que l'hagi
rebut. Per medi del meteix senyor professor Veruda, complàgui-se de me
respondre en propòsit.

No he sabut més res de Ciuffo. Qui cosa fa?

Se publica encare aquell periòdich *Lo llibre català*? Si ha rebut lo dia-
ri que li he enviat, hont és estat publicat lo sobredit article, complàgui-se de
traduir-lo en català y de fer-lo ensertar⁴⁰⁶ en un periòdich qualesia de Bar-
celona.

19. JOAN PAIS, 15.VIII.1907

Vostè diurà que jo só come «fruyta rara», que me fas veure cada
tant,⁴⁰⁷ y no té tort. Si, però, vostè poguessi veure qualas y de qual espècie
són las causas que me impedeixen d'escriure als bons amichs, se persuadi-
ria que un poch de rahó jo la tench.

En una targeta que m'és pervinguda a Sàsser vostè me convidava a es-
criure una carta a l'«Assamblea Regionalista Valenciana» en nom de la
«Palmavera». Mes, com que aquesta no existeix més gràcias a l'activitat

406. *ensertar*: 'inserir'.

407. *cada tant*: 'de tant en tant'.

d'en Ramon Clavellet y a la generositat d'en Joan Palomba, per això jo no he dirigit res.⁴⁰⁸

He sabut que Palomba ha portat de Barcelona una bella colecció de obras catalanas, que ell ha cregut bé de se tendre en casa pròpia, impedit així a tots els bon[s] alguerosos que desitjan viure de la vida espiritual de Catalunya de tindre un sol llibre català. Exceptuats los que jo he rebuts de vostè y de calqui altro bon català, y que jo he fet circular y en part he regalat també, ningun altre llibre català ha tingut la fortuna d'ésser llegit dels amadors de la literatura catalana. ¿Perquè, donchs, no se impon al Palomba de cidir-los almenys a la Biblioteca Comunal si ell no se troba en condicions de tindre biblioteca a part? És una llàstima que tants bons llibres estiguin amagats, quant hi ha tan menester d'ells!

Pochs dias fa és vingut a l'Alguer lo professor en Rubió y Lluch, crech amb el fill.⁴⁰⁹ Jo hauria tingut molt gust del veure y de parlar-li, però el senyor Palomba s'ha fet dever de no li diure ni manco que jo existia...! Jo l'he sabut quant el professor se n'era ja partit.

20. JOAN PAIS, 15.XI.1907

Responch un poch massa tardivament a l'última sua preuada del 23 setembre. Y cregui que ne só molt desplagut, encare que no sigui estat per culpa mia. En fet,⁴¹⁰ luego que he rebut la sua carta me só fet el dever d'escriure desseguida al alcalde de Iglésias (no conexent jo a ningú en aquella ciutat), demanant-li si hi hagués res respecte al Comte Arnau d'Urg o Durg; mes aquell senyor síndich no m'ha dignat ni de resposta! Timint que la carta se fos perduda, vaig replicar, ma envà. Allavors he establert de aguardar fins que jo seria vingut a Sàssar, en l'esperància de trobar aquí calqui que tinguessi conexèncias a Villa Iglésias.

Ni menos a Sàssar trobí a ningú, però'n trobí a Port Torres un empleat que és de Iglésias y que m'ha promès de ocupar-se'n per fer-me'n saber calqui cosa. En quant al ball sart, no li he enviat encare perquè a l'Alguer ni a Sàssar aquest ball no se conex per a res. Se balla y se sona solament en los vilatges de la Sardenya, y en cada qual és diferent. Ara que só vingut a Sàssar, però, esper del tindre de un mestre de música de la banda militar, y axí, lo més aviat, li enviaré tot plegat.

Lomés aviat possible li anviaré lo ball sart y las notícias que poden existir respecte al Compte Arnau. Sabi que jo no he may rebut cap obreta

408. Cal suposar que aquesta frase fou escrita amb un cert to irònic: l'«activitat» de R. Clavellet es podria referir a l'excés de protagonisme que J. Pais endevinava en el seu amic, un cop establert a Barcelona; i la «generositat» de J. Palomba a les tensions nascudes com a conseqüència de la publicació de la seva gramàtica abans de la de J. Pais.

409. Antoni Rubió i Lluch i el seu fill Jordi, efectivament, van ésser a l'Alguer durant els primers dies del mes d'agost de 1907. *La Sardenya Catalana* va publicar, el primer d'abril de l'any següent, unes «Impressions de un viatge al Alguer, pel Doctor Rubió y Lluch» (p. 5-8).

410. *en fet*: 'en efecte'.

Petit aplech d'exemples morals, per la Srta. Sara Llorens y Carreras,⁴¹¹ y que per conseqüència no l'he feta veure al professor Borrello. Tindria'l gust de llegir-la.

21. IGNAZIO CIUFFO, 29.XI.1909

Sr. Rossendo Serra:

Tenga vostè con la presente la bondad de informar el domicilio y establecimiento adonde está el mi hijo Antoni Ciuffo, conegut també pel pseudònim de Ramon Clavellet, autor de algunas cançons catalanes, para que es menester escribir a él, que todavía non es posible saver noticias directamente. En otro tiempo yo sabía que mismo hijo era amigo suyo íntimo; esperando por esto ser honrado des cartas suas de informacions, se lo ruego por favor.

Mil gràcias. Me repito atento servidor, Ciuffo Ignazio.

22. JOAN PAIS, 6.V.1912

Són ja passats molts anys sensa que me sían pervingudas may més notícies de vostè. Lo desitj de rebre una sua lletra m'ha decidit a li escriure.

Com va la salut? Bé, esper, y li augureig⁴¹² de tot cor. Y'ls estudis de folklore? ¿Ha fet altrás publicacions sobre aquesta matèria? Li seria molt agrahit si se complaguessi de fer-me conèixer los últims sous treballs, perquè jo, encara que no sia un verdader folklorista, ne llig amb molt plahier tot lo que se'n publica, com he fet per la sua bella *Novellística*.

Desitjaria també conèixer las innovacions que l'últim Congrès ha introduhit a la gramàtica catalana, sobra tot per lo que se refereix a l'ortografia. Aquí en Itàlia ara tenim publicada, per la Casa Hoepli, una bella gramàtica de la llengua catalana. Encara que sia un poch simple, és, però, ben tractada y dilectable per un bon nombre de temas escrits am a llengua viva y molt humorisme.

Complàgui-se de dar-me notícies de l'amich Antoni Ciuffo (Ramon Clavellet), del qual no he sabut més res, ni sé hont se trobi.

N.B. Lo meu sobrescrit és: Giovanni Pais - Farmacista a Castiadas (Cagliari - Sardegna), Itàlia.

23. JOAN PAIS, 25.II.1913

Ja fa molt temps que vaig rebre una sua targeta, en la qual me prometia que m'hauria escrit. Envà, però, he aguardat la sua carta y, nel temor que se sia perduda, li escriv per saber-ne calqui cosa y per tendre notícies de vostè.

Jo me trob sempre a Castiadas, hont exerciteix la mia professió de farmacista, y per això no me só pogut ocupar més de catalanisme, també perquè só lluny de l'Alguer. No he olvidat may, però, los bons amichs de Bar-

411. Es refereix al *Petit aplech d'exemples morals*, recullits y cotejats per Sara Llorens y Carreras, ab una notícia preliminar d'en Rossend Serra y Pagès (Barcelona, 1906).

412. *li augureig*: 'li desitjo'.

celona, que me són estats sempre llarchs de favors y de adjut en los meus estudis comparatius de l'alguerès amb la llengua mare.

En l'última mia crech de haver-lo pregat de dar-me informacions sobre'ls resultats dels treballs del recent Congrés per la llengua catalana, y are renov la pregària.

Vostè ha publicat més res de folklore? La mia gramàtica reposa encare, perquè las condicions econòmiques no m'han permitit de dar-la a l'estampa. Veuré si me serà possible enguany.

No he rebut més res de Antoni Ciuffo, y me faria plahier de ne tendre notícias.

24. JOAN PAIS, 7.IV.1913

Moltes gràcies per tot lo que vostè ha tingut la bondat d'enviar-me. He lligit amb molt gust el sou discurs sobre'l *Camp d'acció i importància de la geografia econòmica*, argoment que vostè, a part l'adulació, ha tractat amb profunda coneixència de la matèria i amb esquisita forma literària.

Me fa gran plaier que finalment sia finida aquella horrible anarquia ortogràfica, que tant nociment portava a la nostra bella llengua. Les normes ortogràfiques fins ara fixadas per l'Institut d'Estudis Catalans me satisfan en bona part.

Com veu, li envic unes poques endivinalles, que potser seran les mateixes que vostè té ja. Però ni li enviaré altres, qu'esper de buscar a l'Alguer.

25. JOAN PAIS, 12.VIII.1926

Les peripècies de la mia vida m'han impedit d'escriure-li abans de avuy, com hauria desitjat, no solament per continuar les simpàtiques relacions de aquella afectuosa amiçtat de la qual vostè m'ha volgut honrar, mes també per los meus predilectes estudis glotològics, en los quals vostè m'ha estat sempre de gran ajuda, aclarint-me molts dubtes.

Tots els meus treballs sobre lo català de l'Alguer, los tenc encare inèdits per motius econòmics. Tenia també intenció d'escriure un article entorn a la nova ortografia catalana, però, no sabent quin diari de Barcelona me'l poguessi publicar, no hi he pensat més. Si vostè se voldrà complaure de indicar-me alguns periòdics literaris o polític-literaris, ni li seré molt agraït.

Aquestos últims anys l'Alguer ha estat terme de molts filòlegs catalans, venguts per estudiar la nostra parla. Jo, que visc lluny de la mia ciutat per rahons professionals, no he tingut el plahier de conèixer-los personalment y d'ar-lis-hi la mia modesta ajuda. No sé, però, si ha estat publicat res sobre la fonètica algueresa moderna, després de aquelles modestíssimes notícies que jo he dat fa molts anys en *Catalonia*.⁴¹³

413. «De fonètica algueresa», *Catalonia*, núm. 18, p. 6.

APÈNDIXS

Publiquem a continuació, d'acord amb els criteris que hem seguit a l'epistolari, els textos literaris amb què Antoni Ciuffo col·laborà l'any 1903 amb la revista *Catalunya*. Corregim la freqüent confusió entre la *u* i la *n*, sobretot al possessiu *sou*, que és sistemàticament llegit com a *son*.

1. Antoni CIUFFO, quatre poesies aparegudes a *Catalunya*, I, núm. 2 (30.I.1903), p. 75 («Cant de pàtria», l'Alguer 1903); núm. 5 (15.III.1903), p. 203-204 («La cançó del Txapador», l'Alguer 1902); núm. 8 (30.IV.1903), p. 357 («Cant de primavera», l'Alguer, març de 1903) i p. 358-360 («Vallvert», l'Alguer, maig de 1902). Les tres primeres poesies foren recollides dins Ciuffo (1906), amb els títols següents: «Imno algerés», «Lo txapador» i «Amor i Primavera».

CANT DE PATRIA

De la banda de Ponent hi ha una terra llunya, llunya; és la nostra Catalunya bella, forta i renaixent.	4
---	---

En allà nostros germans, redemits de la gran prova, van cantant la cançó nova.	8
--	---

És un crit atronador per la catalana terra que mil ànimes enserra en un llaç de germanor.	12
--	----

Aquest crit és arribat fins a la nostra platja! Catalans d'Alguer! Coratge! No olvidem nostro passat!	16
--	----

En lo sou gloriós camí Catalunya sempre avansa, i per tot ont passa llansa la llevar que ha de florí.	20
--	----

Oh, germans, no disperem, Catalunya està fent via; Presto arribarà lo dia en què tots reinaxerem!	24
--	----

LA CANÇÓ DEL TXAPADOR

Ja torna l'alba i esclareix lo dia:
 lo txapador al sou treball s'avia.
 ¿Cosa li fa lo fret i la gelada, 3
 si guanyarà lo pa de la jornada,
 i la tardeta, al tornar ell en casa,
 hi trobarà lo sou fillet que el basa? 6

Com d'esperansa lo sou cor s'anima
 si pensa que la dona tan l'estima 9
 i, olvidant que la vida és un desert,
 que és damnat a comprar com un esclau,
 alsa una veu risonant de pau
 que per los camps del frument d'or se pert. 12

No és la sua veu de dol enverenada,
 ma prega a Déu per la bona anyada.
 Lo camp òpim del ric senyor no'l tenta, 15
 ma del sou poc hi viu i se contenta.
 Ell canta caminera, caminera,
 i lo cutxo fidel li va derrerera. 18

Si poguessi parlar la sua txapeta,
 ne contaria de coses la pobreta.
 Diuria: —En cada solc ont pos un gra, 21
 de la front d'aquell pobre txapador
 n'hi cau una gota de marganta sor
 i tot se mescla per tornar en pà.— 24

Jo vos admir, o gent treballadora!
 Lo trebal és l'al·lor que vos onora.
 Jo vos admir, o fills de la pobresa, 27
 o fills de la gentil platja algueresa,
 d'aquesta terra així petita i amena,
 mitj a dins de la mar com la sirena. 30

Jo vos admir i cant en alta veu
 la vostra glòria al món. Lo mereixeu.
 Perquè per vós, pe' aquesta vostra sor, 33
 s'ama la gent del món com a germana;
 canta per vós, la gran família humana,
 la cançó de la pau i de l'amor. 36

Oh, beneïta sia per ma de Déu la família a ont vós repòs haveu! Vós, que com los pardals vos feu lo niu, que de flors d'esperança lo guarniu i del matí la gran cançó cantau que diu: Treballau, creieu, amau!	39 42
---	--------------------------

CANT DE PRIMAVERA

Oh! Benvenguda sies, flagranta Primavera! Horts, olivars i vinyes són tot una pastera; ⁴¹⁴ ja tornen les vergies ⁴¹⁵ per les àries a vol.	3 6
--	--------------------

Tornen a fer lo niu a debaix la guarnisa de la casa derrupta, omplint de veus de risa lo carrer solitari ont mai tocava sol.	9 12
---	---------------------

Alegra Primavera, quant de temps t'esperava lo vellet que de gel tot l'hivern tremolava am al cor trist i sol!	15
--	----

Ma tu sés ja tornada i torna la llumera; i color i perfum pren la Natura entera: Oh! Beneïta sies, flagranta Primavera, pau, vida, consol!	18 21 24
--	----------------------------

Trovador, cànta-la
la tua gentil cançó primaveril.

414. «*pastera*: 'vas de flors'» [nota de l'autor].

415. «*vergia*: 'oreneta'» [nota de l'autor].

Les roses pàlides
alsen lo cap i riun al sol d'Abril. 27

Divina música,
ixi del bosc i arriba a dins del cor. 30
Pinsams i mètules
tenen una cançó per cada flor.

VALLVERT

Al Santuari de Vallvert
hi ha una Vèrgine morena.
Ja fa més de tres-cents anys
que los nostros camps alegra.
Diu la gent que de n'alluny 5
l'han portada en nostra terra,
pe' ser Mare de consol
en'questa platja algueresa.

Al Santuari de Vallvert
hi ha una Vèrgine així bella 10
que los pòpuls del entorn
tots acudin a la veure.

És cada any pel mes de maig
que celebren la sua festa;
quant refilen los pardals 15
i sonriuen les floretes.

Al Santuari milagrós
d'arribar cada hu s'empresa;
pel camí dels olivars
passen joves i velletes. 20
Les velletes van resant
amb un ciri la mà dreta,
i les joves cullint fruita
per la Vèrgine morena.

Arribats al sagrat lloc, ja s'entén, tota risenta, la campana de Vallvert que repica en to de festa. Se presenta a primer cop tota blanca l'iglesieta,	25 30
---	----------

en lo mitj de la verdor
de l'alegra primavera.
Poc alluny del seu costat
s'espargeixen en filera,
les tendetes de torró, 35
de vallana i taronjeta.

Dins l'iglésia s'alsa un cant;
són los gosos de la Vérgine,
de la Mare del consol
que los nostros camps alegra. 40

Vérgine d'aquesta vall,
així gran i així modesta;
sem venguts a Vos trobar,
los de la platja algueresa. 45
De tot cor Vos rengraciem
per les vostres obres belles;
dels miracles que haveu fet
plena n'és la nostra terra.

En la nostra mala sort
sempre Vós séu la que prega 50
lo bon Déu nostro Senyor
que endolseixi nostres penes.

Vós salvau los nostros camps,
quant los menassa la seca. 55
Vós mirau del bon pastor,
lo mandral de les ovelles.

Vós guiau als navegants,
quant los sorprén la tempesta.
Beneïta sempre sigueu,
Vérgine de gràcies plena! 60

Ja devallen al planal,
per la dansa que s'apresta,
devallen galants fadrins
i gracioses jovenetes.

Les joves porten al cap
mocadors de tota seda, 65
que pareixen volejant
ales de papallonetes.

Los fadrins ja s'han posat
la corbata dels diumenjes 70
que, demunt del pit tot blanc,
lis dóna ària més superba.
I comensa l'organet

la mateixa cantilena,	
la que entenem tots los anys	75
en los dies de la festa.	
D'un vals seguint lo compàs,	
van girant en tota pressa.	
Los fadrins parlant d'amor,	
les joves fent la siseta.	80
Com s'animen en lo ball!	
De cada hu la front suhosa,	
de cada hu lo cor glateix,	
palpitant de juvenesa.	
Dins l'iglésia de Vallvert	
sol hi arresten les velletes,	85
adorant genolls plegats	
a la Vèrgine morena.	

2. Antoni CIUFFO, «Lo padrí», conte aparegut a *Catalunya*, I, núm. 10 (30.V.1903), p. 460-462 (firmat a l'Alguer, sense data).

LO PADRÍ

Allà, a la vora del Fangar⁴¹⁶, Babai⁴¹⁷ Pere hi tenia lo sou trosset de terra que cada any posava a forment.

Babai Pere era un home que ja tocava a la vellesa.

La barba i'ls mostatxos fets, com acostumaven los antics campanyolos algueresos, donaven a la sua cara un ario [*sic*, per «ària»] axí grandiosa e imponenta que encomanava'l respecte.

Lo sou cap pareixeva tret de una estatua grega.

Un dia de vacància tots tres germans arribem al sou camp.

Nos havia enviat la mama per li diure que el dumenje se trobessi en palús. Tenia de fer de padrí a un nostro germanet que acabava de nàixer.

A Babai Pere lo trobem dret a demunt les queves⁴¹⁸ de terra molla txapada⁴¹⁹ de fresc que a manades espargia la llevar germinadora.

Lo forment lo treiera [*sic*, per «treieva»] de un saquet que ell tenia penjat a la cintura. Lo gest que ell feua [*sic*, per «feva»] gitant-lo era llarc i magestuós. La sua persona era simple al mateix temps i grandiosa.

416. «Terme de la plana algueresa» [nota de l'autor].

417. «Oncle, se diu als vells en senyal de respecte» [nota de l'autor].

418. «Glebas de terra moguda per l'arada» [nota de l'autor].

419. «Cavada» [nota de l'autor].

Nos aturem enrera de un abre a la vora de la caminera.

Lo sembrador embitscat en la sua fahina no nos havia vist. Ell avansava pausadament pel camp espargint la sua llavor a demunt les queves de terra molla txapada de fresc.

Nosaltros, sempre enrera de l'altre, provàvam gust a no nos fer veure d'ell. Pareixia que fóssim jugat a fet amb aquell vellet, la filla del qual nos havia fet de tataia⁴²⁰ quant éram petits.

Prou que el conexiam a Babai Pere, i prou de rondalles que nos havia comptat a la vora del foc!

Ma quant de temps era passat que més no l'havíam vist!

Nosaltros no éram més minyons de costura, nosaltros éram venguts més grandets i més sèrios (al manco així creieram [*sic*, per «creièvam»]) ja que nos havien enviat al col·legi a ont estudiàvam de llatí i altres coses que Babai Pere no enteneva.

Tot d'un cop eixim de l'amagatall i lo més gran de nosaltros diu:

—Salut, Babai Pere. Sigui beneïta la tua llevor, sigui beneït lo teu pa venidor!

Babai Pere se gira a mirar-nos ple de curiositat; mira los botons de or de la nostra divisa de col·legials i després de tant nos coneix. Ma no té lo coratge de abraçar-nos com una volta, de carinyar-nos com quan éram petits i no comptava rondalles a la vora del foc.

Té sol la forsa per respondre:

—Siguin benvenguts los senyorets!

—Escoltau, Babai Pere. Aprofitem dos dies de vacància que nos han donat per batiar el nostre germanet que Déu nos ha volgut donar. Lo batiarem dumenje i vós venguereu a fer-li de padrí.

—Jo?! —fa babai Pere amb veu commosa.

—La mama vos empra que no fasseeu a manco de venir.

—A mi, tan onor?!

—Què responeu?

Babai Pere estava per respondre quant lo més petit de nosaltros se deïxia escapar:

—Ma vostè no sap lo més bell, al nostro germanet li posarem Pere.

—Li posau Pere?! Lo nom meu... De daner [*sic*, per «daver»] això no me l'esperava. Dieu-li,... dieu-li a vostra mare que jo seré sempre lo sou servidor,... dieu-li que Déu la pugui remediare per l'alegria que avui dóna a la mia vellesa i que totes les benediccions del cel devallin a demunt del sou fillet. Ja vengueré, sí. Seré lo padrí.

I los ulls fondos del sembrador se inhumidien de llàgrimes.

Nosaltros donem un vol pel camp i nos despedim.

—Adiós, Babai Pere. Adiós, fins dumenje.

Lo vellet no nos deixa arribar a la caminera que nos crida.

—Senyorets, vos deman una gràcia.

420. «Dida» [nota de l'autor].

—Parlau, Babai Pere.

Ell obri lo saquet que tenia penjat a la cintura i nos diu:

—Preniu... preniu tots una manada de forment i espargiu-la.

Nosaltros afonguem les mans en lo saquet, prenim lo forment i l'espargim pel camp.

—Ara vos dic això —reprèn lo vellet mirant la terra sembrada—. Déu vulgui que el meu fillol sigui bo com lo pa que naixerà de n'aquesta llevor.

21. JOAN PAIS I ELS ESTUDIS LINGÜÍSTICS A L'ALGUER

L'any 1901, Rossend Serra i Pagès s'havia adreçat a Joan Pais amb l'esperança, fonamentalment, d'obtenir materials literaris de l'Alguer catalana.⁴²¹ A la primera resposta del jove alguerès hi trobem de seguida esmentat aquest tema, després d'una interessant referència al model lingüístic emprat («de qui envant escrich en alguerès pur, no més catalanizat, perquè vostè pugui tendra per ara un'idea de nostre dialecte currumput»).

Tot lu que vustè ma damana —escriu Pais— li pugaria anvià; no cert as-tampat, ma manoscrit, parquè no sa hi ha may publicat de 'questus cumpuniments literaris.

Aquesta observació, de fet, no és exacta, i demostra encara una manca de formació per part del jove alguerès. És indubtable, això sí, la pobresa de les edicions catalanes a l'Alguer. Convé recordar, però, les *Instruccions dades axí al principi com en tot lo progrès de la pesta*, degudes al metge Quint Tiberi Angelèrio.⁴²² Durant el segle XVIII, a més, va ser habitual incloure poesies en català als reculls literaris de caràcter celebratiu. Es tracta, però, d'opuscles normalment multilingües. Per trobar edicions redactades exclusivament en català, cal recórrer als fulls solts i als catecismes. Pel que fa als primers, tan sols ens ha arribat la *Invocació a lus sants protectors del exerciçis espirituals*, del religiós Anton Pasqual Rosa.⁴²³ Resulten molt més interessants, per tant,

421. Duem a terme el nostre estudi a partir de l'epistolari alguerès de Rossend Serra, descrit al § 20.

422. Incloses dins *Ectypa pestilentis status algeriae Sardiniae, ad Illum. D. D. Michaellem a Moncada, regni proregem*, Calari, tipys haeredum Reuerendissimi quondam D. D. Nocolai Canelles Episcopi Bosanensis. Excudebat Franciscus Guarnierius, 1588.

423. *Invocació a lus sants protectors del exerciçis espirituals, solita cantar-se en lu temps de las publicas missions*, Càller, 1802.

les *Doctrines cristianes* alguereses: en coneixem l'existència de tres versions, a càrrec dels bisbes Joaquim Radicati,⁴²⁴ Pere Bianco i Rafael Arduino,⁴²⁵ aquesta darrera l'últim text publicat en català a Sardenya abans de la represa editorial del segle xx (Toda, 1890, p. 81).

No sabem a través de quin canal Rossend Serra havia aconseguit de conèixer certs detalls relatius a aquesta producció literària algueresa. El fet és que a la fi de l'any 1902 ja havia demanat a Pais la *Doctrina cristiana* i els «Goigs de Nostra Senyora de Vallverd». Tot i que Pais li va prometre que no trigaria a enviar-li un exemplar del catecisme, al capdavant no el va poder localitzar.

Pel que fa als goigs de Nostra Senyora de Vallverd, Toda escrivia l'any 1903:

Ne trobí d'ells una vella copia, que pot remontar á darrers del passat si-
gle; mes clarament se veu que fou escrita en substitució de una altra destros-
sada per lo temps y l'us. May foren impresos. (Toda 1903, p. 125)

Pais confirmava aquesta informació a la carta tramesa el 17 de juny de 1904:

En quant als goigs (que nosaltros are diem *gosos* per influència del sar-
do), lis hi enviaré manoscrits, perquè estampats no n'i existeixen més. A l'Al-
guer no se estampa res en català y sol las poesias se trasciun a mà.

I tot seguit copia per al seu amic els «Goigs de Nostra Senyora de Vallverd», a partir, però, de la versió que Toda havia publicat a Barcelona l'any anterior.

De fet, quasi tota la informació relativa a la història literària de l'Alguer continguda en aquesta carta és treta del llibre del diplomàtic reusenc. No aportava cap novetat a allò que ja es podia saber a Barcelona, ni la llista dels poetes del segle XVIII, ni la referència als tres goigs sobre la sequera de l'any 1817, ni la relació de les principals poesies satíriques del XIX i ni tan sols la dels «poetas catalans algueressos dels últims del sécul passat». En realitat, eren només originals els paràgrafs dedicats a Ramon Clavellet, a Carmen Dore i a Pais mateix.

A més dels textos de tradició local, tant culta com oral, l'Alguer de principis de segle posseïa també un ric fons bibliogràfic català, custodiat a la Biblioteca Municipal. Gràcies a l'interès de Toda, la ciutat s'havia beneficiat, l'any 1888, d'un donatiu bibliogràfic procedent, fonamentalment, de la redacció de l'*Arc de Sant Martí* i de la Lliga de Catalunya. Gràcies als documents conservats a l'Ar-

424. *Breve compendi de la Doctrina Cristiana imprimida per ordre dell'Illm., i Revm. Monseñor Don Fra Gioacqí Radicati bisba del Alguer, y Unions, Cagliari [sic], Empreanta Real, 1790.*

425. *Breve compendi de la Doctrina Cristiana reimprimit amba algunas correçions y adjuntas del catechismu romá per ordre dell'Illm. i Revm. Monseñor D. Fr. Pera Rafel Arduino bisba de Alguer y Unions, Cagliari [sic], Empreanta Timon, 1850.*

xiu Municipal de l'Alguer, coneixem amb tot detall el caràcter d'aquest fons, que havia de constituir, per acord pres per les autoritats municipals, «una secció reservada en la Biblioteca Comunal per la col·lecció catalana».⁴²⁶

Tot i que Pais escriurà que la biblioteca local «és sempre tancada y'l Municipi no es cura de obrir-la may», és indubtable que de fet hi tenia accés, ja que va poder-hi consultar tant el fons d'origen català com «una gramàtica molt antiga y petita»: probablement la *Gramàtica* de Josep Pau Ballot, una de les dues —amb la d'Antoni de Bofarull i Adolf Blanch— que Joan De Giorgio Vitelli va tenir en compte a l'hora de redactar la seva *Fonologia*.

És amb aquest bagatge tan lleuger que Pais es va proposar d'impulsar un programa cultural de catalanització. Ell mateix ho explicava així a la seva carta de l'1 de gener de 1902:

Yo, y molts altres amichs meus, nos havem, però, pres l'encàrrich de purgar, més que nos sarà possible, aquest fill de aquella hermosa llengua qu'és la catalana; y això farem per medi de la gramàtica algueresa que entench de escriure y de moltes prosas y poesias que cercarem de espargir per la nostra ciutat.

Pais havia publicat a *Fra Tartassa*, el 4 d'agost de 1901 —pocs mesos abans, per tant, de la seva primera carta a Rossend Serra—, la poesia intitulada «Adiós a la minyonia»; la seguiren «Adéu a la noia estimada» i «Ora trista» (Scanu, 1970, p. 22-25). No han arribat fins a nosaltres, però, les dues poesies que havia inclòs a la carta adreçada a Rossend Serra a la fi de l'any 1901, però és ben interessant de tenir en compte la reflexió que les acompanyava:

Sabi vustè —escrivia Pais— que tant lus versus meus quant lus ascrits del meu amich Antoni Ciuffo són ascrits en algarès, sí, ma en un algarès més gentil, més purgat, un poch catalanizat.

És possible que un d'aquests dos textos consistís en la poesia intitulada «De nit», que Pasqual Scanu va llegir «a la pàgina 154 d'una antologia catalana de la qual no he pogut veure el títol» (Scanu, 1970, p. 24). Pais es referirà a aquesta poesia en recordar a Rossend Serra

los pobres y míseros escritos del sou amich y servidor Pais, així en prosa (en *La Renaixensa*), com en versos: «De nit», «Morir!», «Infància» y vários altres.

426. «Protocollo delle deliberazioni della Giunta Municipale» [1886-1889], n. 115, 20.4.1888; «Protocollo delle deliberazioni del Consiglio Generale» [1887-1891], n. 27, 23-24.4.188; i carpetes 869/2 (amb la llista de llibres, autors i dedicatòries), 869/6 («Elenco dei libri catalani donati alla Biblioteca di Alghero») i 869/26.

Trobem una interessant referència a aquesta col·laboració amb *La Renaixensa* a l'epistolari que analitzem. Pais estava en contacte amb Domènec Martí i Julià des de l'any 1902 i, per tant, a les seves cartes no mancaren al·lusions a «lo gentil i infaticable director de *La Renaixensa*». Aquell mateix any, D. Martí li havia demanat un text per a la seva revista, de manera que Pais va fer a mans de la redacció el seu article sobre «Sardenya».

Tot i que, segons el jove alguerès,

la grafia més justa de todas, ma no cert perfecta, és la que adóptan los que escriun en lo periódich *La Renaixensa*,

no acceptarà amb resignació els criteris adoptats a l'hora de corregir el seu text. Però no tan sols això: a la seva carta del 10 de juliol de 1902 escrivia:

A part l'ortografia, que m'és estada tota cambiada, y calqui error també d'emprenta [...], l'article és estat riduït als mínims termes: no és manco'l quart de l'original.

I això perquè

l'amich caríssim D. Martí y Julià, del qual jo era estat pregat d'escriure l'article, quant l'ha ricivít y l'ha lligít, me ha lego respost que era custret a ne treure calqui cosa per no tendre que veure am a'l govern o, per diure millor, am a la policia espanyola.

En definitiva,

això m'ha escaldat en modo tal que no escriuré més res, jaquè un'acció sí-mila no me l'hauria may esperada.

Aquest no va ser l'únic moment de tensió entre Pais i el director de *La Renaixensa*: un mes després d'haver firmat aquesta carta, el jove l'alguerès feia saber a Rossend Serra que

últimament he escrit al caríssim amich D. Martí y Julià, ma no he ricivít ninguna resposta.

Ell mateix atribueix aquest estrany silenci a una possible ofensa continguda a la seva última carta, on havia exposat —sens dubte de manera ben oberta, tal com és habitual als seus escrits— les seves idees anticlericals:

Volgueria saber —demanava a Rossend Serra— qui cosa ne pensa dels capellans modernos y també del Sant Tribunal de l'Inquisició, si creu que

sia estat un bo o un mai pels pòpuls espanyols, y finalment si pensa que l'Espanya no se rialsarà finsa que no se llibrarà dels clericals.

I més endavant:

N'he escrit també a l'amich D. Martí y Julià, ma no m'ha dignat de resposta. Per què may? Se'n seria ofès? Dígui-me, Martí y Julià és sacerdot, forsis?

No sabem com va continuar aquesta relació. El fet és que el desembre de 1903 Pais tornava a queixar-se de la manca d'una resposta per part de D. Martí.

No hi ha dubte, però, que l'aportació més important de Pais a la cultura catalana va ser la *Grammatica del dialetto moderno d'Alghero*, treball que va ocupar-lo durant tota la vida i que no va ser publicat fins al 1970, sis anys després de la mort del seu autor. Pasqual Scanu, que tot presentant aquesta *Gramàtica algueresa* la datava l'any 1899,⁴²⁷ recorda alhora que per establir la versió definitiva del text va haver de seguir cinc manuscrits, corresponents a diferents etapes de la vida de Pais (Scanu, 1970, p. 43-51). Sembla massa arriscat, d'aquesta manera, provar de datar amb un excés de precisió una *Gramàtica* que, senzillament, evolucionà a mesura que evolucionaven els coneixements del seu autor.

En tot cas, per tot l'any 1902 Pais parlava encara de la seva gramàtica com d'un estudi en fase de redacció:

Primé —havia escrit a Rossend Serra a la fi de l'any anterior— ja hi havia a l'Algué calqui hu que sa'n interessava un poch del nostru dialetu; ma ningú, però, ha pugat ascriura ni una gramàtica ni un diccionari. Yo vulgaria supli' an aquesta mancanza y per ara ascrif una gramàtica; més tart, si tangaré temps y forzas, faré lu diccionari.

I no tan sols això. De fet, encara no havia estat decidida la llengua vehicular d'aquest treball:

Per la mia gramàtica li vull damanà' un consell: com tangaria de'scriura las régulas, en italià o en dialetu? Sicom la gramàtica sarveix an Sardenya, això és en Itàlia, sa tangaria de'scriura en italià las régulas y'ls esempras en algarès, és ver?

A més, no sembla que en aquell període Pais tingués encara la preparació filològica suficient per portar a terme un estudi que ell mateix pogués considerar

427. En efecte, aquesta data figura en un dels manuscrits de la *Gramàtica* de Pais, pertanyent al Fons Scanu de l'Arxiu Històric Municipal de l'Alguer.

definitiu. Als comentaris amb què volia donar a conèixer a Rossend Serra les principals característiques gramaticals de l'alguerès, hi notem una vacil·lació que no trobarem, però, a la versió definitiva de la *Gramàtica*. Tot sembla indicar, per exemple, que a la fi del 1901 encara no coneixia el mecanisme de neutralització de les vocals àtones,⁴²⁸ que Rossend Serra es va encarregar d'explicar-li en una carta que no ens ha arribat i que hauríem de datar el 12 de desembre de 1902:

En la mia primera lletra directa al il·lustríssim S. D. Picó y Campamar⁴²⁹ [...] demanava algunas explicacions adament de l'existència de certas formas y construccions novas del nostro dialecto; al que no he tengut resposta si no en part, y de vostè, això és adment del so del «e» y del «o» àtonos.

I, més enllà de les llacunes que enterbolien els seus coneixements de fonètica algueresa, no hi ha dubte que Pais no estava encara en condicions de portar a terme aquell «astúdiu comparatiu» que l'havia impulsat a escriure als membres de la junta directiva del Centre Excursionista de Catalunya durant els primers mesos del segle xx. En una carta firmada l'1 de gener de 1902, per exemple, escriu que

en lo nom [...] tench de notar que assai d'ellos no prènan, com en català, una -s sola en la formació del plural, ma la sílaba -os perquè, si no, la pronúncia saria massa dura y difícil.

Els seus coneixements d'espanyol, a més, ben sovint representaven un entrebanc per al gramàtic alguerès: a la carta que acabem de tenir en compte, escrivia que l'alguerès no afegeix al radical dels verbs la -o que en català central dona el present d'indicatiu; i, entre els exemples, proposa: «yo *tench* (per yo *tengo*), yo *cumpleix* (per yo *cumplo*)».

Tot i que Rossend Serra no podia dissimular la seva pressa per conèixer la *Gramàtica algueresa* —fins al punt que Pais es veia obligat a demanar-li sovint paciència, i tant, que al capdavall ja es referia amb una certa ironia a la «famosa» gramàtica que preparava—, al mateix temps devia ser prou conscient dels límits del seu amic i li recomanava prudència:

428. «Haurà nutat», escrivia, «que en molts paraulas la e s'és cambiada en a, com en *vanguit* per *vengut*, *algarès* per *alguerès*, *damana* per *demana* [...]. També l'e final de certus verbus han cambiat l'e en a: *veura* ('vèurer'), *moura* ('mòurer'), etc. L'o, després, s'és cambiat en u. Esemplas: *lu* - *lus* = *lo* - *los*, *vustè* per *vostè*.»

429. El 18 de juny de 1902, Pais recordarà a Rossend Serra que no ha rebut encara resposta de R. Picó sobre aquests dubtes lingüístics. Ramon Picó i Campamar va ser president del Centre Excursionista de Catalunya durant el curs 1901-1902, president de l'Ateneu Barcelonès l'any 1902 i habitual col·laborador de *La Renaixensa*.

En quant a la *Gramàtica* —escrivia Pais—, vostè diu bé que és menester meditar-la assay primer de l'escriure y publicar-la perquè, precisament com vostè diu, «val més tardar un poch y ferla millor, que publicarla lego y que sia deficiente».

Així i tot, amb aquestes deficiències, amb la sintaxi incompleta i amb tot de dubtes tant sobre la llengua vehicular com sobre el mètode que convenia seguir a l'hora de proposar els exemples, Pais considerava «compilada» la seva gramàtica el juny del 1902, però no «acabada»:⁴³⁰ no podria enviar-la a Rosend Serra

primer que vostè no m'hagi dat lo sou parèixer damunt de l'ortografia que jo deuria adoptar en ella, en cambi de la qu'he adoptat y qu'és la de la qual me serveix en aquesta lletra.

Per fixar una ortografia vàlida per a l'alguerès, Pais disposava, l'any 1902, de ben pocs materials: tan sols la «gramàtica molt antiga y petita» que hem identificat amb la de Ballot i les revistes que els seus amics catalans feien arribar a l'Alguer, entre les quals demostrava conèixer bé *L'Avenç* i, sobretot, *La Renaixensa*, a més del *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*.

El programa de sensibilització cultural que havia endegat preveia alhora de

purgà' lu nostru dialecto més que puguem y de acostar-lu a la llengua mara, la catalana. Això, però —assenyalava Pais—, mus rasixi difícil per mancanza de una bona gramàtica catalana que cuntengui la sintassi y de un bon diccionari de la llengua mara.

No és estrany, d'aquesta manera, que el nostre autor s'adrecés als amics catalans a fi d'obtenir els materials que des de l'Alguer mai no podria aconseguir.

Tal com es desprèn de la carta del 22 d'agost de 1902, Pompeu Fabra hauria promès a Ramon Clavellet que li faria arribar un exemplar de la seva gramàtica.⁴³¹ El fet, però, és que el febrer del mateix any encara no es coneixia a l'Alguer cap treball del filòleg català. La primera gramàtica moderna que va

430. Mig any després encara escrivia que «a causa de las muchas feinas no he pugat ancora finir la *Gramàtica algueresa*. Lo treball que en ella estich fent és gran, assay gran. Jo també pensaré al glossari dels termes sardos que se són introduhits en lo nostro dialecto».

431. Fins llavors, Fabra tan sols havia publicat l'*Ensayo de gramàtica del catalán moderno* (Barcelona, *L'Avenç*, 1891) i la *Contribució a la Gramàtica de la llengua catalana* (Barcelona, *L'Avenç*, 1898).

arribar-hi, va fer-ho a través de Rossend Serra: ens referim a la *Gramàtica de la llengua catalana* de Jaume Nonell.⁴³²

Segons Pais, aquesta gramàtica és «molt bona, bella y rica, y això tapa'ls petits difectes». I afegeix:

En quant a la gramàtica catalana, la trob bona y rica pel que se refereix a la part sintàtica; no així per l'ortografia. Entre altres coses, no me va pera res lo volguer exprimir am a c y z lo so de la x llatina, com en la paraula *ex-ze-mple*! Sà vostè qui cosa me sèmban las paraulas així escriptas? Turcas o tedescas!, perquè perden tota l'estètica y no pareixen més catalanas! Diu beníssim vostè qu'és una llàstima que una llengua així bella, així armoniosa y així robusta y rica com la llengua catalana no tengui encara un'única ortografia.

Lo que vostè me fa notar, jo l'havia també observat ja de molt temps, és a diure que sol en una nació independenta se pot impondre, a las escolas, la llengua pròpia y un'única ortografia. Però lo que no podiva comprendre (y que m'estupiva molt) era'l fet que també lo[s] millors gramàtics fossin de idees contràries en quant a la grafia. Ara, pel qu'he pogut veure en la gramàtica de Nonell, los uns adóptan un'ortografia perquè així la tenían los nostros pares (y això a mi no me va, perquè una llengua deu sempre progredir en tot y se deu sempre de ingentilir y diventar sempre més dolça y manco aspra); los altres n'adóptan un'altra, perquè no se volen castillanizar; y en tant se enfransasetjen! Jo, en aquest cas, verament tengueria de diure, com dieva un italià: «Fra l'uno e l'altro scegliere non saprei» ('Entre l'u y l'altro no saberia triar'). Però «de dos mals se deu de triar lo més petit», com bé diu vostè en los adagis y refrans de la sua *Novelística*.

En veritat que lis hi volgueria escriure jo, an aquestos gramàtics, y lis hi volgueria expondre la mia opinió! Serà la mia sempre l'opinió de un jove, ma no cert esballada; així me pareix. Per caritat, vulgui-me excusar la mia franquesa, y me perdoni si l'enfad tant y tant. Cosa vol? L'immens amor per la mia llengua y per la mia Catalunya estimada me fa diventar enfadós, y forsis també un poch massa. [10.VII.1902]

A la fi d'aquell mateix any, Pais va rebre finalment la gramàtica de Fabra. No coneixem les influències d'aquest estudi damunt l'obra del gramàtic alguerès perquè, tot i que va prometre a Rossend Serra que l'hi comentaria, no ens n'ha arribat cap altra referència escrita. Només queden, doncs, les dues cartes en què l'autor analitza de manera crítica els continguts de la gramàtica

432. Jaume NONELL Y MAS, *Gramática de la Lengua Catalana*, Manresa, Establiment tipogràfic de Sant Josep, 1898. Deven al mateix autor l'*Análisis fonológico-ortográfico de la lengua catalana antigua y moderna*, Manresa, Establiment tipogràfic de Sant Josep, 1896. Per a l'estudi de la influència d'aquesta gramàtica entre els filòlegs algueresos d'aquell període, veg. Bosch, 1994, p. 145-150.

de Nonell, gràcies a la qual Pais es va fer pregonament conscient de la polèmica sobre la llengua que aquells anys protagonitzava el panorama cultural català.

El criteri fonamental que havia de guiar la *Gramàtica algueresa* de Pais ja havia estat resumit abans de la compilació provisional de les normes:

Notaré —escrivia— tot lo qu'és corrupció y donaré la forma justa y purament catalana en tots aquells casos que serà possible; ahont, després, la corrupció és massa gran, cercaré de m'acostar més que puch a la llengua mare, la catalana.

El problema, doncs, va néixer quan Pais s'adonà que aquesta *llengua mare* no tan sols no li oferia un model ortogràfic per a l'alguerès, sinó que, alhora, havia de sobreviure en el caos de diverses tendències ortogràfiques que no aconseguien imposar-se.

Pais s'adona, amb gran lucidesa, que l'origen d'aquesta situació anormal és fonamentalment polític. I, quan analitza el problema, ens sorprèn amb un seguit de declaracions catalanistes que mai no hauria pogut exposar obertament a l'Alguer. Arriba a afirmar que la manca d'unitat ortogràfica «a mi, que m'entenç escurrir per las venas més sanch catalana que italiana, a mi, dich, me dol inmensament»;

y ja que —continua— l'unitat ortogràfica no se poguerà obtindre que quant se serà conseguïda l'indipendència política [...], per això apunt jo fas vots am a tot lo cor per l'indipendència, no llunyana, de la mia estimada Catalunya.

I això, sobretot, perquè un cop arribat aquell moment podrà imposar-se a les escoles «la llengua pròpia y un'única ortografia». Mentrestant, però, convé arribar a un acord provisional, que Pais, llegint la gramàtica de Nonell, s'adona que no existeix entre els filòlegs catalans. Entre les quatre tendències que identifica

(qui està atacat a la grafia antiga; qui imita'ls francesos; qui'ls castellans; qui, per fer causa de sol, se fa una grafia pròpia, tota especial),

es decanta més aviat, inicialment, per la que proposa solucions castellanitzants, i això perquè

ningú [...] mantén, com diuria, en tot y per tot l'ortografia llatina, qu'és la més justa y la que solament se deuria adoptar.

En la llengua castellana Pais hi troba aquesta fidelitat a les formes clàssiques:

Y per això jo seria més propens a acceptar la forma castellanisada que la gal·licisada. Y això per la simplicíssima rahó que la llengua castellana és assai millor de la francesa, y després perquè és germana de la catalana, no sol perquè nada en una meteixa terra, sobte un meteix cel y en un meteix ambient, ma especialment perquè té molta més afinitat am a la catalana que no la de Fransa.

La formació dels plurals en *-as* (forma castellana i llatina) enfront dels plurals en *-es* (forma francesa i medieval) serà un dels elements clau de les seves idees ortogràfiques. L'abandó d'aquesta segona tendència representarà per a Pais un progrés: se superaran els costums lingüístics medievals per tal de tornar als clàssics, més genuïns.

Entre tots els filòlegs catalans, l'alguerès reconeix en Fabra —l'obra del qual tan sols podia conèixer, llavors, de manera indirecta— l'estudiós que treballa amb criteris més moderns: considera positiva la proposta d'abandonar l'ús de la *y* als diftongs i de l'*h* a les paraules que acaben en *c*, i l'adopció de la *ç*. Però no és favorable a diverses propostes gramaticals que, en cas de generalitzar-se, allunyarien la parla algueresa de la llengua normativa.⁴³³

Estimulat per «aquesta vera anarquia, diurem així, ortogràfica, y espinyit de l'inmens amor que sentix per la bella, virtuosa y treballadora Catalunya», Pais es va arriscar a fer, ell també, una proposta ortogràfica, que havia de respectar, després de demanar-ne un judici a Rossend Serra, a la seva *Gramàtica algueresa*. Malgrat l'ambició d'aquesta proposta, una nota d'humilitat i de sentit comú n'acompanya les conclusions:

Quant després la Catalunya serà un Estat —escriu Pais— [...], alhora jo, si Déu me deixa veure'l bell dia de la redempció catalana, jo, dich, refaré l'obra mia am a més entusiasmo segons la nova ortografia, que cert serà la més admissible o, per diure millor, la justa, la vera.

Les principals normes de la «nova ortografia» de Pais eren les següents:

Los artículos seran *lo* y *los*; [...] los noms que derívan dels llatins en *-us*, *-um* tengaran *-o* final quant aquest *-o* se pronuncia *o* o *u*; prengaran *e* si se pronuncia *e* o *a*; [...] los pronomes seran sempre *me*, *te*, *se*, *ne*, *nos* [...]; artí-

433. «Altros, com l'"ilustre en Fabra", am a criteris més moderns, proponen una nova ortografia, segons la qual no se deu més usar ni l'*y* en los diptongos ni l'*h* en las paraulas que acaban per *-c*; però, després, m'adóptan la *ç*, los artículos *el* - *els*, los plurals femenins en *-es* per *-as* y també, crech, los pronomes *em*, *et*, *es*, *en*, *ens*». Tot i que, així, sembla que Pais sigui contrari a l'ús de la *ç*, ell mateix el proposarà a l'hora de distingir el so de les consonants finals de *vinc* i *vinç* ('venço').

culs, adjectius y pronomes feminils que al singular acabán en *-a* àtona, farán el plural sempre en *-as*, may en *-es*; [...] en quant a l'*-h* final de las paraulas que finin en *-ch*, jo crech que no seria mal a elidirla [...]; l'y se deuria també elidir y deixarla sol, per l'estètica, en la conjunció y.

Ens han arribat molt poques cartes corresponents al període 1903-1905. Durant aquests anys, el jove alguerès havia entrat en contacte, amb els altres membres de La Palmavera, amb el catalanòfil francès Jules Delpont, que l'any 1905 publicà un opuscle sobre *Las Terras de Llengua Catalana* (Delpont, 1905). Tres anys més tard, Pais participà en una antologia a cura del mateix estudiós, *Les catalans de l'Alguer* (Delpont, 1908), que recollia poesies d'Antoni Adami, E. Herrero de S. Julià (pseudònim de C. Dore), Antoni Ciuffo i Joan De Giorgio Vitelli. A més d'aquests textos, cal tenir en compte la referència que clou la presentació:

Il convient de mentionner, à côté de ces poètes, le professeur Joan Palomba, auteur d'une [sic] *Grammatica*, et le professeur Venanzio Todesco («si bé que no sigui català, ni algarés, ma ve[n]ejcia», dit-il).

Venanzio Todesco va ser, indirectament, el responsable d'una greu polèmica que va enterbolir de manera definitiva les relacions entre Pais i el seu cosí Palomba. En aquesta polèmica hi va entrar també Joan De Giorgio Vitelli, com veurem tot seguit, i fins l'actitud de Rossend Serra, que deixava sense resposta les cartes de Palomba, ha de ser interpretada com un silenci hostil al mestre alguerès. Aquest afer ha estat estudiat amb una certa profusió,⁴³⁴ de manera que aquí no pretendrem repetir-ne les causes i les conseqüències, sinó tan sols afegir-hi la informació que ens aporta l'epistolari de Rossend Serra.

Ja hem vist que el 1902 Pais considerava «compilada», però no «acabada», la seva *Gramàtica*. Entre aquell any i el 1906, va deixar el seu treball al professor Venanzio Todesco, que després del 1910 havia de publicar una *Grammatica della lingua catalana ad uso degli italiani* (s. d.): és possible que amb aquesta idea el professor venecià hagués entrat espontàniament en relació amb el grup de joves algueresos interessats per la filologia catalana. Fou a través d'aquest canal que Palomba va poder conèixer el contingut de la gramàtica del seu cosí.

Un meu concitadí —afirmava Pais l'octubre del 1906—, aprofitant de la gramàtica mia, que li és estada emprada de un professor venecià [Venanci Todesco], al qual jo l'havia favorida, la cambia un poch ne la grafia,

434. Es pot consultar un resum de la polèmica dins Scanu, 1970, p. 25-39, i Sari, 1995.

cerca de simplificarla, deixant un món de roba, y fa una *Gramàtica del dialecto moderno* nostro que, no sol és incompleta de tots los punts de vista, ma també plena de errors...!

Efectivament, poc abans del I Congrés Internacional de la Llengua Catalana —i amb els únics precedents dels treballs de Morosi (1886) i Guarnerio (1885-1886)—, Palomba va difondre la notícia de la propera publicació, a Sàsser, de la seva *Grammatica del dialetto algherese odierno* (1906), que de manera sorprenent s'anticipava a la de Pais. El fet que es tractés d'un plagiat d'una obra incompleta va fer que aquest últim hi descobrís tot un seguit d'errors i imperfeccions que va procedir a descriure, amb tot detall, al seu amic Rossend Serra, després d'haver introduït la seva anàlisi amb les paraules següents:

En una altra mia li parlaré en llonch de aquest *bolet* que diun *gramàtica*, y que adamunt de la mia té l'únich prégio d'ésser estada estampada primer...! [...] ¿Y sà vostè perquè en aquella gramàtica hi manca tot això, no-nostant sigui un discret plage de la mia? Perquè jo a'n aquell *gentil* professor venecià (amich de aquell altro...) no he emprestat l'última còpia que jo m'he fet, hont he tractat la fonètica, la morfologia y la sintaxis ma, al contrari, l'altra, cioè la primera, que era assay imperfecta, no sol, ma hont no hi era ni la fonètica ni la sintaxis.

Entre els principals errors que Pais atribueix a la gramàtica de Palomba ens interessa destacar el recurs, per part del mestre alguerès, de l'ortografia fonètica habitual de l'*Archivio Glotologico* en comptes de la catalana. També Joan De Giorgio Vitelli, a la introducció de la seva *Fonologia*, havia notat la inoportunitat d'aquesta tria, que atribuïa a un mal consell del professor Todesco, les paraules del qual citava en la seva crítica:

Non in tutto però [segons Todesco] l'operetta del Palomba va annoverata in quella categoria non scientifica: «un qualche influo dei nuovi sistemi scientifici s'è pur fatto sentire anche in essa, almeno nell'uso di certi segni per rappresentare dei suoni che *non hanno i corrispondenti nelle principali lingue neolatine*, oppure che sono rappresentati diversamente in ciascuna delle lingue stesse.» Ma quali, quali suoni del dialetto algherese non si possono rappresentare con gli stessi segni con cui sono rappresentati i suoni della lingua catalana? Mi sembra di sognare.

Mentre els treballs de Morosi i Guarnerio podien recórrer a la transcripció fonètica perquè tenien l'ambició de proposar un treball científic, el de Palomba traïx la relació entre l'alguerès i el català, segons Vitelli, precisament perquè s'allunya de l'ortografia catalana:

Il Palomba [...] offre la seva operetta [...] ai Catalani, i quali, ahimè!, si dorranno di vedere un catalano di nuovo conio, scritto cioè in una forma per loro assai strana. Che diranno per esempio nel vedere che il Palomba scrive il suono *gn* con *ñ*, cioè con la tilde spagnuola, invece che con la forma prettamente catalana *ny*? Si tratta forse d'un nuovo suono?

No és molt diferent el to d'aquesta crítica de les de Pais quan ataca la grafia emprada per Palomba als seus estudis filològics:

[Palomba] may s'és interessat de llengua catalana, y vostè lo pot deduir de l'article publicat en *La Veu de Catalunya* hont se riporta un bocí del sou discurs, lo qual discurs és escrit am a una grafia bàrbara, que no se sà si és grafia italiana o tedesca, perquè catalana no és cert!

Y si l'alguerès, encare que corrompit ('corromput'), se deu de escriure a la catalana, perquè han deixat publicar en *La Veu de Catalunya* un bocí del discurs de Palomba am a aquella grafia, que no és ni italiana ni catalana...?

La notícia de la imminent publicació de la *Grammatica del dialetto algherese odierno* va fer que el seu autor fos convidat a participar al I Congrés Internacional de la Llengua Catalana, celebrat a Barcelona entre els dies 13 i 18 d'octubre de 1906. Palomba, que feia costat a R. Clavellet i a P. E. Guarnerio, hi va presentar una comunicació sobre *La Gramática del dialecte modern algherés* (1908).⁴³⁵

L'exclusió del Congrés de Pais, que de feia anys es presentava als seus amics catalans com el principal estudiós de gramàtica algueresa, va provocar la seva reacció hostil envers els organitzadors. Pocs dies abans de la inauguració de les jornades d'estudi, el jove alguerès va escriure a mossèn Alcover una carta que, inicialment, no obtingué resposta:

Jo só sempre estat —escrivia—, y só ara també, un entusiasta de la llengua catalana y admirador de l'activitat literària y comercial de los fills de aqueixa terra benehita de Déu que se diu Catalunya. Per aixó apunt me só ocupat, tot lo qu'he pogut, en fer calqui cosa que tornessi en certa manera de utilitat a la nostra antiga mare; y ja de uns set anys he compilat una gramàtica del nostro dialecto. Però no he tengut may la possibilitat de publicarla, sent jo encara estudiant y trobantme en tals condicions economicas, de tindre cada dia de resolver lo problema del «viure»! (Scanu, 1970, p. 30-31)

Feia arribar als organitzadors una còpia manuscrita de la seva gramàtica i sol·licitava tot seguit els mateixos avantatges de què Palomba s'havia beneficiat per emprendre el seu viatge a Barcelona. Era massa tard, però, per canviar els

435. Per a l'estudi de les relacions entre Palomba i Guarnerio, veg. Bover, 1994.

noms dels representants algueresos al Congrés, de manera que Clavellet i Palomba van ser els únics a atraure l'atenció dels congressistes i, lògicament, de la premsa internacional (Scanu, 1970, p. 31-33). *La Ven de Catalunya*, que durant tot el mes d'octubre de 1906 va dedicar una atenció especial al Congrés, advertia que

del Alguer no sols vindrà l'entusiasta Antoni Ciuffo (en Ramon Clavellet), sinó que anirà acompanyat den Joan Palomba, professor d'instrucció pública de Cerdunya, que donará rahó de la gramàtica del dialecte modern alguerés. (*La Ven de Catalunya*, xvi, núm. 2683, 4.X.1906)

Més endavant, el 15 d'octubre (núm. 2693), la mateixa revista va reportar la notícia de la càlida ovació que havia originat el parlament de Palomba.

L'enveja nascuda entre els dos gramàtics algueresos es transparenta de manera evident al nostre epistolari, on no manquen els ferotges atacs de Pais contra el seu cosí:

Lo curios és que un pseudocatalanista [...] que és (deixi que digui la veritat!) la negació de las llettras (encare que sigui mestre!) y l'ironia del catalanista, perquè no coneix la hestòria [*sic*] de Catalunya, ni sà com se hi entra en fet de idioma català, y sempre ha dit a mi que jo feva mal a me interessar de cosas inútilas com són las llettras catalanas [...], sigui estat portat a las estrellas y se sigui gitat lo manto de l'olvit sobre aquell que és estat, déixime'l diure, l'ànima del despertament literari catalanista a l'Alguer, després de la mort del professor Joseph Franch!

És a partir d'aquest moment que Pais, per no perdre la primacia entre els filòlegs algueresos, insistirà en l'antiguitat de la seva gramàtica. Ja hem vist que en la seva carta adreçada a mossèn Alcover el 29 de setembre de 1906 escrivia que «ja de uns set anys he compilat una gramàtica del nostro dialecto». A Barcelona, la revista *Catalonia*, a la redacció de la qual acabava d'entrar R. Clavellet, informava sobre la pròxima aparició, a cura de Pais,

d'una *Gramàtica del llenguatge alguerès*, amb la adjunta de un estudi sobre l'influència dels dialectes italians (genovès i napolità) sobre lo de l'Alguer. (*Catalonia*, núm. 16, p. 6)

No era la primera vegada que aquesta revista s'interessava pels treballs de Pais: al número del 27 d'octubre de 1906 havia estat publicada «Una lletra d'En Páis»,⁴³⁶ on el president de «La Palmavera» es demanava:

436. Excepte aquesta «Lletra», tots els textos de temàtica algueresa apareguts a *Catalonia* són transcrits dins Nughes, 1991b, p. 39-50 i 125-152.

¿Perqué no se reuneix una academia que amb la publicació de una bona gramática y un bon diccionari dongui unitat a la llengua dels nostros majors y la purguin de totes les improprietats, de les quals l'han assoterrada'ls galicisants, castellanisants é italianisants?

Pocs dies més tard, *Catalonia* va publicar el primer dels dos articles de Pais sobre gramàtica: «De fonètica algueresa» (núm. 18, p. 6), al qual seguí la «Morfologia algueresa» (núm. 21, p. 7). Finalment, hem de recordar la poesia «Minyonia», apareguda al mateix número en què començava la sèrie sobre «*La Sardenya Catalana. Historia, Costums y Tradicions. Moviment intelectual modern*, per Ramón Clavellet, ab colaboració de Joan Palomba y Joan Pais y la cooperació del Grupo Catalanista de Sardegn LA PALMAVERA». (núm. 15, p. 7)

És la primera ocasió en què el nom de La Palmavera apareix a la revista catalana. A partir d'aquest moment, les referències hi seran constants, tot destacant la ferma voluntat de presentar l'entitat com un grup compacte de catalanòfils:

Nos ha arribat una lletra d'En País, president de l'*Agrupació Catalanista de Sardenya LA PALMAVERA*, en que, [...] excusant-se per la falta de la seva presencia [al Congrés], motivada de perennitaries ocupacions que l'han entratengut allà [...], nos dona compte dels nous treballs portats a cap dels membres que componen l'Agrupació, qual fi és despertar la consciencia catalana entre'ls alguerosos y cultivar depurant llur llenguatge. (núm. 16, p. 6)

Entre els projectes en curs, la revista destacava el de Palomba que, de retorn a l'Alguer,

hauria obert una petita biblioteca de obres de la nostra literatura catalana en la mateixa seva casa,

iniciativa que no va fer més que incrementar l'enveja de Pais, que va escriure a Rossend Serra:

He sabut que Palomba ha portat de Barcelona una bella colecció de obras catalanas, que ell ha cregut bé de se tindre en casa pròpia, impedit així a tots els bon[s] alguerosos que desítjan viure de la vida espiritual de Catalunya de tindre un sol llibre català. [...] ¿Perquè, donchs, no se impon al Palomba de cidirlos almenys a la Biblioteca Comunal si ell no se troba en condicions de tindre biblioteca a part? És una llàstima que tants bons llibres estiguin amagats, quant hi ha tan menester d'ells!

Tot i que *Catalonia* continuava publicant informacions relatives a La Palmavera i llistes de nous adherits, les tensions internes no van permetre una vida gaire llarga a l'associació. El 15 de juliol de 1907, efectivament, Pais va resumir a Rossend Serra, en una frase irònica, els motius de la dissolució de l'entitat:

Vostè me convidava a escriure una carta a l'«Assamblea Regionalista Valenciana» en nom de la «Palmavera». Mes, com que aquesta no existeix més gràcies a l'activitat d'en Ramon Clavellet y a la generositat d'en Joan Palomba, per això jo no he dirigit res.

L'avis de la revista *Catalonia* segons el qual era imminent la publicació de la *Gramàtica del llenguatge alguerès*, a cura de Pais, no va fer-se realitat. No hi ha dubte que el seu autor havia volgut difondre aquesta notícia, probablement apressada, per recuperar el seu antic protagonisme, amenaçat per la figura del cosí Palomba. Però, al mateix temps, creia possible la publicació, a Sàsser, de la versió italiana del seu estudi. L'endemà de la clausura del Congrés, el 19 d'octubre de 1906, escrivia al seu amic Rossend Serra:

Sà? Lo municipi y molts meus amichs m'han promès de me fer publicar la mia gramàtica. Després vostè la podrà traduhir, si creu, en català. Jo, com li he dit ja de tante temps, só un probe estudiant, òrfan de pare y mare, que am a mil sacrificis estich continuant els estudis y l'any qui ve esper d'ésser farmacista... Després, quant só passat a l'Universitat y havia ja reunit un gran material per refer la gramàtica, he pres a completarla y enguany l'he acabada de compilar.

Però van passar els anys i el projecte no es realitzava. De fet, a la mateixa carta del 1906 es referia al seu treball com una gramàtica «que és completa o quasi». L'any següent, parlant dels casos de rotització fonètica, es demanava encara:

¿Serà millor deixar las paraulas escritas com ho éran antigament y donar reglas per la diversa pronúncia, o al contrari serà més lògich substituir las novas consonants, nadas de la corrupció, a las primitivas, almenys en los casos en què hi són per natura?

Certs aspectes de la seva gramàtica, per tant, eren encara poc clars. I els seus consellers catalans, a l'hora d'ajudar-lo, no sempre l'orientaven en la mateixa direcció. Són ben eloqüents, en aquest sentit, les divergències d'opinió entre Rossend Serra i mossèn Alcover pel que fa a l'ortografia dels grups consonàntics d'origen culte:

Contemporàniament a vostè, per gust, jo he escrit també a mossèn Alcover, el qual, respecte a certas consonants que en alguerès no pronunciem més, diu que fóre mellor escriurelas. Y segons ell tindriam d'escriure, per ex.: *acte*, *director*, *administrar*, *objecte*, *aptitut*, etc. Qu'en diu, vostè? En tot el resto mossèn Alcover va plenament de acordo ab vostè, però en axò no la pensa igualment.

La gramàtica de Pais va restar inèdita. No tan sols l'exclusió del Congrés, la dissolució de La Palmavera i la desaparició de Ramon Clavellet van deixar el nostre autor en una situació de quasi aïllament; la seva professió, a més, va portar-lo lluny de l'Alguer, a Castiadas, des d'on era completament impossible la comunicació amb el nord de Sardenya.

En efecte, l'any 1912 Pais va traslladar-se, en qualitat de farmacèutic, a la colònia penal de Castiadas. Segons Scanu, tan lluny de la seva ciutat, al filòleg alguerès

potser no li desagradava d'haver trobat aquella ocasió de no sentir parlar més de la seva gramàtica. I, en l'ambient cultural de l'Alguer, l'esperança de veure publicada l'obra de Pais, en altre temps tan esperada, anà minvant, fins entre els mateixos amics de l'autor. (Scanu, 1970, p. 36)

En realitat, però, en les tres cartes que, després de cinc anys de silenci, Pais va escriure al seu amic Rossend Serra entre el 1912 i el 1913, són encara presents temes de gramàtica. Després d'interessar-se sobre la formació dels plurals, el nostre autor observava que

la mia gramàtica reposa encare, perquè las condicions econòmicas no m'han permitit de darla a l'estampa. Veuré si me serà possible enguany.

Havent conegut, però, l'abast de la gramàtica de Pompeu Fabra, l'any 1913 va escriure:

Me fa gran plaier que finalment sia finida aquella horrible anarquia ortogràfica, que tant nociment portava a la nostra bella llengua.

I, després de proposar un parell d'observacions sobre l'ús de la *ç* i de la *h* segons la nova gramàtica, va imposar-se un silenci definitiu sobre aquests temes.

22. LA FONOLOGIA CATALANA DE JOAN DE GIORGIO VITELLI

El present capítol conté la traducció en català de la *Grammatica algherese - Fonologia* que escriví Joan De Giorgio Vitelli després del I Congrés Internacional de la Llengua Catalana. Tot i que la figura de Joan De Giorgio Vitelli (1870-1916) és prou coneguda i que fins i tot la *Gran Enciclopèdia Catalana*, on el seu nom és justament recollit, recorda que «escriví estudis sobre el folklore i el dialecte alguerès», encara no ha estat estudiada de manera sistemàtica la seva producció.⁴³⁷

La primera referència coneguda a la seva activitat intel·lectual, ens la procura Eduard Toda, quan descriu la situació de la catalanística a l'Alguer durant els darrers anys del segle XIX:

Y toquem ja als darrers días de nostra època, en que comensa á iniciarse per allá lo renaixement de las lletras catalanas. En mon primer viatge al Alguer [1887], vaig trobar molta ajuda en un jovenet fill de la terra, á qui per primera volta s'obrian los ulls de estranyesa al veure que un foraster pogués interessarse per sa desvalguda ciutat. Joan Jordi Vitelli y Simó, conta escassament divuyt anys y está seguint los estudis superior [sic] en la ciutat de Sásser: en Setembre de 1887 fou mon col·laborador en l'estudi dels arxius algueresos, en Abril de 1888 era un nou iniciat que tímídament trucava á las portas del Parnás catalá. (Toda, s. d., p. 222)

A més de confondre el nom i el cognom de Joan De Giorgio amb un nom compost, «Joan Jordi», Toda li atribuí un segon cognom, «Simó», que de fet

437. Pel que fa als aspectes de caràcter estretament biobibliogràfic, veg. Sari, 1991, i Scanu, 1962, p. 163-172. A l'Arxiu Municipal de l'Alguer, Fons Scanu, sense col·locació, es pot consultar el treball inèdit de Pasqual Scanu, *Un representant de la primera renaixença catalana a l'Alguer: Joan De Giorgio Vitelli*, amb el qual l'autor optà al premi «Presidència de la Generalitat de Catalunya» dels Jocs Florals de Santiago de Xile de l'any 1962.

no li corresponia. Joan era fill d'Antoni De Giorgio⁴³⁸ i de Grazietta Vitelli; en aquest passatge, Toda confon De Giorgio amb l'advocat Joan Vitelli Simon, a qui sembla que havia escrit alguna carta abans del seu primer viatge a l'Alguer (1887).⁴³⁹ No és massa arriscat suposar que l'advocat oferís la col·laboració del seu jove parent al diplomàtic català.

Després de publicar les poesies «A la Verge» i «Intima», degudes al jove autor, Toda conclou:

Jordi Vitelli es un dels nostres: si escriu, ho farà com nosaltres, y á ell cabrà la gloria de haver aixecat eixa rica y hermosa llengua catalana, que per lo Alguer s'havía convertit en destrossat dialecte. (Toda, 1903, p. 222-223)

Abans de la fi del segle, quan tot just tenia vint-i-dos anys, De Giorgio Vitelli ja havia enllestit el seu primer estudi, de caràcter erudit, sobre un interessant aspecte de la cultura popular algueresa: *La rivalità fra Sassari e Alghero e la sua leggenda*, on reprenia el tema relatiu a la festa de Sant Joan ante Portam Latinam.⁴⁴⁰

Pocs anys més tard, però, motius de caràcter professional obligaren De Giorgio a allunyar-se físicament del moviment de represa cultural a l'Alguer: llicenciat en jurisprudència per la Universitat de Sàsser (1892-1893), el jove alguerès va traslladar-se a Roma (s'hi casà el 1898), d'on passà, el 1906, a Ravenna.

Així i tot, De Giorgio Vitelli es va anar fent conèixer, a poc a poc, no tan sols entre els seus, sinó també a l'estranger, seguint d'aquesta manera les passes dels membres de La Palmavera, que havien renovat als països de parla ca-

438. Probablement conseller de la ciutat el 23 d'abril de 1888, quan precisament a instància d'un membre de la família De Giorgio, Eduard Toda fou declarat ciutadà honorari de l'Alguer (Nughes, 1989, p. 7).

439. Segons Fort i Cogul (1975, p. 80), que remet al *Discurs presidencial dels Jocs Florals de Barcelona* d'Eduard Toda (Barcelona, 1927), abans del seu primer viatge alguerès el diplomàtic havia establert contacte epistolar tant amb Josep Frank com amb Joan Vitelli Simon, a qui la *Galleria di Ritratti Algheresi* dedica un article de sis ratlles (Sechi, 1987, p. 270).

440. Giovanni DE GIORGIO, «La rivalità fra Sassari e Alghero e la sua leggenda», *Nella terra dei Nuraghes*, I, núm. 2 (Sàsser, 17.VII.1892), p. 7-8; I, núm. 4 (Sàsser, 23.X.1892), p. 6-7. L'original manuscrit d'aquest estudi es troba al Fons Scanu de la Biblioteca Municipal de l'Alguer, sense col·locació. El mateix any 1892, concretament el 7 de març, Joan De Giorgio havia enviat a Francesc Matheu una còpia del seu sonet «Festeig» (Bover, 1987, p. 160-161). Pere Català (1998, p. 37) es refereix a la breu carta que l'acompanyava, conservada a l'arxiu familiar Matheu, tot considerant-la un dels «pocs ressons catalanistes a l'Alguer» durant la darrera dècada del segle XIX. Per a una relació precedent (1889) entre Francesc Matheu i Joan De Giorgio Vitelli, veg. Fort, 1975, p. 82.

talana l'interès envers el fenomen alguerès. El 1908, efectivament, el seu nom apareix entre els dels poetes algueresos presents a la breu antologia que Jules Delpont publicà a Perpinyà, *Les catalans de l'Alguer* (Delpont, 1908, p. 6). Formen l'antologia poesies de Joan Pais, Antoni Adami, E. Herrero de S. Julià (pseudònim de Carmen Dore) i Antoni Ciuffo, a les quals cal afegir la de De Giorgio Vitelli, «A cau d'orella». A més d'aquests textos, cal tenir en compte la referència que clou la presentació de l'antòleg: «Il convient de mentionner, à côté de ces poètes, le professeur Joan Palomba, auteur d'une [sic] *Grammatica*.»

L'edició de la gramàtica de J. Palomba va enterbolir les relacions ja tenses entre els intel·lectuals algueresos i va provocar una situació d'innecessària urgència enmig de la qual De Giorgio Vitelli va començar la redacció de la seva *Grammatica algherese*, que deixà incompleta. Pels objectius que hi insinua, hem de col·locar-la entre les obres dels gramàtics *puristes* —contra els *conservadors* i els *eclèctics*, segons la classificació d'Scanu (1970, p. 27-28)—, de manera coherent amb allò que Eduard Toda havia pronosticat: «Jordi Vitelli es un dels nostres: si escriu, ho farà com nosaltres.»

Malgrat tot, però, no hem d'oblidar que la *Fonologia* de De Giorgio Vitelli —primera part de la seva *Grammatica algherese*— mai no va transcendir. De fet, lluny de la seva ciutat, el nostre autor fou potser l'escriptor alguerès més mal conegut pels seus mateixos conciutadans. Tenia obertes, això sí, les portes d'algunes revistes de Perpinyà, amb les quals va continuar col·laborant fins a la seva mort: *Montanyes Regalades*, dirigida per Delpont, publicava el març de 1916 una carta «D'un Català d'Itàlia» firmada per De Giorgio Vitelli, «prefetto della Provincia di Ravenna», relativa a l'atac austríac contra aquesta ciutat.⁴⁴¹ Tres mesos abans de publicar la seva necrològica,⁴⁴² la mateixa revista havia dedicat una pàgina al sonet intitulat «Lo meu reconet», on De Giorgio Vitelli recordava, amb una nostàlgia encomanadissa, la seva ciutat;

Terra gentil, vora la mar nascuda,
dols recort de infantesa y de jovent,
à tu no passa dia, patria volguda,
que no vaja, amors, mon pensament.⁴⁴³

441. *Montanyes Regalades*. Revista tradicionalista del Rosselló, II [sic, per I], núm. 5 (març de 1916), p. 84-85.

442. *Montanyes Regalades*, II, núm. 18 (juny de 1917), p. 104.

443. *Montanyes Regalades*, II, núm. 15 (març de 1917), p. 38. Pasqual Scanu, que recollí una bona part de la producció literària de De Giorgio Vitelli (Scanu, 1962, p. 292-303), no localitzà aquest poema, inversement publicat l'any després de la mort del seu autor.

TEXT

Traducció catalana de: DEGIORGIO [sic], *Grammatica algherese. Fonologia* (Biblioteca Municipal de l'Alguer, Fons Scanu, sense col·locació).

Segueixo l'exemple de l'assaig de *Grammatica del dialetto algherese odierno* de Giovanni Palomba.⁴⁴⁴ El primer pas en un camí mai fressat mereix encoratjament i no s'han d'estalviar elogis envers l'autor. Però els primers passos són incerts, especialment quan manca un guia segur: i no hi ha dubte que aquest guia no fou el professor Venanzio Todesco, perquè els seus consells no sempre van ser feliços, i fins i tot dubto que tingués prou autoritat per a donar-ne.

El professor Todesco, d'altra banda, va ser despietat amb «l'estimadíssim amic»,⁴⁴⁵ perquè no es va estar de difondre que el treball de Palomba ha de ser considerat com una d'aquelles recerques dialectològiques dutes a terme per persones enamorades de llur poble i de llur dialecte matern, «però sense preparació pel que fa a la serietat del mètode científic».

Però no tot en l'obra de Palomba, afegeix el mal conseller, no tot ha de ser inclòs en aquella categoria acientífica: «s'hi nota una certa influència dels nous sistemes científics, si més no pel que fa a l'ús de certs signes per representar els sons que *no compten amb un equivalent a les principals llengües neollatines*, o bé que hi són representats de manera diferent.»

Ara bé, això són coses que es poden dir seriosament? Pot ser que existeixi encara algú que ignori la descencència directa de l'alguerès de la llengua catalana? Però quins, quins sons del dialecte algherès no es poden representar amb els mateixos signes amb què són representats els de la llengua catalana? Em sembla somiar. És cert que al dialecte algherès hi han penetrat no pocs neologismes presos del sard i de l'italià; però aquests neologismes s'han adaptat a la pronúncia pròpia d'una glotis algheresa. Per tant, tot i que a l'algherès hi ha paraules noves, no hi ha sons nous, i ningú no podrà provar el contrari. I que no hi ha sons nous ho demostra el mateix autor on exposa els signes convencionals presos en préstec dels glotòlegs. Morosi⁴⁴⁶ i Guarnerio⁴⁴⁷ treballaven amb un objectiu científic i, per tant, es comprèn la raó per la qual tots dos van recórrer als signes convencionals. Però si haguessin volgut establir una gramàtica amb finalitats pràctiques, per al poble, haurien evitat de recórrer als famosos signes i haurien escrit tal com demana l'ús del poble. Podríeu ima-

444. «Sassari, Tip. Montorsi - 1906» [nota de l'autor] (Palomba, 1906).

445. Todesco emprava aquesta expressió a la seva presentació de la *Grammatica* de Palomba: «Ho accettato soltanto di unire il mio nome a quello dell'amico carissimo che compilò il presente lavoro» (Todesco, 1906, p. iii).

446. «Miscellanea en onore de N. Caix e Ugo Canello, Suc. Le Monnier, 1886» [nota de l'autor] (Morosi, 1886).

447. «Arch. glott. ix» [nota de l'autor] (Guarnerio, 1885-1886).

ginar-vos els reculls populars de Porta, de Belli, de Meli, etc., i encara les cançons napolitanes, editats segons els preceptes de la glotologia? N'hi hauria per riure.

I de la mateixa manera com, a l'hora d'escriure, els sons dels diversos dialectes italians es representen, fins allà on és possible, tal com es representen els sons de la llengua italiana, estic convençut que per escriure en alguerès no hem d'abandonar l'ortografia catalana. Però ve't aquí què ens diu el professor Todesco: el llibre de Paloma «no té objectius científics, ni hauria pogut tenir-ne després del treball de Morosi i després de l'altre, molt més acurat, de Guarnerio, però *indirectament* l'autor ha aconseguit aquest objectiu, perquè amb la present *Gramàtica*, d'una banda, i d'altra banda amb el ric recull lèxic que vol lliurar-nos en breu temps,⁴⁴⁸ s'haurà fixat de manera segura la situació actual del dialecte alguerès».⁴⁴⁹

A això hem de respondre que malgrat els treballs de Morosi i de Guarnerio, sens dubte de gran valor, mai no es podrà impedir que els científics duguin a terme ulteriors estudis sobre el dialecte alguerès; i que el fet que l'autor hagi aconseguit indirectament un objectiu científic, recollint elements per als estudis, no vol dir que no es pogués proposar —com se'l proposava— un objectiu directe, però no científic sinó pràctic: el de presentar als seus conciutadans un recull sistemàtic de les normes que governen llur parla; objectiu d'allò més noble i altament educatiu per al poble, que al seu dialecte ha de sentir-hi bategar el seu pensament i l'ànima pròpia. I si el dialecte alguerès és destinat a transformar-se per influència del sard i de l'italià, no ha de mancar l'esforç de qui, encara que sigui amb poques esperances, vulgui retardar la seva desaparició. Això és el que hauria hagut de dir l'autor al padrí del seu treball: que els estudis glotològics, tot i es mereixen el màxim respecte, no tenen cap influència damunt del poble; són peces de museu i no instruments de vida. Feu que els nens algueresos, al costat de la italiana, estudiïn la gramàtica del seu dialecte; feu que aquesta relíquia dels nostres avantpassats continuï resistint a les injúries del temps i us haureu fet mereixedors del vostre poble nadiu.

Sentint-me parlar d'*injúria del temps* els científics deuen arrufar el nas. Sí, ja ho sabem, que les llengües no moren sinó que es transformen; sabem que no hi ha llengües boniques i llengües lletges. Però, no hem de conservar la puresa del nostre idioma? No hem d'evitar aquella transformació que se sol anomenar decadència?

Pel que fa al professor Todesco, hem d'assenyalar que es contradiu al seu prefaci. Inicialment afirma que Palomba, després dels estudis de Guarnerio i de Morosi, no podia fer un treball científic; poques ratlles més avall diu que «en un sol ventenni s'han anat introduint alteracions fonètiques i

448. Es tracta del *Lessico. Raccolta dei nomi più usati*, avui encara inèdit, un extens recull de mots algueresos agrupats per camps semàntics i amb la seva correspondència catalana i italiana, l'original manuscrit del qual és actualment introbable, per bé que se'n coneixen versions fotocopiades.

449. Todesco, 1906, p. III-IV.

morfològiques i que el lèxic es transforma contínuament».⁴⁵⁰ I amb totes aquestes alteracions fonètico-morfològiques i lèxiques no creu que Palomba podia completar, si més no, l'obra de Morosi i de Guarnerio!

Palomba, a més, al seu avís al lector es refereix a les dificultats que ha hagut de superar al seu treball, treball que li agraïm.⁴⁵¹ Ofereix la seva obra «als algueresos que vulguin conèixer l'estructura del seu dialecte», i això és ben poc: jo voldria, en canvi, que la gramàtica servís als algueresos per aprendre a parlar, llegir i escriure correctament el seu dialecte. L'ofereix a tots els que es dediquen a la glotologia, i això està bé, amb tal que l'utilitzin amb una mica de precaució i no facin sempre bons per a l'alguerès els despropòsits de persones que potser ni tan sols no són alguereses, de manera que és assenyat estar-hi atents. L'ofereix, finalment, als catalans, als quals —ai!— els sabrà greu veure un català de nova mena, escrit en una forma que els és ben estranya. Què diran, per exemple, en veure que Palomba escriu el so *gn* amb *ñ*, o sigui amb el diacrític espanyol, en comptes de fer-ho amb la forma estretament catalana *ny*? Que potser es tracta d'un nou so?

Per tant, que Palomba no estigui massa agraït al professor Todesco pels consells que n'ha rebut. Hauria estat veritablement millor que mai no hagués coincidit amb l'estudiós de llengües neollatines, que no ha sabut fer res més que repetir-li les cosetes apreses a la Universitat. I mentrestant, els nostres conciudadans encara no hauran après ni a llegir ni a escriure el seu dialecte. És aquest, el resultat que es volia obtenir?

Faré jo també, doncs, la meua temptativa. El meu objectiu serà el que Palomba, sens dubte, s'havia proposat inicialment i que en acabat va abandonar per culpa d'un mal conseller: fer una gramàtica de l'alguerès actual, comparant-lo amb el català. Conèixer l'alguerès és bo, però és molt millor conèixer-lo de manera que no es perdi el record de la llengua materna. Aïllar el nostre dialecte com una cosa autosuficient és com embolcallar-lo a la mortalla per donar-li honrosa sepultura, és com separar una planta de les seves arrels vitals. Aquest acte parricida no el durà a terme qui ha treballat sempre amb la intenció de revitalitzar el nostre dolç idioma, tot portant-lo altre cop als seus orígens.

Al present treball em proposo de seguir, traduint-ne gran part, la *Gramàtica de la llengua catalana* de Jaume Nonell i Mas (segona edició, Barcelona, Llibreria d'Alvar Verdaguer - 1906), feta amb mètode científic i més raonada que les altres que he consultat. Això no m'impedirà, però, de citar sempre que convingui les següents:

450. Todesco, 1906, p. iv.

451. «Molte furono le difficoltà che dovetti superare e di qui i difetti che si potranno riscontrare nel mio lavoro. Tuttavia credo di non aver fatto cosa inutile specialmente per gli algheresi che si volessero render conto della struttura del loro dialetto e per coloro che si dedicano alla dialettologia. Anche ai Catalani, il cui idioma suona più o meno modificato sulla bocca del popolo algherese non sarà inutile nè sgradito il mio lavoro» (Palomba, 1906, p. v).

1) D. Joseph Pau Ballot y Torres - Barcelona. Imprenta de Joan Francisco Piferrer - 1815.⁴⁵²

2) *Gramatica de la lengua catalana*, por D. A. de Bofarull y D. A. Blanch - Barcelona - Salvat y Comp.⁴⁵³

3) *Abregé de Grammaire catalane* - R. Foulché-Delbosc - Barcelone - Imprimerie et Librairie «L'Avenç» - 1902.

PRIMERA PART. FONOLOGIA

La *fonologia* és la part de la gramàtica que estudia els sons elementals de la paraula. Estudiarem:

- a) el nombre i el valor d'aquests sons;
- b) la distinció dels que es poden confondre entre ells;
- c) la tonicitat dels sons vocàlics;
- d) llur representació gràfica.

La *fonètica* tracta del primer tema, l'*ortologia* del segon, la *prosòdia* del tercer i l'*ortografia* del quart.

CAPÍTOL I. FONÈTICA

La fonètica estudia el nombre i el valor dels sons elementals, que es divideixen en consonants —perquè només poden ser pronunciats amb altres sons— i en vocals o sonants —que es poden pronunciar de manera independent.

1. SONS CONSONANTS

Les consonants es classifiquen de la següent manera:

Dues labials	<i>b e p</i>	exemples: <i>bo, pit</i>
Dues guturals	<i>c (k) i g</i>	<i>cap, gusto</i> (cat. gust)
Dues dentals	<i>d i t</i>	<i>dos, taps</i>
Una semidental	<i>f</i>	<i>fa, fi</i>
Dues palatals	<i>j (g) i x</i>	<i>jasmí, xapa</i>
Tres vibrants	<i>l, r, rr</i>	<i>mel, pera, carro</i>
Dues nasals	<i>m, n</i>	<i>ampolla, onda</i>
Dues sibilants	<i>s (ss), z</i>	<i>capàs, zero</i>
Dues palatalitzades	<i>ll i ny</i>	<i>pell, canya</i>

452. Joseph Pau BALLOT Y TORRES, *Gramatica y apologia de la llengua cathalana*, Barcelona, Joan Francisco Piferrer, [1815].

453. A. DE BOFARULL I A. BLANCH, *Gramatica de la Lengua Catalana*, Barcelona, Espasa Hermanos, Editores, 1867.

Les consonants es poden classificar d'altres maneres. En primer lloc, es divideixen en dolces o sonores i fortes o sordes, com es pot veure al quadre següent:

<i>Sons</i>	<i>Dolces</i>	<i>Fortes</i>
Labials	b	p
Guturals	g (ga, go, gu)	c (k)
Dentals	d	t
Labiodontals	v	f
Palatals	j (ge, gi)	x
Vibrants dentals	r	rr
Sibilants	z	s

En segon lloc, es divideixen en sonants i mudes.⁴⁵⁴ Sonants són les que s'escriuen i es pronuncien. Mudess, les que s'escriuen, però no es pronuncien. Són mudess en català:

a) Les labials a fi de paraula si són precedides per *m*. Exemples: *tomb*, *capitomb*, *camp* i *llamp* es pronuncien *tom*, *capitom*, *cam* i *llam*.

Aquest fenomen no es verifica al dialecte alguerès, que a les paraules camp i llamp pronuncia sempre la -p final. No recordo paraules algueresses que acabin per -mb.

b) La *l* de les paraules *colp* i *palm*, que sonen *cop* i *pam*.
Exactament com en alguerès.

c) La *-r* final de l'infinitiu dels verbs, com *anar*, *saber*, *correr* i *fugir*, que es pronuncien *aná*, *sabé*, *corre* i *fugí*. A les altres parts del discurs, de vegades és sonant i de vegades muda, com a *favor* i *temor* —en què la *-r* és sonant—, i a *por* i *claror* —que sonen *po* i *claró*.

A l'alguerès es repeteix el mateix fenomen per a l'infinitiu dels verbs en -ar, en -ir i, si tenen la e tònica, en -er. Efectivament, es pronuncien com en català: aná, sabé i fugí. En canvi, els infinitius dels verbs en -er amb la e àtona es pronuncien amb la final -ra. Exemples: veura (cat. veure), escriura (cat. escriure). Pel que fa al verb correr, l'alguerès diu corrir (pron. currí). En alguerès es pronuncia favor i temor, però també por i claror. Es diu, però, sabó (sabor), curó (color), etc. Essencialment, per tant, la norma catalana es verifica també en alguerès.

d) La *-t* final precedida per *l* o *n*, o bé *r* al plural. Exemples: *al* i *malal* per *alt* i *malalt*; *deván*, *corrén*, *fugín*, *fon* i *pun* per *devant*, *corrent*, *fugint*, *font* i *punt*; *pars*, *ars* i *despers* per *parts*, *arts* i *desperta*.

454. «En català, en comptes de la lletra *s*, és més habitual l'ús de la lletra *ç*. Per a l'alguerès no veig la necessitat d'aquesta innovació, proposada per Palomba en contraposició a *c*» [nota de l'autor].

Precedida per *l*, en alguns casos es pronuncia, per exemple a *resolt*, molt (de moldre), *empelt*, etc.

En alguerès aquest fenomen no sempre es verifica, però no manquen exemples: Alt es pronuncia sempre alt. Malalt [es pronuncia sempre] maralt, però si precedeix un adjectiu la -t efectivament no es pronuncia, com a malalt mal, bo, desgraciat (pron. maral mal, maral bo, maral desgraciat). Devant en alguerès s'escriu i es pronuncia davant (per exemple davant a mi) però, si és seguit per una paraula que comença per consonant, perd la -t a la pronúncia, com a davant meu (pron. daván meu). Corrent en alguerès fa corrint (pron. currint), però a la frase es pronuncia currín, per exemple ell era currín de pressa: cal, però, que la paraula següent comenci per consonant. Fugint, en alguerès fugint, que es pronuncia com és escrit si la paraula següent comença per vocal, i es pronuncia sense la -t final si la paraula següent comença per consonant. Exemples: fugint a mi, fugint l'ocasió (pron. fugint a mi, fugín l'ucasió). Font. En alguerès la paraula es reserva per a referir-se a la font baptismal; val la norma exposada. Exemples: padrí de font (pron. parrí de font), un padrí de font qui no sabia... (pron. un parrí de font qui no sabia...). Punt s'escriu i es pronuncia així. Exemples: un punt, un punt mes de tu (pron. un punt, un punt mes de tu). Parts es pronuncia pars (habitualment, pals). Arts es pronuncia ars (habitualment, als). Desperta es pronuncia despers (però amb una essa molt dura, tot i que no se sent la t). Les paraules *resolt*, molt i *empelt* no tenen un equivalent en alguerès, i no sabia citar altres paraules que acabïn per -lt.

Nota: Els sons labials i guturals, en català, seguits de *l* vibrant enmig de paraula simple, no es pronuncien amb una sola emissió de veu, sinó que se separen, com si la *l* i la labial o gutural corresponguessin a síl·labes diferents. D'aquesta manera, no es diu *ama-Ple*, sinó *amaB-le*; no *mira-Cle*, *re-Gla*, sinó *miraC-le*, *reC-la*.

En alguerès, aquest fenomen no es verifica en absolut; al contrari, fenomen freqüent a les llengües neollatines, la líquida *l* és substituïda per la líquida *r*; per tant, en alguerès *amable* es pronuncia *amabra*; *miracle* es pronuncia *miracra*.

Al principi de paraula simple —i també en el cas que aquesta paraula sigui la segona part d'una paraula composta—, la labial o gutural amb la *l* es pronuncien com si corresponguessin a la síl·laba de la *l*. Per tant, es diu *a-Planar*, *a-Blanir*, *de-Clarar*, *a-Glutinar*, i no *aP-lanar*, *aP-lanir*, *deC-larar*, *aC-lutinar*.

Això s'esdevé també en alguerès: però la líquida *l*, tal com hem ja advertit, normalment és substituïda per la líquida *r*. Per tant, plana es pronuncia *prana*; *aplanar* es pronuncia *apranar*, etc. No s'observa, en canvi, la transformació fonètica de *B* en *P* i de *G* en *C*.

Quan una consonant precedeix el grup de labial o gutural i l, es pronuncia tot junt amb una sola emissió de veu. Exemples: *sem-bla*, *ram-bla*, *am-ple*, *cum-plir*, *xis-clar*, *xis-cle*, *un-gla*.

Exactament com en alguerès: ample es pronuncia am-pra; un-gla, un-gra.

En valencià es coneixen tant sols els sons muts [sic, per «sonants»], i no es fa separació entre muda i líquida.

Finalment, hi ha sons consonants que no poden trobar-se al principi de paraula, altres que no poden trobar-se a la fi, i tampoc enmig de paraula.

No poden trobar-se al principi de paraula els sons compostos *tj* i *tx*, encara que es pronuncien simples o amb un so idèntic o semblant al de la *ch* castellana (c africada). Per tant, s'escriu *Xina* per *CHina*, *Xocolate* per *Chocolate*.

No poden trobar-se a la fi de paraula la palatal dolça *j* (= *g*) ni la *v*. La primera és reforçada amb una *t*; per exemple, de *passeej-ar* i *blanquej-ar* es fan els substantius *passètj* i *blanquetj*, en comptes de *passeej* i *blanquej*. De *fug-ir*, *fuig* (= *futj*) en comptes de *fug*.

La *v* es vocalitza en *u* si és precedida per una vocal, com en *nau* (de *navis*) i *nóu* (de *novus* i *novem*). Si és precedida per consonant es converteix o bé en *b* (com en *corb* de *corvus*, i *corb* de *curvus*), o bé continua intacta, però seguida de vocal eufònica; així, *cervo*, de *cervus*, i *salvo*, de *salvus*.

No es poden trobar a fi de paraula o de síl·laba els tres sons dolços *b*, *d*, *g* que, per tant, es transformen en els respectius sons forts *p*, *t*, *c*.

Aquests mateixos fenòmens es verifiquen també en alguerès. Hem d'observar, però, a propòsit dels exemples proposats, que la líquida r es confon amb la líquida l i que a la -v final, convertida en -b, segueix sempre la vocal eufònica; per exemple, al corb català correspon colvu en alguerès, al cervo català l'alguerès celvu, etc.

Nota: A la fi de l'exposició proposaré un resum de totes les regles pròpies de l'alguerès. Aquí només cal destacar el fet que Palomba dedica ben poques paraules a la Fonètica, exposant normes incompletes o inexactes. Comença dient que «en alguerès es verifiquen molts canvis de consonants, però n'hi haurà prou amb tenir en compte els següents»:

«1. La *t* final dels adjectius i dels participis passats amb valor adjectiu esdevé *r* davant de la *a* del femení, però es manté intacta quan la *t* és precedida per una altra consonant. Exemples: *ascaranat*, *ascaranara*; molt, molta.»

*Palomba no va estudiar prou bé aquesta primera regla. Hauria hagut d'adonar-se d'un fenomen més general, o sigui que en alguerès la *d*, sempre que no coincideixi amb una consonant diferent de *r*, es pronuncia *r*, i també es pronuncia *r* si la segueix una altra *r*.*

*D'aquesta manera, el femení d'ascaranat és ascaranada, perquè la *t* s'ha transformat en *d*; però en alguerès es diu ascaranara perquè la *d* es pronun-*

cia r. De la mateixa manera, viut = viuda es pronuncia viura; muda, veu del verb mudar, es pronuncia mura; pedra es pronuncia perra; fadrí i fadrina, farri i farrina.

«2. Tant la l com la t (continua Palomba) es transformen en r davant de la a final del femení dels adjectius. Exemples: mal fa mara, qual fa quara, viut fa viura.»

I d'aquesta manera Palomba oblida un altre fenomen més general: l'intercanvi de les líquides l i r, que obeeix a aquesta regla: la l simple seguida de vocal es pronuncia r; la r seguida de consonant sovint es pronuncia l. Exemples: part es pronuncia palt; mort es pronuncia molt; curt es pronuncia cult; arts es pronuncia als. Pel que fa al viut (que fa viuda i es pronuncia viura), vegeu l'observació del capítol 1.

«3. La n a la fi de paraula no es troba als adjectius ni als substantius, però es conserva quan, a causa de l'aparició d'un sufix, es troba enmig de la paraula. Exemples: bo, bona, bunísim; capaljá, capaljans.»

Tampoc aquesta regla no és completa: 1r, perquè Palomba ha oblidat els adverbis (exemple: be, benísim); 2n, perquè de vegades la n apareix quan l'adjectiu precedeix una paraula que comença per vocal (exemple: bon apetitu); 3r, perquè nu fa nua i no nuna; cru fa crua, etc.

«4. La c intervocàlica es transforma en g. Exemples: grec, grega; groc, groga». Regla inexacta, perquè flac fa flaca i no flaga; bonic fa bonica i no boniga.

2. SONS VOCÀLICS

Els sons vocàlics són simples o compostos; aquests darrers són anomenats diftongs.

Sons vocàlics simples: Els sons vocàlics simples de la llengua catalana són els següents:

a (tònica)	com en	pa, blanc
a (àtona)	»	goma, amor
e (àtona)	»	pare, demà
e (oberta)	»	pèga, frèsc
e (tancada)	»	pex, vent
i	»	vi, fi
o (sonora)	»	bòn, nòy
o (tancada)	»	goç, bord
o (àtona)	»	gocet, bordet
u	»	tu, pur

D'aquests deu sons, en formen un de sol la *a* i la *e* àtones, i un altre so és format per la *o* àtona i per la *u*. Queden, per tant, vuit sons diferents entre ells.

Els mallorquins donen a la *e* un quart so diferent dels tres que representa en català, ja que té relació amb la *e* i amb la *o*, com en *juevert*, *veure*. Els valencians han acostat tant aquest quart so a la *o* que pronuncien fins i tot *o*, de manera que diuen *vòrer* per *vèurer*. Els antics no desconeixien aquesta pronúncia i escrivien tant *beure* com *boure*, *creu* i *crou*, *veu* i *vou*.

Pel que fa a tot el que s'ha dit sobre els sons de la a i de la e àtones i de la o àtona i de la u, voldria cridar l'atenció dels algueresos que, si coneguessin bé l'ús català, no creurien tan fàcilment els qui, sentint pronunciar mara allò que en català s'escriu mare, damà allò que en català s'escriu demà, patit en comptes de petit, lu per lo, carinyu per carinyo, etcètera, sentencien que l'alguerès no és català i que cal abandonar l'ortografia catalana per escriure'l tal com es pronuncia. Error màxim si reflexionem sobre el fet que cap llengua mai no s'escriu tal com es pronuncia.

El cert és que allà on en català escrit hi ha una e o una o àtones, l'alguerès pronuncia respectivament a i u, seguint una llei fonètica pròpia de la llengua catalana.

Diftongs: Pel que fa al diftong, les vocals es distingeixen en fortes i dèbils. Són fortes la *a*, la *e* i la *o* tòniques; són dèbils la *i*, la *u* i la *o* àtones.

Diftong és el so compost resultant de la pronúncia de dues vocals en una sola emissió de veu, com: *may*, *pau*, *rey*, *sèu*, *nòy*, *plou*, *riu*, *vuyt*.

Dues vocals fortes no formen diftong. Perquè hi hagi diftong cal que es trobin una vocal forta i una altra de dèbil, o bé dues vocals dèbils.

Les vocals fortes *a*, *e* no formen diftong ni tan sols als casos d'unió entre dues àtones o una àtona i una tònica, tal com es veu a *Aarón*, *veedor*, *pa-ella*, *idea*, *veam*, *real*, que de manera espontània se separen amb una *y*, tot dient *reyal* (que es contrau en *ral*), *veyam*, *ideya*, *payella*; això demostra la impossibilitat de formar diftong entre aquests grups.

No s'esdevé el mateix amb la *o*, que té un so idèntic a la *u* quan és àtona. D'aquesta manera, a partir de *jo* (*h*) *o* sé es fa el diftong *jo u sé*; de *ja os ho diré*, *ja us ho diré*; de *que ho sé jo?*, *que u sé jo?*

La mateixa observació val per a l'alguerès; només cal advertir que nosaltres hem abandonat el pronom ho i usem, en canvi, lo (lu): per tant, diem ja'l sé, etc.

Els diftongs es divideixen en reals i aparents. Són aparents els formats per vocal *u* escrita després de les consonants guturals *g* i *q*, amb una altra vocal, com *guapo*, *següent*, *quatre*, *qüestió*, *ambiguo*.

El so de questa *u* s'anomena irracional o incommensurable. Té la funció de labialitzar o arrodonir els sons explosius velars de la *q* i de la *g* guturals.

Fora del cas anterior, són veritables diftongs els formats per la combinació de les vocals fortes (*a*, *e*, *o*) amb les dèbils (*i*, *u*) o de dues vocals dèbils entre elles, i són els següents: *ai*, *ei*, *oi*; *au*, *eu*, *ou*; *ia*, *ie*, *io*; *ua*, *ue*, *uo*; *iü*, *ui*.

Aquests diftongs es subdivideixen en constants i variables.

Són variables els que normalment es pronuncien sense formar diftong, però que s'hi poden pronunciar. Per tal que un diftong sigui variable són necessàries dues condicions: primer, que una vocal dèbil en precedeixi una de forta (*ia, ie, io; ua, ue, uo*); segon, que cap de les dues no tingui accent tònic. Són, per tant, variables els diftongs de les paraules següents: *pròpia, criador, especie, pietat; serio, tionèt; continua, valua; continues, crueltat; strenuo, conspicuo*. En totes aquestes paraules el diftong generalment es divideix en dues síl·labes; però en certs casos, com per exemple al vers, poden formar una sola síl·laba.

Quan l'accent cau damunt una de les dues vocals no és tant freqüent el costum de pronunciar-les com una sola síl·laba. Exemples: *criát, riént, tió; suár, lluént, cuòt*.

Són diftongs constants els que es pronuncien sempre amb una sola emissió de veu. Es tracta dels vuit següents: *ai, ei, oi; au, eu, ou; iu, ui*. D'aquests vuit, sis es formen amb una vocal forta que en precedeix una de dèbil, i els altres dos amb dues vocals dèbils.

Per tal que les combinacions esmentades formin diftong, cap de les dues vocals no ha de ser accentada. En aquest cas es tractaria de dues síl·labes diferents, com es veu a *llaút, peúc, rabiút; país, beneit, oir, lluir, flúit, Suís, súi i suí* (de *suár*), *traspúi i traspuí* (de *traspuar*), que convindria escriure amb dièresi: *llaüt, peüc, etc.*

Quan la *i* és la segona vocal d'un diftong, és millor escriure *y* en comptes de *i*; per exemple: *may, rey, nòy, avuy*. Excepte en aquests casos, la *y* no fa diftong amb la vocal següent sinó que, amb funció de consonant, hi forma una sola síl·laba ordinària, com en *fe-ya, re-yet, no-yot*.

Les regles exposades valen perfectament per a l'alguerès sempre que, lògicament, existeixin les paraules corresponents. Per exemple, feya en alguerès és feva; reyet no s'utilitza; noyot no es diu, com tampoc no es diu noy.

És també oportú advertir que en català n'hi ha que acostumen a separar amb una h les vocals que no formen diftong. Exemple: lluhir, benehit, etc. Els més moderns ometen la h.

Sinalefa: La sinalefa consisteix a fer un diftong entre l'última vocal d'una paraula i la vocal inicial de la paraula següent; per exemple, *la unitat* es pronuncia *lau-ni-tat* (3 síl·labes) i no *la-u-ni-tat* (4 síl·labes).

En català no és una llei rigorosa, com en castellà, fer la sinalefa sempre que coincideixen dues vocals, encara que siguin àtones, una final i l'altra inicial de la paraula següent. D'aquesta manera, a Ausiàs Marc, *Amor*, 74:

La tarda es la vostra enemiga,

i, del mateix autor (*ibid.*, 4):

De anar avant, perquè no hi véu petjada.

Sons merament eufònics: En català hi ha alguns elements que no tenen valor ideològic, però que serveixen per a fer eufònica la coincidència de dos sons de difícil pronúncia: aquests sons són la *e* i la *n*.

La coincidència de la *s* final dels afixos o enclítics plurals amb un altre afix o enclític o bé amb el verb acostuma a fer-se eufònica intercalant una *e*. D'aquesta manera, es diu:

Els-e separa, per *els separa*.

Fillems-e-la, per *fillem-nos-la*, *fillem-ns-la*.

Campáns-e-la, per *campar-nos-la*, *campá-ns-la*.

Guardéus-e-les, per *guarden-vos-les*, *guarden-us-les*.

Partiús-e-la, per *partiu-vos-la*, *partiu-us-la*.

Amb la nasal *n* els catalans eviten el *hiatus* resultant de la coincidència de la preposició *a* amb certes paraules que comencen per vocal. Es tracta de:

I. L'article propi *en* i l'article definit *el*. Per analogia s'ha estès aquest ús a l'article femení *la*, de manera que es diu *a-n-a l'anima*, per *a l'anima*. En aquest cas es repeteix la *a* sense necessitat, i entre les dues *a* s'hi posa la *n* eufònica.

II. Amb l'adjectiu indeterminat *algú*, *algún*.

III. Quan segueix el pronom personal *ell*, *ella*. Antigament davant d'aquests pronoms, en comptes de la *n* eufònica, s'usava la *d*, com fan encara els valencians. Els balears usen la *n*.

Per analogia s'utilitza la *n* eufònica amb els singulars dels altres dos pronoms de primera i segona persona, de manera que es diu *a-n-a mi*, *a-n-a tu*, per *a mi*, *a tu*.

La mateixa cosa s'esdevé amb la segona persona del plural: *a-n-a vos*, per *a vos*.

IV. Davant dels demostratius *aquell*, *aquèx*, *aquest* i dels neutres corresponsents: *allò*, *axò*, *açò* (*asò*).

V. Quan la *a* és seguida pel relatiu *que*, *qui*, *quin*. En aquest cas es duplica la *a*, com amb l'article femení i amb els pronoms de primera i segona persona (veg. I i III).

La preposició *ab*, pronunciada *amb*, s'uneix anàlogament als relatius, tot intercalant la preposició *a*, és a dir, una *a* eufònica. D'aquesta manera, els catalans diuen: *¿Amb-a-qui anaves?* *¿Amb-a-què surts ara?*, per *ab qui* o *amb qui*, *ab què* o *amb què*.

VI. Amb els adverbis de lloc *aquí*, *allí*, *ací*, *ençà* (*ensá*), *enllá*.

En alguerès la e eufònica és desconeguda.

I. *Com que en alguerès no existeix l'article propi en (tot i que se'n conserva la memòria: un carrer de l'Alguer, l'actual carrer Gioberti, antigament es deia en Canonjas) ni l'article el (en alguerès hi ha l'article lo, que es pronuncia lu perquè és atòn, i sovint s'apostrofa en 'l o bé l'), l'ús de la n eufònica no pot existir en aquests casos.*

II. *De la mateixa manera, s'ha perdut l'ús d'algu, algún. Es diu qualqui, paraula sens dubte introduïda a partir del sard.*

III. *No es respecta l'ús de la n eufònica davant d'ell, ella, mi, tu, vos, de manera que es diu: a ell, a ella, a mi, a tu, a vos.*

IV. *D'altra banda, es respecta l'ús de la n eufònica davant dels demostratius aquell, aquex, aquest, i llurs neutres alló, axó (asó = açó no s'utilitza). Així, nosaltres diem: ¿Cosa li has dit a-n-aquell home? (homa). Jo era a-n-allí. Tu no pensas ni a-n-alló ni a-n-açó. I quants són els que venen en la n eufònica un en i escriuen per exemple: tu no pensas en axó (perquè en alguerès en es pronuncia an)!*

V. *Amb els relatius, l'alguerès no recorre a la n eufònica. Recorre en canvi aa o ab o amb, que es pronuncia am a causa de la desaparició definitiva de la b. Per tant, es diu am-a-tu, am-a-ell, etc. Malgrat tot, es dubta que la forma am-a vingui d'amba, que en alguns pobles catalans s'utilitza en comptes d'ab o amb.*

VI. *Finalment, els algueresos utilitzen la n eufònica amb els adverbis de lloc aquí i allí, però no amb enllà (ací i ençà no són formes alguereses). Per tant, es diu: So vangut a-n-aquí; so anat a-n-allí, d'acord amb tot el que hem observat a propòsit del número IV.*

RESUM

§ 1

I. *En alguerès són mudes:*

1r) *La l de les desinències -lm i -lp: colp, palm, es pronuncien cop, pam.*

2n) *La r final de l'infinitiu dels verbs en -ar i en -ir i dels verbs en -er amb la e tònica: anar, fugir, saber, es pronuncien aná, fugí, sabé. En canvi, els infinitius dels verbs amb la e àtona es pronuncien amb la final -ra. Exemples: veurer, escriure, es pronuncien veura, escriura (veg. § 2). A les altres parts del discurs, la r és de vegades sonant i de vegades muda: favor i temor es pronuncien favor i temór; sabor, color i calor es pronuncien sabó, curó (veg. § 2 i noteu el canvi de l en r) i caró.*

3r) *La t final precedida per l o n es perd si la paraula que segueix comença per consonant. Exemples: malalt mal, es pronuncia maral mal; davant meu, es pronuncia davan meu, etc. La t final precedida per r es perd al plural: parts, arts i desperts es pronuncien pals, als i despels.*

II. Intercanvi de líquides

Normalment la l es pronuncia r tant si la l és al principi de síl·laba com si és precedida per una labial o per una gutural. Exemples: mala es pronuncia mara; amable es pronuncia amabra; miracle es pronuncia miracra; plana es pronuncia prana.

Quan la r és al principi dels grups -rt i -rts es pronuncia l, com als exemples ja esmentats art, arts, part i parts, que es pronuncien alt, als, palt, pals, etc.

III. Canvi de d en r

La d enmig de paraula, seguida per una vocal amb la qual forma síl·laba, es pronuncia r. Exemples: viuda, rodó i rodolí, es pronuncien viura, ruró i rururi; però dar, donar, dona, etc. conserven la d. De la mateixa manera, es pronuncia r la d seguida per r. Exemples: pedra, padrí es pronuncien perra, parrí.

IV. *La t final del participi passat i dels adjectius canvia, al femení, en d, que es pronuncia r. Exemples: viut = viuda = viura; mut = muda = mura; begut = beguda = bagura.*

V. *Els noms i els adjectius que al singular acaben per o o per a a causa de la caiguda de la n, la recuperen al femení i al plural (i els adjectius al grau superlatiu): bo = bona, bons, boníssim; capellà = capellans = capallans.*

La mateixa regla val per a l'adverbi be, beníssim. La n apareix també al singular dels adjectius o al grau positiu dels adverbis si segueix una paraula que comença per vocal o per d. Exemples: bon apetito, ben dit, bon dia.

VI. *Els adjectius la desinència originària dels quals és g, posteriorment transformada en c, recuperen la g al femení, com grech = grega; groch = groga.*

§ 2

1. *La e i la o àtones es pronuncien respectivament a i u. Exemples: mare es pronuncia mara; lo es pronuncia lu, etc.*

2. *La n eufònica es manté davant dels demostratius aquell, aqueix, aquest i als neutres allò i això; amb els adverbis de lloc aquí i allí.*

3. *Es dubta si cal considerar com a eufònica la a a conjunció a ma (català, ab, amb).*

23. LES MEMÒRIES DE FRANCESC MANUNTA

En l'obra de Francesc Manunta, poeta fonamentalment religiós —o, amb paraules de Pere Català i Roca (1970, p. 9-15), «sacerdot i, per tant, poeta»—, és recurrent la voluntat de transcendència després de la mort:

Sóc, o vull ésser,
el sarment podat
pel Vinyater diví,
perquè doni més fruit!

Sóc, o vull ésser,
com un ciri blanc
que llum dóna i calor,
i a poc a poc, suaument,
se despaga, donant-se.⁴⁵⁵

Així escrivia el poeta al seu primer recull, *Les vens*, publicat l'any 1970. Al llarg del seu viatge espiritual vers el «Cos total del Crist», cap al cim de «la muntanya de Déu», mossèn Manunta trobà sovint en el crepuscle, en la nit, la metàfora que li permetia d'expressar la seva pregonera fe en una segona naixença. D'aquesta manera, la solitud és

tenebra d'una nit que prepara
l'alba radiosa,
que podré veure ona per ona, sempre,
l'oceà infinit de l'Amor.⁴⁵⁶

455. «El cristià» (*Les vens*, 1970).

456. «Desemparament» (*Aigües vives*, 1976).

Però és sobretot a partir de *Llavors de llum* que l'anhel del poeta prendrà cos en una metàfora que ja no abandonarà la seva obra: la metàfora que dóna títol al llibre, la «llavor» que recull de l'Evangeli segons sant Joan: «Si el gra de blat no cau a terra i no hi mor, resta ell tot sol. Però si mor, lleva fruit abundant» (Jo XXII, 24).

Aquest versicle obre precisament el tercer capítol de les *Memòries* de Francesc Manunta. La relació entre els textos sagrats i la metàfora de la llavor, amb la qual s'identifica l'home, ja restava clara en aquests versos de l'any 1981:

Llavor petita com la de mostassa,
llevat dins la pasta, l'Evangeli
avança a poc a poc al nostre món.
Vull ésser també jo aquesta llavor
ofrenada a la terra per morir.⁴⁵⁷

Ara bé, entre *Llavors de llum* i les *Memòries* un trist esdeveniment havia alterat el viatge literari de mossèn Manunta: la mort de la mare, a la qual va dedicar, el 1986, *Miques de mirall*. Al seu recordatori podem llegir els versos amb què el poeta, en nom seu i dels germans, agraeix a la mare, a més de la fe,

la llengua i la cultura catalanes
de l'Alguer, que tu nos has dat.⁴⁵⁸

Josep Vallverdú va respondre a aquest recordatori amb uns versos que coincideixen amb el canvi de rumb que pren en la poesia de Manunta la metàfora de la llavor:

Deia el poeta: l'home té tres vides:
mortal, del més Enllà, i la de la fama,
que és el record que deixa entre els vivents,
llavor i exemple, i aura perfumada.⁴⁵⁹

«Llavor i exemple», «record». Amb la mort, l'home transcendeix també en aquesta vida. La llavor reneix, i el seu llegat no és tan sols espiritual, sinó també cultural: «He dedicat a la memòria de la mia mare aquest recull de poe-sies», escrivia Manunta, presentant *Miques de mirall*. «És un deute de gratitud. És just d'agrair-li, entre les altres coses, també el fet que va comunicar-me la llengua i la cultura catalanes de l'Alguer.»

457. «Llavors de llum» (*Llavors de llum*, 1981).

458. «Deute d'agraïment» (*Miques de mirall*, 1988).

459. «En record d'Anna Maria Baldino, vídua Manunta» (*Miques de mirall*, 1988).

Des de l'Evangeli i per la dolorosa experiència de la mort de la mare, Francesc Manunta vol transformar-se ell també en «llavor de catalanitat» a l'Alguer: «El present és preocupant», afirmava en una entrevista, l'any 1994, pocs mesos abans de la seva mort, «perquè els qui parlem català som cada cop menys. Entre els més joves, la nostra llengua s'està perdent. De manera que la nostra obra té gran importància com a testimoniatge. Més endavant, els algheresos que vulguin podran trobar gent que ha estat fidel a la tradició cultural algheresa, a la llengua catalana de l'Alguer. I això és important: l'Alguer ha de contribuir al progrés de la literatura catalana. I el que passarà més tard, només Déu ho sap. *Però jo sempre penso que la llavor, quan mor, pot donar encara el seu fruit*» (Armangué, 1995, p. 109 i 112).

«Llavor i exemple», «record». A les *Memòries* de Francesc Manunta hi podem llegir que «Anna Maria Baldino i Urtis» —mare del poeta— «representava, sens dubte, l'Alguer popular, ben arrelada a la llengua i a les tradicions catalanes. El fet d'ésser quasi analfabeta preservava millor, en ella, el dialecte algherès, que va transmetre integralment als fills.» I, amb la llengua, les rondalles, les cançons, les pregàries...

No és per un caprici formal que mossèn Manunta enceta les seves *Memòries* recordant la malaltia de la mare: «Un home assoleix la majoritat quan perd la mare!», recorda el protagonista. Aquest recurs permet a l'autor que, en la narració, l'home prengui consciència del llindar que travessa, del límit rere el qual deixa, ara ja per sempre, la *minoritat* afectiva; i que, durant les «Nits de vetlla» —tercer capítol de les *Memòries*—, ara ja més enllà de l'estricta marc narratiu, recordi la seva infància.

En cada nen hi ha una llavor de llum,

havia escrit Manunta.⁴⁶⁰ I, a *Miques de mirall*:

Mon ser està arrelat
als records de la infància.⁴⁶¹

«L'enyorança de Francesc Manunta», escriu Josep Vallverdú (1988, p. 23), «és una enyorança de globalitat lírica, sentida des de cada alenada d'aire, des de cada ginqueta.» La literatura permetrà al nostre poeta de donar forma, materialitat, a la seva enyorança, a la llarga història que se li fon a les mans, a mesura que es fon la vida de la mare

460. «Hi ha en cada pessebre un Jesuset» (*Llavors de llum*, 1981).

461. «L'Alguer» (*Miques de mirall*, 1988).

com un ciri blanc
que llum dóna i calor,
i a poc a poc, suaument,
se despaga.

D'aquesta manera, la necessària reconstrucció del passat es tradueix en unes *Memòries* que volen ésser més una evocació que no pas una confidència; en uns «Records d'infància» que seguiran més el fil de l'anècdota que no pas el de la confessió.

Per tal d'articular aquest programa, però, Manunta ha d'abandonar la poesia, terreny en el qual s'ha mogut fins ara de manera quasi exclusiva. I ho fa decidit, conscient que es tracta alhora d'un servei, d'una llavor gairebé nova a l'Alguer: «El que cal» afirmava, «és donar a l'Alguer una prosa en català. Per la formació que vam rebre a l'escola era més fàcil que ens orientéssim cap a la poesia que no pas cap a la prosa; i, després, hi ha limitacions de caràcter lèxic. Així i tot, jo mateix estic escrivint les meves memòries» (Armangué, 1995, p. 112).

Amb les seves *Memòries*, Francesc Manunta volia culminar alhora el procés de depuració lingüística que el portava de l'alguerès actual a l'alguerès clàssic,⁴⁶² del qual parlava amb tant d'entusiasme. Al llarg d'aquest viatge enrere, vers el passat, gràcies al qual recuperava la infància, l'enamorat de la llengua retrobà també les paraules antigues i els vincles de germanor que el lligaven a la llunyana terra de ponent: retrobà Catalunya en la llengua i en el llegat cultural a l'Alguer. I tot filtrat a través de la veu de la seva mare.

La malaltia, però, va interrompre la redacció de les *Memòries*. El 22 de maig de 1994, el nostre autor escrivia a l'amic Pere Català i Roca: «T'envio el que fins ara he escrit de les meves memòries. La salut malferma m'ha impedit de continuar-les des d'uns vuit mesos, més o menys. Em ve el dubte si tenen alguna utilitat. Voldria que, deixant de part el sentiment d'amistat que et fa misericordiós amb els meus treballs, em diguis si et sembla oportú que les continuï. Porto endavant les coses que em semblen més importants, com, per exemple, la missa en alguerès: si Déu vol sortirà, d'aquí a tres anys, un *Missal alguerès* que serà genuïnament català. T'envio una forta abraçada.»

I després de la malaltia, el 13 de gener de 1995, la mort.

462. L'expressió és de Jordi Carbonell (1988, p. xxiv).

24. BIBLIOGRAFIA

- AGUILAR, Francisco (1893). *Bibliografía de autores españoles del siglo XVIII*. Madrid.
- AGUILÓ I FUSTER, Marià (1923). *Catálogo de obras en lengua catalana impresas desde 1474 hasta 1860*. Madrid. [Edició facsímil: Barcelona; Sueca, 1977]
- ALBERT, R.; GASSIOT, J. (1928). *Parlaments a les Corts Catalanes*. Barcelona.
- ALCÁZAR MOLINA, C. (1962). «La concencia [sic] española en Cerdeña». A: *Atti del Sesto Congresso Internazionale di Studi Sardi*. Càller, p. 505-521.
- ALCOVER, Antoni Maria; MOLL, Francesc de B. (1926-1962). *Diccionari català-valencià-balear*. 10 v.
- ALVAU, Pere Lluís (1989). «40 anys a la recerca del "sidaru"». *L'Alguer*, II, núm. 6 (novembre-desembre), p. 6.
- ALZIATOR, Francesco (1954). *Storia della letteratura di Sardegna*. Càller.
- (1957). *Il folklore sardo*. Bologna.
- AMADES, Joan (1956). «Un aspecte de la influència de la cultura catalana a Sardenya». *Lares*, XXII.
- AMARI, M. (1904). «Notizie della impresa de' pisani su le Baleari secondo le sorgenti arabiche». A: CALISSE (1904), p. XLIX-LV.
- ANATRA, Bruno (1973). «I "quinque librorum" nei sinodi sardi». A: *Atti del seminario di demografia storica 1971-1972*. Vol. I, p. 63-68. Roma.
- ANATRA, B.; PUGGIONI, G. (1983). *Fonti ecclesiastiche per lo studio della popolazione. Inventario dei registri parrocchiali di sette diocesi della Sardegna Centro-Meridionale*. Roma.
- ANGUERA DE SOJO, J. (1914). *El dret català a l'illa de Sardenya*. Barcelona.
- ARCA, Antoni (1998). *Per una història del meu poble i de mi mateix*. Lleida.
- ARCE, Joaquín (1960). *España en Cerdeña. Aportación cultural y testimonios de su influjo*. Madrid. [= *La Spagna in Sardegna*, trad. Luigi SPANU, Càller, 1982]
- ARMANGUÉ, Joan (1995). «La literatura algueresa contemporània». *Quaderni Ibero-americani*, núm. 77 (juny) p. 105-113. [= *Omaggio alla Catalogna*, ed. Giuseppe TAVANI, Roma, 1995]
- (1996a). *L'epistolari alguerès de Rossend Serra*. L'Alguer.

- (1996b). *Llengua i cultura a l'Alguer durant el segle XVIII: Bartomeu Simon*. Barcelona.
- (1998). *El Parnàs Alguerès. Poesia arcàdica a l'Alguer (1778-1806)*. Barcelona.
- (1999a). *De l'Arcàdia al cafè. Textos de literatura popular algueressa (1806-1825)*. Barcelona.
- [ed.] (1999b). *La Setmana Santa a l'Alguer. Festa, Drama i Cançó*. I Simposi d'Et-nopoètica (1998) de l'Arxiu de Tradicions de l'Alguer. Barcelona.
- ARMANGUÉ, Joan; BOSCH, Andreu (1994). «La "Fonologia algueressa" de Joan De Giorgio Vitelli». *Revista de l'Alguer*, vol. v, p. 139-169.
- ARMANGUÉ, Joan; SCALA, Luca [ed.] (1999). *Qui bella missió*. L'Alguer.
- ARRIBAS PALAU, A. (1952). *La conquista de Cerdeña por Jaime II de Aragón*. Barcelona.
- ARTIZZU, Francesco (1973). *Pisani e catalani nella Sardegna medioevale*. Pàdua.
- (1983a). *Ricerche sulla storia e le istituzioni della Sardegna medievale*.
- (1983b). «Le condizioni della donna nelle catalane ordinazioni dei consiglieri del Castello di Cagliari del secolo XIV». A: ARTIZZU (1983a), p. 61-87.
- (1983c). «Relazioni commerciali tra la Sardegna e Marsiglia nel secolo XIII». A: ARTIZZU (1983a), p. 29-38.
- (1985). «La Sardegna pisana e genovese». Sàsser. [= *Storia della Sardegna antica e moderna*, dir. Alberto BOSCOLO, vol. v]
- BAILLE, Faustino C. (1801). *Vicende tipografiche di Sardegna, esposte in dodici qualità di caratteri esistenti nella Reale Stamperia di Cagliari*. Càller.
- BALSAMO, Luigi (1964). «I primordi dell'arte tipografica a Cagliari». *La Bibliofilia*, vol. LXIV, p. 1-31.
- (1968). *La Stampa in Sardegna nei secoli XV e XVI, con appendice di documenti e annali*. Florència.
- BARATIER, E. (1951). *Histoire du commerce de Marseille*. Paris.
- (1959). «L'inventaire des biens du prieuré de Saint Saturnin de Cagliari dépendant de l'Abbaye Saint Victor de Marseille». A: LODDO (1959). Vol. II, p. 43-74.
- BATLLE, Carme (1988). «L'expansió baixmedieval (segles XIII-XV)». A: VILAR, Pierre [dir.], *Història de Catalunya*. Vol. III. Barcelona.
- BATLLORI, Miquel (1962). «La cultura catalano-aragonesa durant la dinastia de Barcelona (1162-1410). Nous corrents de recerca de 1940 a 1960». A: *VII Congrès d'història de la Corona d'Aragó. Ponències*. Barcelona, p. 329-407. [= *Orientacions i recerques. Segles XII-XX*, Barcelona, 1983, p. 11-79]
- (1971). *Catalunya a l'època moderna*. Barcelona.
- BAUDI DI VESME, Carlo [ed.] (1877). *Codice Diplomatico di Villa di Chiesa in Sardegna*. Torí (Historiae Patriae Monumenta; xvii).
- BESTA, Enrico [ed.] (1906). *Liber Judicum Turritanorum*. Palerm.
- (1908-1909). *La Sardegna medioevale*. Palerm. 2 v.
- BIMA, P. L. (1845). *Serie cronologica degli arcivescovi e vescovi del Regno di Sardegna*. Asti.
- BIROCCI, Italo (1989). «Il Regnum Sardiniae dalla cessione dell'isola ai Savoia alla "fusione perfetta"». A: GUIDETTI (1989), p. 196-198.
- BLASCO, Eduard (1989). «Contribució a la coneixença de l'alguerès medieval». A: *Miscel·lània Joan Fuster*. Vol. I. Montserrat, p. 165-193.

- BOGLIOLO, Enrico (1989). *Tradizione e innovazione nel pensiero politico di Vincenzo Bacallar*. Milà.
- BOIX, Emili; FARRÀS, Jaume (1996). «Coneixement i usos lingüístics dels estudiants de secundària d'Andorra l'any 1992». A: *Jornades de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans a Andorra*. Barcelona; Andorra la Vella, p. 49-84.
- BONU, Raimondo (1959). *Serie cronologica degli Arcivescovi d'Oristano*. Sàsser.
- BOSCH I RODOREDÀ, Andreu (1994). «De Giorgio Vitelli i la "Gramàtica catalana" de Nonell». A: ARMANGUÉ i BOSCH (1994), p. 145-150.
- (1998). «El català de l'Alguer, el nou marc legal i l'escola». A: MANINCHEDDA (1998). Vol. I, p. 373-396.
- BOSCOLO, Alberto (1958). *L'abbazia di San Vittore, Pisa e la Sardegna*. Pàdua.
- (1964). *Le fonti della storia medioevale*. Sàsser.
- (1978). *Sardegna, Pisa e Genova nel Medioevo*. Gènova.
- BOSCOLO, Alberto; SANNA, Antonio [ed.] (1957). *Libellus Judicium Turritanorum*. Càller.
- BOVER, August (1984). «Els goigs sards». A: CARBONELL-MANCONI (1984), p. 105-110.
- (1987). «L'epistolari alguerès de Francesc Matheu». A: *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*. Vol. xv, p. 153-166 [= *Miscellània Antoni M. Badia i Margarit*, 7].
- (1993). «Dos goigs sardo-catalans: Sant Baldiri de Càller i la Verge del Roser». A: *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*. Vol. xxvii, p. 95-110.
- (1994). «Contribució a l'epistolari de Joan Palomba. Lletres dels lingüistes P. E. Guarnerio i M. L. Wagner». *Revista de l'Alguer*, vol. v, p. 101-112.
- BRANDILEONE, Francesco (1902). «Note sull'origine di alcune istituzioni giuridiche in Sardegna durante il Medio Evo». *Archivio Storico Italiano*, vol. xxx, p. 275-325.
- BRIGAGLIA, Enlio [ed.] (1974). «Dagli ultimi moti antif feudali alla «Fusione» col Piemonte (1800-1847)». A: BOSCOLO, Alberto; BRIGAGLIA, Enlio; DEL PIANO, Lorenzo [ed.]. *La Sardegna contemporanea. Dagli ultimi moti antif feudali all'autonomia regionale*. Càller, p. 69-153.
- [dir.] (1982-88). *La Sardegna. Enciclopedia*. Càller. 3 v.
- BROOK, L. L.; CASULA, F. C.; COSTA, M. M.; OLIVA, A. M.; PAVONI, R.; TANGHERONI, M. (1984) *Genealogie medioevali di Sardegna*. Càller-Sàsser.
- BUDRUNI, Tonino (1985). «Pestilenze e ripopolamento ad Alghero nell'età spagnola (1582-1652)». *Quaderni sardi di storia* (gener 1985 - desembre 1986), p. 109-124.
- (1986). *Breve storia di Alghero*. L'Alguer.
- BULLEGAS, Sergio (1975). «I gosos come "materiale drammatico". A proposito di sei inediti del 1631». *Bollettino del Repertorio e dell'Atlante Demologico sardo*, vol. vi, p. 16-27.
- (1976). *Il teatro in Sardegna fra cinque e seicento, da Sigismondo Arquer ad Antioco del Arca*. Càller.
- (1997). *La scena e il paesaggio. Cagliari e Mara, Sant'Antioco e Iglesias, Sulcis e Sigerro: l'entroterra cagliaritano e il Sulcis. Luioghi geografici e scenari paradisiaci della «Passio» di S. Antioco in un manoscritto secentesco di Salvatore Vidal*. Alexandria.
- BUSIA, Stefania (1996). «"Llibre del Consolat de Mar". Descrizione del ms. 80 della Biblioteca Universitaria di Cagliari». *Revista de l'Alguer*, vol. vi, núm. 6, p. 23-37.

- BUSQUETS, J. (1975). «Els llibres parroquials i la llengua catalana. Nota històrica». *Butlletí de l'Església de Girona*, vol. iv, núm. 254, p. 3-8.
- CABESTANY I FORT, Joan (1984). «Els mercaders catalans i Sardenya». A: CARBONELL i MANCONI (1984), p. 25-34.
- (s. d.). *Alfonso el Benigno y el gobierno catalano-aragonés en la isla de Cerdeña (1327-1336)*. [Tesi doctoral inèdita]
- CADONI, ENZO; TURTAS, Raimondo (1988). *Umanisti Sassaresi del '500: le biblioteche di Giovanni Francesco Fara e Alessio Fontana*. Sàsser.
- CADONI, ENZO; LANERI, Maria Teresa (1994). *Umanisti e cultura classica nella Sardegna del '500. 3: L'inventario dei beni e dei libri di Monserrat Rosselló*. Sàsser. 2 v.
- CALISSE, C. [ed.] (1904). *Liber Maiolichinus*. Roma.
- CAPMANY, Antonio de (1965). *Libro del Consulado del Mar*. Edició del text original català i traducció castellana, a càrrec de Josep Maria Font i Rius. Barcelona.
- CARBONELL, Jordi (1977). «La literatura catalana durant el període de transició del segle XVIII al segle XIX». A: COLON, G. [ed.] *Actes del Quart Colloqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Basilea, 22-27 de març de 1976)*. Montserrat, p. 87-102.
- (1979). «Elements d'història social i política de la llengua catalana». *Treballs de Sociolingüística*. Vol. II, p. 87-102.
- (1984a). «L'ús del català als "Quinque librorum" en algunes diòcesis sardes». *Estudis Universitaris Catalans*. Vol. XXVI, p. 17-40. [= *Miscel·lània Aramon i Serra*, 4]
- (1984b). «La llengua i la literatura medievals i modernes». A: CARBONELL i MANCONI (1984), p. 93-98.
- (1988). «L'antologia de poesia religiosa algueresa de Francesc Manunta». A: Francesc MANUNTA (1988-1991). Vol., p. XXIII-XXVII.
- (1994). *La llengua catalana a Sardenya*. Universitat Autònoma de Barcelona [Lliçó inaugural del curs acadèmic 1994-1995]
- CARBONELL, Jordi; MANCONI, Francesco [ed.] (1984). *Els catalans a Sardenya*. [Versió italiana: *I catalani in Sardegna* (Cinisello Balsamo 1984)]
- CARIA, Rafael (1881). «Introduzione». A: TODA (1981), p. 11-76.
- CASTELLI, Costantino (1877). *Ordinamento e tenuta dell'Archivio Comunale secondo la classificazione adottata nell'Ufficio comunale d'Iglesias*. Roma.
- CASULA, Francesco Cesare (1974). «Influenze catalane nella cancelleria giudiciale arborense del sec. XII: i sigilli». A: *Studi di paleografia e diplomatica*. Pàdua.
- (1977). *Carte Reali Diplomatiche di Giovanni I il Cacciatore, re d'Aragona, riguardanti l'Italia*. Pàdua.
- (1985). *La Sardenya catalano-aragonesa. Perfil històric*. Barcelona.
- (1990). *La Sardegna aragonesa. 1: La Corona d'Aragona. 2: La Nazione Sarda*. Sàsser. [= *Storia della Sardegna antica e moderna*, dir. Alberto BOSCOLO, vol. VI-VII]
- (1992). *La storia di Sardegna*. Sàsser. 2 v.
- (1993). «Il "Regnum Sardiniae et Corsicae" nell'espansione mediterranea della Corona d'Aragona. Aspetti politici». A: *La Corona d'Aragona in Italia* (1990) (v. *infra*). Vol. I, p. 39-48.
- CATALA I ROCA, Pere (1970). «Presentació». A: MANUNTA, Francesc. *Les veus*. Barcelona, p. 9-15.

- (1998). *L'avventura catalanista de «La Palmavera»* (L'Alguer 1906). L'Alguer. *Catálogo de la colección de folletos Bonsoms, relativos en su mayor parte a historia de Cataluña*. Vol. I: *Folletos anteriores a 1701*. Barcelona.
- CAULA, FRANCISCO (1951). *El vizcondado de Bas y la casa de Ampurias*. Olot.
- CHERCHI PABA, F. (1969). *Don Miquel Obino e i moti antifeudali lussurgesi (1796-1803)*. Càller.
- CIASCA, RAFFAELE (1931-1934). *Bibliografia sarda*. Roma. 5 v.
- CIRESE, ALBERTO M. (1988). *Ragioni metriche*. Palerm.
- CIUFFO, ANTONI (1906). *La conquista de Sardenya. Ensaig y versos*. Sàsser: Tip. Armonia Sarda.
- (1908). «Influencies de l'italià y diferents dialectes sards en l'alguerès». A: *Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana* (V. *infra*), p. 170-192.
- CLARK, MARTIN (1989). *La storia politica e sociale (1847-1914)*. A: GUIDETTI (1989), p. 243-285.
- COMAS, ANTONI (1964). *Història de la literatura catalana*. Vol. IV. Sant Joan Despí. [= RIQUER, MARTÍ DE. *Història de la literatura catalana*. Vol. IV]
- CONDE, RAFAEL (1988). «La Sardegna aragonese». A: GUIDETTI (1988), p. 251-278.
- CONDE Y DELGADO DE MOLINA, RAFAEL (1995). «Oristano e il giudicato d'Arborea nell'Archivio della Corona d'Aragona». A: MELE (1995a), p. 61-76.
- CONDE Y DELGADO DE MOLINA, RAFAEL; ARAGÓ CABAÑAS, ANTONIO MARÍA (1984). *Cas-tell de Callar. Cagliari catalano-aragonese*. Càller.
- CONI, FRANCO (1954). *Elenco descrittivo degli incunaboli della Biblioteca Universitaria di Cagliari e di altre biblioteche sarde*. Càller.
- CONTINI, G. (1960). *Poeti del Duecento*. Vol. I. Milà-Nàpols. [= *La letteratura italiana. Storia e testi*. Vol. II]
- La Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XVII)* (1993-2000). Atti del XIV Congresso di Storia della Corona d'Aragona. Sassari-Alghero 19-24 Maggio 1990. Sàsser. 7 v.
- CORRIDORE, FRANCESCO (1901). «Prima e dopo la conquista austriaca della Sardegna». A: *Bricciche storiche*. Vol. II. Càller.
- COSSU, MARIA GIUSEPPA (1990). «Questioni di storia linguistica della Sardegna con riferimento alla Diocesi di Bosa nel XVII secolo». A: *La Grotta della Vipera*, vol. XVI, núm. 50-51, p. 9-29.
- (1992). «La convivenza del sardo e del catalano nella diocesi di Bosa nel XVII secolo e l'interferenza dello spagnolo». A: *Annali della Facoltà di Magistero dell'Università di Cagliari*. Nuova Serie, vol. XVI (1992), p. 119-155. [= *Miscellanea in onore del prof. Jordi Carbonell*]
- COSTA, ENRICO (1937-1939). *Sassari*. Sàsser. 3 v.
- COSTA, MARIA-MERCÈ (1962). «Dades sobre els governadors de Sardenya en temps de Pere el Cerimoniós». A: *VII Congreso de Historia de la Corona de Aragón*. Vol. II. Barcelona, p. 355-367.
- (1964). «Oficials de la Corona d'Aragó a Sardenya (segle XIV). Notes biogràfiques». *Archivio Storico Sardo*, vol. XXIX, p. 323-377.
- D'ARIENZO, LUISA (1977). «Una nota sui consolati catalani in Sardegna nel secolo XIV». *Annali della Facoltà di Scienze Politiche*, vol. III (1977-1978), p. 66-68.

- (1978). «Il codice del Breve pisano-aragonese di Iglesias». *Medioevo. Saggi e Rassegne* (Càller), núm. 4, p. 67-89.
- (1981). «La cancelleria di Pietro IV d'Aragona nell'assedio di Alghero di 1354». *Archivio Storico Sardo*, vol. XXXII, p. 139-158.
- (1982). «Gli studi paleografici e diplomatistici sulla Sardegna». *Archivio Storico Sardo*, vol. XXXIII, p. 193-202.
- (1986). «Gli Statuti sassaresi e il problema della loro redazione». A: MATTONE e TANGHERONI (1986), p. 107-117.
- DAY, John (1987). *Uomini e terre nella Sardegna coloniale, XII-XVIII secolo*. Torí.
- DE BARTHOLOMAEIS, V. (1931). *Poesie provenzali storiche relative all'Italia*. Roma. 2 v.
- DEL PIANO, Lorenzo (1984). *La Sardegna nell'Ottocento*. Sàsser.
- DELOGU, Raffaello (1953). *L'architettura del Medioevo in Sardegna*. Roma.
- DELPONT, Jules (1905). *Las Terras de Llengua Catalana*. Extrait du XLVI Bulletin de la Societé Agricole, Scientifique et Littéraire des Pyrénées-Orientales. Perpinyà: Imprimerie Comet.
- (1908). *Les catalans de l'Alguer*. Extrait du XLIX Bulletin de la Societé Agricole, Scientifique et Littéraire des Pyrénées-Orientales. Perpinyà: Imprimerie Comet.
- DEPLANO, Andrea (1996). «Testi in sardo». A: PABA (1996), p. 281-330.
- DI TUCCI, R. (1925). *Il libro verde della città di Cagliari*. Càller.
- DIOTALLEVI, Ferdinando (1904). *Compendio della vita del B. Salvatore d'Orta, frate minore*. Càller.
- (1938). *Vita di S. Salvatore da Horta, frate minore*. Càller.
- DOMÍNGUEZ BORDONA, J. (1931). *Catálogo de los manuscritos catalanes de la Biblioteca Nacional de Madrid*. Madrid.
- DOXEY, Gary B. (1996). «Genovesos i pisans a les illes Balears (1146-1229)». A: *La Corona d'Aragona in Italia* (1990) (veg. *supra*). Vol. III, p. 367-381.
- ERA, Antonio (1959). «Diari sardi inediti degli anni 1708, 1717-18, 1720». A: LODDO (1959), p. 217-235.
- FALQUI-MASSIDA, L. (1877). *Illustrazione di Sardegna*. Nàpols.
- FARA, Giovanni F. (1838). *De rebus sardois*. Ed. Vittorio ANGIUS. Càller.
- FERRER i MALLOL, Maria Teresa (1998). «Ramon de Cardona: capità general de l'exèrcit guèlf i governador de Sardenya († 1338)». A: MANINCHEDDA (1998a). Vol. I, p. 57-82.
- FILIA, Damiano (1909-1929). *La Sardegna cristiana*. Sàsser. 3 v.
- FINZI, Vittorio (1911). *Gli Statuti della Repubblica di Sassari*. Càller.
- FLUVIA, Armand de (1989). *Els primitius comtats i vescomtats de Catalunya. Cronologia de comtes i vescomtes*. Barcelona.
- FOIS, Barbara (1995). «Su un trattato di pace mai siglato fra Eleonora d'Arborea e Pietro IV d'Aragona: valutazioni e consigli di un contemporaneo». A: *La Corona d'Aragona in Italia* (1990) (veg. *supra*). Vol. II, tom I, p. 445-479.
- FORT i COGUL, Eufemià (1975). *Eduard Toda, tal com l'he conegut*. Barcelona.
- FRASCA, Salvatore (1989). *Joannis Francisci Faræ Bibliotheca*. Quartu Sant'Elena.
- GALOPPINI, Laura (1989). *Ricchezza e potere nella Sassari aragonese*. Càller.
- GESAMTKATALOG (1925-1940). *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*. Leipzig.
- GIUNTA: Francesco (1993). *La presenza catalano-aragonese in Sicilia*. A: *La Corona d'Aragona in Italia* (1990) (veg. *supra*). Vol. I, p. 89-111.

- GIUNTA, F.; BOSCOLO, A. (1962). «Geronimo Zurita e i problemi mediterranei della Corona d'Aragona». A: *VII Congr s d'història de la Corona d'Aragó. Ponències*. Barcelona.
- GUARNERIO, Pier Enea (1885-1886). «Il dialetto catalano d'Alghero». *Archivio Glottologico Italiano*, vol. IX, p. 261-364.
- (1906). «Un sirventese del re Pietro IV d'Aragona intorno a Cagliari». *Archivio Storico Sardo*, vol. II, p. 434.
- GUBERN, R. (1955). *Epistolari de Pere III*. Vol. I. Barcelona.
- GUIA, Josep; CONCA, Maria (1998). «Manlleus fraseol gics de les "Hist ries troianes" al "Tirant lo Blanc"». A: MANINCHEDDA (1998a). Vol. I, 182-200.
- GUIDETTI [dir.] (1988). *Il medioevo dai giudicati agli aragonesi*. A: *Storia dei sardi e della Sardegna*. Vol. II. Mil .
- [dir.] (1989). *L'et  contemporanea. Dal governo piemontese agli anni sessanta del nostro secolo*. A: *Storia dei sardi e della Sardegna*. Vol. IV. Mil .
- HAEBLER, Konrad (1903-1917). *Bibliografía ib rica del siglo XV. Enumeraci n de todos los libros, impresos en España y Portugal hasta el a o 1500, con notas críticas*. L'Haia-Leipzig.
- Indice Generale degli Incunaboli delle biblioteche d'Italia* (1943). Roma.
- KUEN, H. (1932-1934). «El dialecto de Alguer y su posición en la historia de la lengua catalana». *Anuari de l'Oficina Romànica de Lingüística i Literatura*, vol. V (1932), p. 124-125; VII (1934), p. 41-112.
- LAI, M. B. (1992). «I "Quinque libri"». A: MANCONI (1992), p. 190-199.
- LATTES, Alessandro (1909). *Le leggi civili e criminali di Carlo Felice pel Regno di Sardegna*. Càller. [Estratto da «Studi Economici e Giuridici della Facolt  di Giurisprudenza dell'Universit  di Cagliari»; 1]
- LAVINIO, Cristina (1997). «Prefazione». A: MADAU, Matteo. *Le armonie de' sardi*. Ed. Cristina LAVINIO. Nuoro, p. 9-20.
- LIPPI, Silvio (1897a). *L'Archivio Comunale di Cagliari*. Càller.
- (1897b). *La libreria di Monserrato Rossell , giuresconsulto i bibliografo sardo del sec. XVI*. Càller.
- LLORENS DE SERRA, Sara (1926). «Nota biogr fica». A: *Alguns escrits del professor Rosend Serra y Pagès. Coleccionats y publicats a honor del Mestre per les seves dexebls en ocasi  del Cinquantenari del seu Professorat (1875-1925)*. Barcelona, p. VII-XXXI.
- LODDO CANEPA, Francesco (1910). «Ricerche e osservazioni sul feudalesimo sardo dalla dominazione aragonese». *Archivio Storico Sardo*, vol. VI, p. 49-84.
- (1929). «Dizionario archivistico per la Sardegna». *Archivio Storico Sardo*, vol. XVII, p. 49-79.
- (1952). *Note sulle condizioni economiche e giuridiche degli abitanti di Cagliari dal sec. XI al XIV*. Sàsser. [Estratto da *Studi Sardi*, vol. X-XI (1950-1951)]
- [et al.] (1959). *Studi storici in onore di F. Loddo Canepa*. Florència. 2 v.
- LOI, Salvatore (1998). *Cultura popolare in Sardegna tra '500 e '600*. A: *Chiesa, famiglia, scuola*. Càller, p. 69-70.
- MADURELL, J.; RUBI , J. (1955). *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona*. Barcelona.

- MANCINI GIANCARLO, Guido (1948). «Lo spagnolo in Sardegna nei secoli XVIII e XIX». *Studi Sardi*, vol. VIII, fasc. I-III, p. 171-176.
- MANCONI, Francesco [ed.] (1992). *La società sarda in età spagnola*. Càller. 2 v.
- MANINCHEDDA, Paolo (1995). «La storia in forma di favola e il Trobar Perdut». A: MELE (1995a), p. 155-170.
- (1996). «Sui rapporti tra la poesia popolare sarda e la tradizione lirica provenzale e catalana». A: *Studi catalani e provenzali*. Càller, p. 43-64.
- [ed.] (1998a). *La Sardegna e la presenza catalana nel Mediterraneo*. Atti del VI Congresso dell'Associazione Italiana di Studi Catalani. Cagliari 11-15 ottobre 1995. Càller. 2 v.
- (1998b). «Sui rapporti tra la poesia popolare sarda e la tradizione lirica provenzale e catalana». A: MANINCHEDDA (1998a). Vol. I, p. 214-235.
- [ed.] (2000). *Memoria de las cosas que han acontecido en algunas partes del Reino de Cerdeña*. Càller.
- MANNO, Giuseppe (1825-1827). *Storia di Sardegna*. Torì. 4 v.
- (1962). *Il giornale di un collegiale*. Ed. Mario CIUSA ROMAGNA. Càller.
- MANUNTA, Francesc (1988-1991). *Cançons i líriques religioses de l'Alguer catalana*. L'Alguer. 3 v.
- MARCI (1997). «L'autobiografia di un avventuriero cagliaritano». A: SULIS (1997), p. 9-64.
- MARONGIU, A. (1979). *I parlamenti sardi. Studio storico istituzionale e comparativo*. Milà.
- MARSHALL, J. H. (1972). *The «Razos de trobar» of Raimon Vidal and associated texts*. Londres.
- MARTINI, Pietro (1839-1841). *Storia ecclesiastica di Sardegna*. Càller. 3 v.
- (1844). *Catalogo della biblioteca sarda del cav. Ludovico Baille*. Càller.
- (1845). *Sulla Biblioteca della Regia Università di Cagliari*. Càller.
- (1863a). *Catalogo dei libri rari e preziosi della Biblioteca della Università di Cagliari*. Càller.
- (1863b). *Le Pergamene e i Codici Cartacei d'Arborea*. Càller.
- MASSOT I MUNTANER, Josep (1981). «Marià Aguiló i la poesia popular». A: *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*. Vol. II. Barcelona, p. 307-332. [= *Homenatge a Josep M. de Casacuberta*, 2]
- MATEU IBARS, Josefina (1968). *Los virreyes de Cerdeña. Fuentes para su estudio*. Vol. II: 1624-1720. Pàdua.
- MATTONE, Antonello (1984). «Els parlaments». A: CARBONELL i MANCONI (1984), p. 83-91.
- (1986). «Gli Statuti sassaresi nel periodo aragonese e spagnolo». A: MATTONE i TANGHERONI (1986), p. 409-490.
- MATTONE, Antonello; TANGHERONI, Marco [ed.] (1986). *Gli Statuti Sassaresi. Economia, Società, Istituzioni a Sassari nel Medioevo e nell'Età Moderna*. Atti del convegno di studi. Sassari, 12-14 maggio 1983. Sàsser.
- MELE, Giampaolo (1987). «Un manoscritto di canto liturgico contenente "Gozos" e una passione inedita in sardo logudorese». *Biblioteca Francescana Sarda*. Vol. I, núm. 1, p. 87-135.
- [ed.] (1995). *Società e cultura nel giudicato di Arborea e nella Carta de Logu*. Atti del Convegno internazionale di studi. Oristano 5-8 Dicembre 1992. Nuoro.

- (1997). «La Passio medioevale di Sant'Antioco e la cinquecentesca Vida y miracles del benaventurat Sant'Anthiogom fra tradizione manoscritta, oralità e origine della stampa in Sardegna». A: *Theologica & Historica. Annali della Pontificia Facoltà Teologica della Sardegna*. Vol. vi, p. 111-139.
- (1998). «Tradizioni codicologiche e cultura tra Sardegna e Catalogna nel Medioevo. Note per un primo bilancio». A: MANINCHEDDA (1998a). Vol. I, p. 236-315.
- MELIA, J. (1970). *Informe sobre la lengua catalana*. Madrid.
- MELONI, Giuseppe (1988). «La Sardegna nel quadro della politica mediterranea di Pisa, Genova, Aragona». A: GUIDETTI (1988), p. 49-96.
- MERCADER RIBA, J. (1951). «La ordenación de Cataluña por Felipe V: la Nueva Planta». *Hispania*, vol. xi, p. 324-325.
- (1968). *Felip V i Catalunya*. Barcelona.
- MERCI, Paolo (1984). «Le origini della scrittura volgare». A: *Materiali per lo studio della storia letteraria in Sardegna*. Càller 1984-1985.
- (1986). «Per un'edizione critica degli Statuti sassaresi». A: MATTONE i TANGHERONI (1986), p. 119-140.
- MILÀ i FONTANALS, Manuel (1890). «Lo sermó d'En Muntaner». A: *Obras completas*. Vol. III. Barcelona, p. 243-275.
- MILIA, Graziano (1988). «La civiltà giudicale». A: GUIDETTI (1988), p. 193-230.
- MIRET i SANS, Joaquim (1901). *Los vescomtes de Bas en la illa de Sardenya*. Barcelona.
- (1909). «Notes historiques de Sardénia antérieurs á la dominació catalana». *Archivio Storico Sardo*, vol. v, p. 3-19.
- Miscellanea di studi medioevali sardo-catalani* (1981). Càller.
- MONSALVATJE i FOSSAS, Francesc (1893). «El vizcondado de Bas». A: *Noticias históricas*. Vol. v. Olot.
- MONTOLIU, Manuel de (1961). *Un escorç en la poesia i la novellística dels segles XIV i XV*. Barcelona.
- MOROSI, G. (1886). «L'odierno dialetto catalano di Alghero in Sardegna». A: *Miscellanea di filologia e linguistica in memoria di Napoleone Caix e Ugo Angelo Cannello*. Florència: Successori Le Monnier, p. 313-332.
- MUDU, Ottavio (1901). *Lettere del Barone Giuseppe Manno raccolte ed anotate*. Càller.
- MULET i MAS, Mireia [ed.] (1991). *Liber maiolichinus de gestis Pisanorum illustribus*. Palma de Mallorca.
- MURGIA, Giovanni (1992). «I capitoli di grazia». A: MANCONI (1992), p. 30-37.
- MUSCETTA, Carlo; RIVALTÀ, Paolo (1956). *Poesia del duecento e del trecento*. Torí.
- NUGHES, Antoni (1989). «E. Toda alguerés honorari. Los llibres, los contactes culturals». *L'Alguer*, vol. II, núm. 4 (juliol-agost), p. 7-14.
- (1990). *Alghero. Chiesa e società nel XVI secolo*. L'Alguer. [Versió original italiana de NUGHES (1991)]
- (1991a). *El sínode del bisbe Baccallar. L'Alguer. Església i societat al segle XVI*. Barcelona. [Trad. catalana de NUGHES (1990)]
- (1991b). *Ramon Clavellet (pàgines de literatura algueresa)*. L'Alguer, p. 164-185.
- (1996). *Joan Palomba. Tradicions, usos i costums de l'Alguer*. L'Alguer.
- OLIVA, Annamaria (1981). «La successione dinastica femminile nei troni giudicali sardi». A: *Miscellanea di studi medioevali sardo-catalani* (1981) (veg. *supra*).

- OLIVÉ I GUILERA, Francesc [ed.] (1998). *Eduard Toda i l'Alguer. 1888-1988*. Barcelona.
- ORAZI, Veronica (1998). «Il "Sermó" nella "Crònica" di Ramon Muntaner: la confluenza della voce dell'individuo nell'espressione corale di un popolo». A: MANINCHEDDA (1998a). Vol. I, p. 406-418.
- PABA, Tonina (1996). *Canzoniere ispano-sardo della biblioteca braidense*. Càller.
- PAGÈS, A. (1945). *La «Vesió» de Bernat de So et le «Debat entre Honor e Delit de Jacme March»*. Tolosa-París.
- PAIS, Joan (1970). *Gramàtica alguerese*. Barcelona.
- PALAU Y DULCET, Antonio (1948-1977). *Manual del librero hispano-americano*. Barcelona. 28 v.
- PALMAROCCHI, Roberto (1938). *La Sardegna sabauda*. Vol. I: *Il regno di Vittorio Amedeo II*. Càller.
- PALOMBA, Giovanni (1906). *Grammatica del dialetto algherese odierno*. Sàsser: Tipografia G. Montorsi.
- (1908). «La Gramàtica del dialecte modern alguerés». A: *Primer Congrès Internacional de la Llengua Catalana* (v. infra), p. 90-91 i 170-183.
- (1911). «Tradizioni, usi, costumi di Alghero». *Archivio Storico Sardo*, vol. VII, p. 232-234.
- PAU, Rita (1993). *L'uso del catalano nei documenti notarili ed ecclesiastici nella zona nord-orientale della diocesi di Ales dal XVI al XVIII secolo*. [Tesi de llicenciatura a. a. 1993-1994. Università degli Studi di Cagliari. Facoltà di Magistero]
- (1998). «Nuovi documenti sull'uso linguistico in Sardegna nei secc. XVI-XVIII: la zona nordorientale della diocesi di Ales». A: MANINCHEDDA (1998a). Vol. I, p. 334-350.
- PEREA, Maria Pilar (1999). «Cartes de Ramon Clavellet, Joan Palomba i Joan Pais a Antoni Ma. Alcover». *Revista de l'Alguer*, vol. x, núm. 10, p. 119-167.
- PERUJO, Joan Maria (1998). «L'obra de Guido delle Colonne reutilitzada en el "Tirant lo Blanc"». A: MANINCHEDDA (1998a). Vol. I, p. 462-472.
- PETRUCCI, Sandro (1988). «Storia politica e istituzionale della Sardegna medioevale». A: Guidetti (1988), p. 97-156.
- PEZZI, G. (1951). «Una ignota opera catalana sulla peste». A: *Atti e Memorie dell'Accademia di Storia dell'Arte Sanitaria*, vol. 2.
- PILUDU, Carla (1998). «"Fortuna" e "fortunale": il sonetto catalano di Antonio Lo Frasso nel romanzo pastorale "Los diez libros de fortuna d'Amor"». A: MANINCHEDDA (1998a). Vol. I, p. 473-486.
- PINNA, Michele (1898). *L'Archivio Comunale di Iglesias*. Càller-Sàsser.
- (1903). *Indice dei documenti cagliaritari del R. Archivio di Stato dal 1323 al 1720*. Càller.
- (1928). *Le Ordinazioni dei Consiglieri del Castello di Cagliari del secolo XIV*.
- PINTOR, Mario (1962). *Santa Maria Navarrese*. Càller.
- PIRODDA, Giovanni (1989). *La Sardegna*. A: ASOR ROSA, Alberto [dir.]. *Letteratura italiana. Storia e geografia*. Vol. III: *L'età contemporanea*. Torí.
- (1992). *Sardegna*. Brescia.
- POLA, Sebastiano (1923). *I moti nelle campagne di Sardegna dal 1793 al 1802*. Sàsser. 2 v.
- Primer Congrès Internacional de la Llengua Catalana* (1908). Barcelona: «L'Avenç».
- PRINCIPE, Ilario (1981). *Cagliari*. Roma-Bari.

- PUIGDEVALL, Núria (1998). «La storiografia catalana in Sardegna». A: MANINCHEDDA (1998a). Vol. 1, p. 83-93.
- PUTZULU, Evandro (1956). «Una sconosciuta cronaca sarda del 400». *Nuovo Bolletino Bibliografico Sardo*, núm. 8-11 (abril-setembre), p. 7-8, 2-8, 8, 3-6.
- (1959). «Carte Reali aragonesi e spagnole dell'Archivio Comunale di Cagliari (1358-1719)». *Archivio Storico Sardo*, vol. xxvi, p. 1-154.
- (1963). «La prima introduzione del municipio di tipo barcellonese in Sardegna. Lo statuto del Castello di Bonaria». A: ERA (1963), p. 321-336.
- (1965). «L'assassinio di Ugone III d'Aragona e la pretesa congiura aragonese». A: *Anuario de Estudios Medievales*, vol. II.
- RÍQUER, Martí de (1954). «Miscelánea de poesía medieval catalana». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* (1954-1956), p. 151-156.
- (1964). *Història de la literatura catalana. Part antiga*. Barcelona; Sant Joan Despí. 3 v.
- ROCA MUSSONS, Maria A. (1992). *Antoni Lo Frasso, militar de l'Alguer*. Càller.
- ROMBI, P. (1985). «Il Breve di Villa di Chiesa: aspetti storic-giuridici». A: *Studi su Iglesias medioevale*. Pisa.
- ROMERO FRÍAS, Marina (1982). «Gli incunaboli e le stampe cinquecentesche». A: GABRIELLI, Ornella; ROMERO, Marina. *Catalogo degli antichi fondi spagnoli della Biblioteca Universitaria di Cagliari*. Pisa.
- (1983). «Note sulla situazione linguistica a Cagliari (Sardegna) nel periodo 1598-1615». *Estudis Universitaris Catalans*, vol. xxv, p. 453-465.
- ROSSELLÓ BORDOY, G. (1968). *L'Islam a les illes Balears*. Palma de Mallorca.
- ROSSICH, Albert [ed.] (1989). «Subordinació i originalitat en el barroc literari català: alguns paral·lelismes». A: ROSSICH, Albert; RAFANELL, August [ed.]. *El barroc català*. Actes de les jornades celebrades a Girona els dies 17, 18 i 19 de desembre de 1987. Barcelona, p. 531-557.
- (1998). «Literatura plurilingüe a Sardenya». A: MANINCHEDDA (1998a). Vol. 1, p. 487-510.
- RUBIÓ I LLUCH, Antoni (1917). «La cultura catalana en el regnat de Pere III». *Estudis Universitaris Catalans*, vol. viii.
- RUBIÓ I LLUCH, Joaquim (1925). «Significació de l'elogi de l'Acròpolis d'Atenes pel rei en Pere'l Cerimoniós». A: *Homenaje a Menéndez Pidal*. Vol. III. Madrid, p. 37-56.
- (1955). «Influència de la sintaxi llatina en la Cancelleria catalana del segle xv», *Actas y memorias*. Actes del VII Congrés Internacional de Lingüística Romànica. Vol. II. Barcelona.
- (1964). *La cultura catalana del renaixement a la decadència*. Barcelona.
- RUBIÓ I BALAGUER, Jordi (1984). *Història de la literatura catalana*. Barcelona. 3 v.
- SALAVERTE Y ROCA, V. (1956). *Cerdeña y la expansión mediterránea de la Corona de Aragón, 1297-1314*. Madrid. 2 v.
- SANNA, Antonio (1957a) «Il "Libellus Judicum Turritanorum"». A: BOSCOLO i SANNA (1957), p. 21-44.
- (1957b). *Introduzione agli studi di linguistica sarda*. Càller.
- SANNA, Celestina (1985). «L'Archivio Storico Comunale d'Iglesias». A: *Studi su Iglesias medioevale*. Pisa.

- SARI, Guido (1991). «Joan De Giorgio Vitelli o de L'oblit». *Verde Alghero/Verd Alguer*, vol. III, núm. 4 (abril), p. 8; núm. 6 (juny), p. 9.
- SARI BOZZOLO, Rafael (1995). «Una polemica d'un secolo fa tra G. Pais e G. Palomba». *L'Isolano*, 5 (15.IV), p. 18-19.
- SCANO, Dionigi (1907). *Storia dell'arte in Sardegna dal XI al XIV secolo*. Càller.
- [ed.] (1940). *Codice diplomatico delle relazioni fra la Santa Sede e la Sardegna*. Càller.
- (1941). «Il giudice Barisone d'Arborea intermediario fra il conte di Barcellona e il Comune Pisano per una spedizione contro Maiorca». *Archivio Storico Sardo*, vol. XXII, p. 247-256.
- SCANO, Emanuele (1894). *Storia della educazione e degli istituti educativi in Sardegna*. Càller.
- SCANU, Pasqual (1962). *Alghero e la Catalogna*. Càller.
- (1970). «Joan Pais i Melis: la vida i l'obra». A: PAIS (1970), p. 7-51.
- SCHENA, Olivetta (1981). «Le scritture del condaghe di S. Maria di Bonarcado». A: *Miscellanea di studi medioevali sardo-catalani* (1981), p. 45-73.
- (1983). *Le leggi palatine di Pietro IV d'Aragona*. Càller: Edizioni della Torre.
- SECHI, Simone (1982-88). *Storia delle elezioni politiche, dal 1848 al 1979*. A: BRIGAGLIA (1982-1988). Vol. I, p. 187-202.
- SECHI COPELLO, Beppe (1984). *Storia di Alghero e del suo territorio*. L'Alguer.
- (1987). *Conchiglie sotto un ramo di corallo. Galleria di ritratti algheresi*. L'Alguer.
- SECO SERRANO, Carlos (1957). «El reinado de Felipe V en los "Comentarios" del Marqués de San Felipe». A: BACALLAR, Vicente. *Comentarios de la guerra de España y Historia del Rey Phelipe V el Animoso desde el principio de su reynado hasta la paz general del año 1725*. Madrid, p. v-LXXIX.
- SERRA, M. (1978). *Enciclopedia della Sardegna*. Pisa.
- SERRA, Renata (1988). *La Sardegna*. Milà. [= *Italia Romanica*, dir. Sandro CHIERICI, vol. x]
- SERRA i BOLDÚ, Valeri (1928). *Arxiu de tradicions populars recollides a Catalunya, València, Mallorca, Rosselló, Sardenya, Andorra i terres aragoneses de parla catalana*. Barcelona.
- SIMON, Gianfrancesco (1801). *Lettera al cav. Don Tommaso de Quesada [...] sugli illustri coltivatori della Giurisprudenza in Sardegna fino alla metà del sec. XVIII*. Càller.
- SIOTTO PINTOR, Giovanni (1843). *Storia letteraria di Sardegna*. Càller. 1843-1844. 4 v. [Reed. anastatica: Bolonya, 1966]
- (1877). *Storia civile dei popoli sardi dal 1798 al 1848*. Torí.
- SOBREQUÉS, Santiago (1957). *Els barons de Catalunya*. Barcelona.
- SOLDEVILA, Ferran (1962-1963). *Història de Catalunya*. Barcelona. 3 v.
- (1971). *Les quatre grans cròniques*. Barcelona.
- SOLE, Carlino (1970). *Le «Carte Lavagna» e l'esilio di Casa Savoia in Sardegna*. Milà.
- SOLMI, Arrigo (1974). *Studi storici sulle istituzioni della Sardegna nel medioevo*. [Reed. anastatica: Càller, 1974]
- SORGIA, Giancarlo (1992). «Le città regie». A: MANCONI (1992), p. 38-47.
- SOTGIU, Girolamo (1982-1988). *L'età dei Savoia (1720-1847)*. A: BRIGAGLIA (1982-1988). Vol. I, p. 65-114.

- SPANO, Giovanni (1866). *Notizie documentate intorno a Nicolò Canelles della città di Iglesias, primo introduttore dell'arte tipografica in Sardegna*. Càller.
- SPIGA, Giuseppe; SEGNI PULVIRENTI, Francesca (1998). «Castell de Bonaire prima capitale del Regnum Sardiniae et Corsicae». A: MANINCHEDDA (1998a). Vol. I, p. 419-425.
- STRONSKI, S. (1910). *Le troubadour Folquet de Marseille*. Cracòvia.
- Studi storici e giuridici in onore di Antonio Era* (1963). Pàdua.
- SULIS, Vincenzo (1997). *Autobiografia*. 2a ed. Ed. Giuseppe MARCI. Càller.
- SUNDAS, Enrico M. (1923). *Un Apostolo della Sardegna nel Secolo XVII* [sic, per «XVIII»]. Càller 1923. [Seconda edizione migliorata; 1ª. ed. dins *Monitore Ufficiale dell'Episcopato Sardo* (1912)]
- TANDA, R. (1981). «La tragica morte del giudice Ugono III d'Arborea alla luce di nuove fonti documentarie». A: *Miscellanea di studi medioevali sardo-catalani*. Càller, p. 92-115.
- TANGHERONI, Marco (1983). «Il feudalesimo in Sardegna in età aragonese». A: *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa*, vol. III, núm. 3 (1973). [= *Sardegna mediterranea*, Roma]
- (1988). *La città dell'argento. Iglesias dalle origini alla fine del Medioevo*. Nàpols, p. 298-304.
- (1993). «Il "Regnum Sardiniae et Corsicae" nell'espansione mediterranea della Corona d'Aragona. Aspetti economici». A: *La Corona d'Aragona in Italia* (1990). Vol. I, p. 49-88.
- TASIS I MARCA, Rafael (1959). *Joan I, el rei caçador i músic*. Barcelona.
- (1962). *Pere el Cerimoniós i els seus fills*. Barcelona. [Biografies Catalanes; 7]
- TAVANI, Giuseppe (1996). *Per una història de la cultura catalana medieval*. Barcelona.
- TILOCCA (1994). *Archivio di Stato di Sassari*. Estratto dal volume IV della *Guida Generale degli Archivi di Stato Italiani*, a cura di Anna Lucia TILOCCA SEGRETÌ. Roma.
- TODA, Eduard (1888a). «Las cridas catalanas en Sardenya». A: *Biblioteca de l'Arc de Sant Martí*, vol. IV, p. 1-3.
- (1888b). *Un poble català d'Italia. L'Alguer*. Barcelona. [= *L'Alguer. Un popolo catalano d'Italia*, trad. Rafael CARIA. Sàsser]
- (1890). *Bibliografia española de Cerdeña*. Madrid. [= Reed.: Milà, 1979]
- (s. d.). *La poesia catalana a Sardenya*. Barcelona.
- TODESCO, Venanzio (1906). «Prefazione». A: Palomba, 1906, p. III-IV.
- (s. d.). *Grammatica della lingua catalana ad uso degli italiani*. Milà: Aldo Editrice.
- TOJA (1965). *Trovatori di Provenza e d'Italia*. Ed. Gianluigi TOJA. Parma.
- TOLA, Pasquale (1837-1838). *Dizionario biografico degli uomini illustri di Sardegna, ossia storia della vita pubblica e privata di tutti i sardi che di distinsero per opere, azioni, talenti, virtù e delitti*. Torí. [Reed. anastatica: Bolonya, 1966]
- [ed.] (1850). *Codice degli Statuti della repubblica di Sassari*. Càller.
- [ed.] (1861). «Codex diplomaticus Sardiniae». *Historiae Patriae Monumenta*, vol. XI. Torí.
- TURNER, Olga (1959). «A brief survey of the documents relating to Sardinia, its history and its Kings, to be found in the department of manuscripts of the British Museum». A: LODDO (1959), p. 363-395.

- TURTAS, Raimondo (1981). «La questione linguistica nei collegi gesuitici in Sardegna nella seconda metà del Cinquecento». *Quaderni Sardi di Storia*, núm. 2, p. 57-87.
- (1988). *La nascita dell'Università in Sardegna. La politica culturale dei sovrani spagnoli nella formazione degli Atenei di Sassari e Cagliari (1543-1632)*. Sàsser.
- (1995). «Alcuni problemi della chiesa arborense tra la fine del secolo XI agli inizi del XV». A: MELE (1995a), p. 171-188.
- USAI, Angelo (s. d.). *L'Ogliastra*. Càller.
- VALÉRY (1931). *Viaggio in Sardegna*. Càller, 2a ed.: 1995.
- VALLVERDÚ, Josep (1988). «Pròleg». A: MANUNTA, Francesc. *Miques de mirall*. L'Alguer, p. 17-21.
- VENY, Joan (1998). «L'alguerès i la llengua estàndard». A: MANINCHEDDA (1998a), vol. I, p. 555-566.
- VIDAL I ALCOVER, Jaume (1979). *El Llibre de Mallorca (Liber Maiolichinus o Maiorichinus)*. Introducció a l'edició del poema llatí i la seva traducció catalana. Barcelona.
- VITTORINI [et al.] (1963). *Studi sui vittorini in Sardegna*. Pàdua.
- VOLPE, G. (1906). «Il Liber maiolichinus de gestis Pisanorum illustribus». *Archivio Storico Italiano*, vol. XXXIV.
- VOLTES I BOU, Pere (1962). *Pau Ignasi de Dalmases i el seu temps*. Barcelona.
- WAGNER, Max Leopold (1951). *La lingua sarda. Storia, spirito e forma*. Berna.
- (1989). *Dizionario etimologico sardo*. Càller. 3 v.
- WITTLIN, Curt (1988). «La traducció catalana del "Speculum ecclesiae" d'Hug de Saint-Cher, impresa a Càller l'any 1493». A: MANINCHEDDA (1998a), p. 447-461.

25. REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

1. INTRODUCCIÓ: SIS SEGLES EN CATALÀ. Versió revisada de «La literatura catalana a Sardenya», *Serra d'Or*, XXXIX, núm. 451-452 (juliol-agost 1997), p. 34-36, recollida al núm. monogràfic de la *Revista de Filologia Romànica* dedicat a les llengües de Sardenya (en premsa). La part relativa al període posterior a l'any 1720 correspon a la nostra contribució a la conferència *La llengua catalana a Sardenya*, a càrrec de Jordi CARBONELL i Joan ARMANGUÉ, pronunciada dins el marc de les «Jornades de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans a l'Alguer», celebrades els dies 2-3 de juny de 2000.

2. PRIMERS CONTACTES CULTURALS ENTRE ELS PAÏSOS CATALANS I SARDENYA. Article aparegut a la *Revista de l'Alguer*, iv, núm. 4 (1993), p. 35-53. Una versió italiana d'aquest estudi (= *La Sardegna e la cultura trovadorica*) fou presentada al Congrés Internacional «Contatti e analogie nella tradizione musicale tra Spagna e Sardegna», organitzat per Spaziomusica (Quartu Sant'Elena, 9-11 de desembre de 1994). Una adaptació d'aquesta versió italiana (= *La cultura trovadorica in Sardegna durante il periodo giudicale. I primi rapporti culturali sardo-catalani*) fou llegida el 27 d'abril de 1996 durant l'acte d'obertura de les primeres «Jornades Catalanes» organitzades per l'Ajuntament de Norbello (Oristany) («Jornades Catalanes - Giornate Catalane. Storia, Cultura, Lingua, Istituzioni», 27 d'abril - 18 de maig de 1996).

3. ELS PRIMERS ANYS DE PRESENCIA CATALANA A SARDENYA. Text inèdit.

4. LES LLENGÜES A SARDENYA A TRAVÉS DELS ESTATUTS DE LES CIUTATS REIALS. Traducció de la comunicació *Le lingue in Sardegna attraverso gli Statuti delle città regie*, presentada al Seminari «Gli statuti del Regno di Valenza e del Regno di Sardegna in età medioevale e moderna», organitzat per l'Istituto sui rapporti italo-iberici del CNR - Universitat de València (Càller, 14-16 d'octubre de 1999). Aquest article va servir de base per a una comunicació sobre *La traducció catalana dels estatuts municipals de Sardenya (s. xvii)*, presentada al XVII Congrés d'Història de la Corona d'A-

ragó, dedicat a: «El món urbà a la Corona d'Aragó del 1137 als decrets de Nova Planta» (Barcelona-Lleida, 7-12 de setembre de 2000).

5. MISSATGERS ARBORESOS A LA CANCELLERIA REIAL. Text inèdit.
6. ELS DOCUMENTS CATALANS DE L'ARXIU HISTÒRIC D'ESGLÉSIES (1421-1691). Títol original: «Els documents catalans de l'Arxiu Històric d'Esglésies, "Sezione separata", secció 1», a *Miscellanea in onore del Prof. Jordi Carbonell*, 4 vols. *Annali della Facoltà di Magistero dell'Università di Cagliari*, xv (Càller, 1991-1992), vol. 1, p. 109-133.
7. ELS INCUNABLES CATALANS DE LA BIBLIOTECA UNIVERSITÀRIA DE CALLER: JOAN ROÍS DE CORELLA. Aquest article, resultat d'una comunicació sobre *Bibliografia i recepció de Joan Roís de Corella a Europa*, presentada a la VII Trobada Internacional de Departaments de Català (XXVI Premis Octubre, València, 21-25 d'octubre de 1997), fou posteriorment recollit als *Estudis sobre Joan Roís de Corella*, ed. Vicent MARTINES (Alcoi: Editorial Marfil, 1999), p. 71-82.
8. L'ÚS DEL CATALÀ A L'ARQUEBISBAT D'ARBOREA DURANT ELS SEGLES XVI-XVIII. Traducció i adaptació de la comunicació, a càrrec de Joan ARMANGUÉ i Jordi CARBONELL, *L'uso della lingua catalana nell'arcivescovato di Arborea dal Cinquecento al Settecento*, presentada al I Convegno Internazionale: «Giudicato d'Arborea e Marchesato di Oristano» (Oristany, 5-8 de desembre de 1997). A més d'oferir noves dades d'arxiu, aquesta comunicació ampliava el capítol dedicat a «L'arquebisbat d'Arborea (Oristany)» p. 24-28 de l'article de Jordi CARBONELL, «L'ús del català als "Quinque librorum" en algunes diòcesis sardes», aparegut als *Estudis Universitaris Catalans*, xxvi [= *Miscellània Aramon i Serra*, 4] (1984), p. 17-40.
9. NAUFRAGI, LLEGGENDA I GOIGS: SANTA MARIA NAVARRESA. Adaptació de la nostra contribució a l'article escrit en col·laboració amb Covadonga GARCÍA-TORAÑO, «Naufragi i memòria (Els goigs sards de Santa Maria Navarresa)», *Estudis de llengua i literatura catalanes*, xx [= *Homenatge a J. Bastardas*, 3] (1990), p. 133-144. Una versió italiana d'aquesta adaptació («Naufragio, leggenda, "gosos": Santa Maria Navarrese»), sense notes, fou recollida a l'opuscle intítulat *Forme dell'acqua nella cultura popolare*, ed. Veniero PINNA i Arianna MURGIA (Dolianova, agost 2000).
10. LES «INSTRUCCIONS» DEL DOCTOR TIBERI ANGELÈRIO CONTRA LA PESTA. Adaptació de l'opuscle monogràfic dedicat a «Les "Instruccions" del doctor Tiberi Angelèrio», *Quaderns de l'Alguer*, i, 1 (març 1994), p. 1-32.
11. EL DIETARI ALGUERÈS DE RAMON URSONI. Article aparegut dins *La Grotta della Vipera*, xvi, núms. 51-52 (1990), p. 36-39, posteriorment adaptat i recollit dins Armangué, 1999a, p. 33-35.
12. UN EXILI A BARCELONA DURANT LA GUERRA DE SUCCESSIÓ: JUAN PILO FRASSO.

Article aparegut a les *Actes del XV Colloqui Germano-Català* (Albert-Ludwigs-Universität Freiburg, 2-4.10.1998).

13. LA CANÇÓ DEL PARE VASSALLO. Adaptació de «La cançó del Pare Vassallo», cap. 6 de *La Setmana Santa a l'Alguer. Festa, Drama i Cançó*. I Simposi d'Etnopoètica (1998) de l'Arxiu de Tradicions de l'Alguer (Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999), p. 85-85 (el text de la cançó es troba a les p. 125-128). Una altra versió d'aquesta cançó, a càrrec de J. ARMANGUÉ i Luca SCALA, aparegué en forma de full solt amb el títol *Qui bella missió* (l'Alguer: Tip. La Celere, març de 1999). Aquesta mateixa versió fou encara recollida en un opuscle relatiu a la *Poesia algueresa de Quaresma i de Passió*, ed. J. ARMANGUÉ (l'Alguer: La Celere, abril de 2000), text 13, p. 34-36.

14. POESIA CASTELLANOLLATINA A L'ALGUER. Es tracta del text recollit a l'apèndix de l'article sobre «Poesia castellano-llatina a l'Alguer», *Quaderns de l'Alguer*, 1, 2 (juny 1994). El poema objecte de l'estudi, en aquella ocasió, era un anònim «Diálogo dicho en la libertad del Francés», que hem recollit al llibre dedicat al *Folklore alguerès* (en premsa).

15. LA INTRODUCCIÓ DE LA POESIA ARCÀDICA A L'ALGUER. *Els Marges*, núm. 59 (desembre 1997), p. 81-100 (posteriorment recollit dins Armangué, 1998, p. 17-28). Amb aquest article vam donar forma escrita a la nostra conferència sobre *Els precedents de la Renaixença a l'Alguer: la Il·lustració*, pronunciada dins el marc de les I Jornades Universitàries de Cultura Catalana organitzades per la Universitat de Sàsser (Sàsser-l'Alguer, 19-22.5.1994). Havíem difós parcialment el tema en un article sobre «Situazione linguistica e sopravvivenza del catalano in Sardegna durante il secolo XVIII», dins *Doctrina cristiana. I catechismi algheresi dei vescovi Arduino e Radicati*, ed. J. ARMANGUÉ i Francesc MANUNTA (l'Alguer: La Celere, 1993), p. 9-20; i a «La llengua i la literatura a Sardenya», a *La llengua catalana al segle XVIII*, ed. Pep BALSELOBRE i Joan GRATACÓS (Barcelona: Quaderns Crema, 1995), p. 329-357 (articles posteriorment recollits dins Armangué, 1996b, p. 49-60).

16. ELS GOIGS PROFANS. Títol original: *Els goigs profans a l'Alguer*, comunicació al IX Colloqui de la North American Catalan Society (Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 29.5.1998).

17. L'ALGUER, ENTRE LA REVOLTA I LA UNITAT. Text inèdit.

18. EL LLEGAT D'ANTONI MIQUEL URGAS I EL RECANVI GENERACIONAL. Text inèdit.

19. UNES ANÒNIMES *ESCENES HISTÒRIQUES DEL SIDADU*. Hem dut a terme la transcripció del text en col·laboració amb Luca Scala. Vam publicar-ne un fragment a l'opuscle intítulat *Escenes històriques del sidadu. Comèdia algueresa inèdita del 1847*, ed. Luca SCALA i Joan ARMANGUÉ (l'Alguer, octubre 1998), amb el qual obtinguérem el Premi d'Investigació Idiomàtica 1998, de l'Associació Cultural Alambor, de Beni-

carló. Al llarg de l'any 1998, Vilaweb l'Alguer i l'Arxiu de Tradicions van difondre conjuntament en format Web el text complet de la comèdia. Hem dedicat encara al tema dels tresors amagats els treballs següents: *Tresors a l'Alguer: el «sidadu» de l'església de Santa Creu (1820-1847)*, comunicació al II Simposi de l'Arxiu de Tradicions de l'Alguer (1998); «Les històries del «sidadu», tresor de la literatura algueresa» (amb Luca SCALA), *L'Alguer*, xi, núm. 62 (gener-febrer 1999), p. 17-20; «Recerques de tresors a l'Alguer: les cançons del «sidadu» (1820-1847)», a *Estudis de llengua i literatura catalanes*, xxxviii [= *Homenatge a Arthur Terry*, 2] (Barcelona 1999), p. 159-183 (text parcialment recollit dins Armangué, 1999, p. 77-88).

20. ROSSEND SERRA I PAGÈS, L'ALGUER I EL CENTRE EXCURSIONISTA DE CATALUNYA. VINT-I-CINC CARTES. Es tracta d'una selecció de les cartes que recollírem sota el títol *L'epistolari alguerès de Rossend Serra* (l'Alguer: La Celere, 1996), selecció que obtingué el V Premi Francesc Maspons i Labrós d'estudis sobre l'excursionisme 1998, de l'Agrupació Excursionista de Granollers (i que fou publicat, a càrrec de l'Agrupació, l'any 1999). Havíem publicat íntegrament les cartes d'Antoni Ciuffo a «Quatre lletres inèdites de Ramon Clavellet», *L'Alguer*, vi, núm. 33 (març-abril 1994), p. 11-14. Avui integrem al nostre article, en apèndix, els textos literaris que publicàrem a «Ramon Clavellet i la revista «Catalunya» (1903)», *L'Alguer*, viii, núm. 45 (març-abril 1996), p. 9-16.

21. JOAN PAIS I ELS ESTUDIS LINGÜÍSTICS A L'ALGUER. Ampliació de la conferència intitulada *L'epistolari entre Rossend Serra i Pagès i el grup alguerès de «La Palmavera»*, llegida dins el marc del VI Congrés de l'AISC (Càller-l'Alguer, 11-15 d'octubre de 1995), posteriorment recollida, amb el títol «Joan Pais i els estudis lingüístics a l'Alguer (1901-1907)», dins Maninchedda, 1998a, vol. i, p. 351-372. Hi hem integrat unes notes a partir de les quals presentàrem una comunicació al Col·loqui Internacional sobre «La lingüística de Pompeu Fabra», organitzat pel Departament de Filologia Catalana, Universitat Rovira i Virgili (Tarragona, 14-16 de desembre de 1998): *Pompeu Fabra i la lingüística a l'Alguer*.

22. LA FONOLOGIA CATALANA DE JOAN DE GIORGIO VITELLI. Adaptació de la nostra contribució a l'article escrit en col·laboració amb Andreu BOSCH, «La «Fonologia» de Joan De Giorgio Vitelli», *Revista de l'Alguer*, v, núm. 5 (1994), p. 139-169. La versió del text que recollim aquí aparegué a l'article intitulat «Una traducció en català de la «Grammatica algherese. Fonologia» de Joan De Giorgio Vitelli», ed. A. BOSCH i J. ARMANGUÉ, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, lxxi (octubre-desembre 1995, quad. iv), p. 501-531.

23. LES MEMÒRIES DE FRANCESC MANUNTA. «Presentació» al llibre de Francesc MANUNTA, *Records d'infància i altres proses*, ed. J. ARMANGUÉ (l'Alguer: La Celere, 1997).

